डॉ.नवनाथ गोविंद अडकिणे

एम.ए.(राज्यशास्त्र), नेट, एम.फिल., पीएच.डी.

नुतन विद्यालय सेवाभावी शिक्षण संस्थेच्या कै.बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी येथे २९ आगस्ट २००५ पासुन सहाय्यक प्राध्यापक व राजशास्त्र विभागप्रमुख म्हणुन कार्यरत.कै.आ.बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर यांच्या राजकीय नेतृत्वाचे अध्ययन, याविषयात स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाची एम.फिल.पदवी प्राप्त (जुन २००८), म.गांधीप्रणित सर्वोदय चळवळीची वर्तमानकालीन प्रस्तुता-एक राजकीय अभ्यास या विषयात स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाची पीएच.डी.पदवी प्राप्त (जुन २०१५ पासुन), महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती प्रधान सचिव तालुका उमरी (जानेवारी २०१५ पासुन) कार्यरत. बँकॉम (थायलंड) आंतरराष्ट्रीय परीषदेत शोधनिबंधाचे वाचन, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परीषद आणि चर्चासत्रांमध्ये सहभाग व शोधनिबंधाचे वाचन, आय.एस.बी.एन.ग्रंथ व आय.एस.एस.एन.युजीसी लिस्टेड जर्नल्स मधुन शोधनिबंध प्रकाशित.

पत्ता : शिवसदन, मधुबन रेसीडन्सी, मॅगल रोड,
डी-मार्ट जवळ, वाडी (बु.), नांदेड.
ई-मेल - ngadkine@rediffmail.com
मो.9421300542

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

ISBN : 978-93-87990-17-3

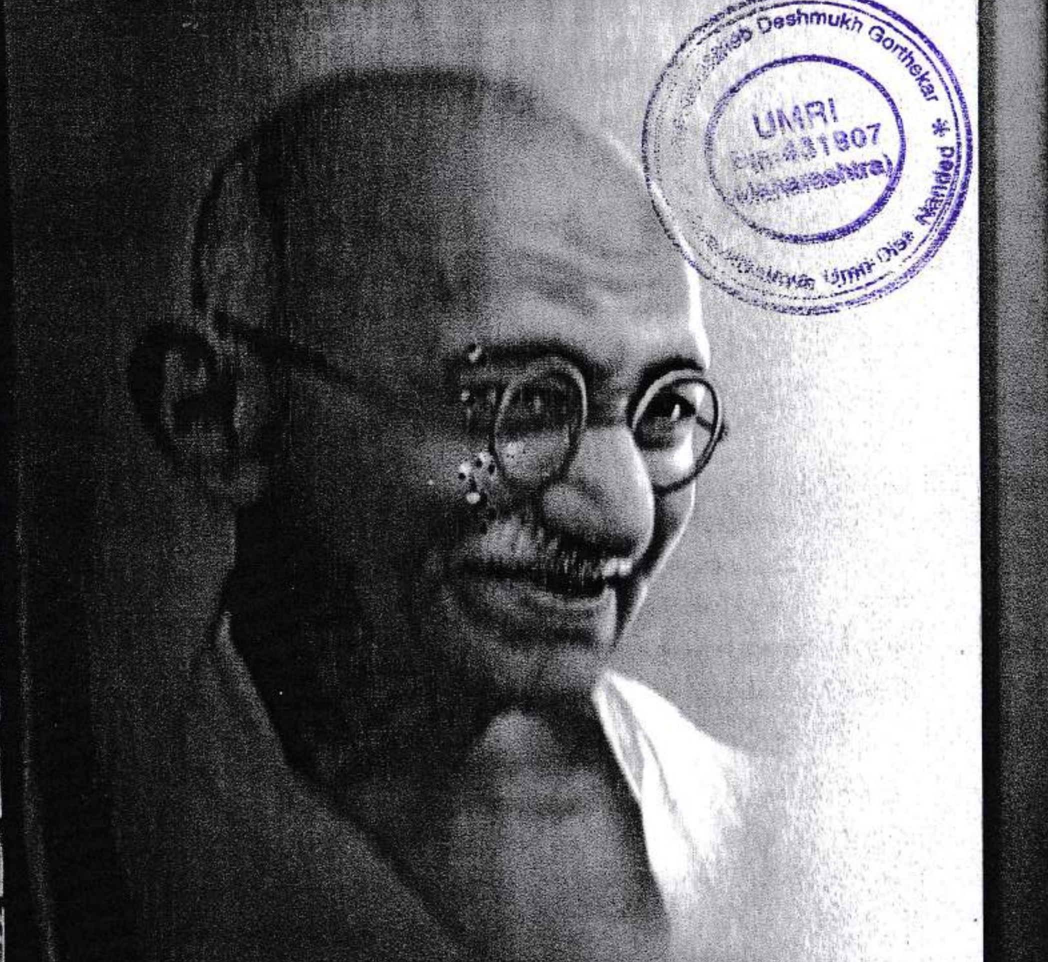

Deshmukh Gorthekar * Nanded
UMRI

... अर्थ, स्वरूप
... उपयुक्तता

म. गांधीप्रणित सर्वोदय विचार अर्थ, स्वरुप आणि वर्तमानकालीन उपयुक्तता

© डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे

❖ Publisher :
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed (Maharashtra)
Pin-431126, vidyawarta@gmail.com

❖ **Printed by :**
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
www.vidyawarta.com

❖ **Page design & Cover :**
Shaikh Jahuroddin,Parli-V

❖ **Edition: August 2018**

ISBN 978-93-87900-17-3

❖ **Price : 190/-**

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced, or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the copyright owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed, Conclusions reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. The Publisher bears no responsibility for them, What so ever.Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

लेखकाचे मनोगत

म. गांधीप्रणित सर्वोदय विचार अर्थ, स्वरुप आणि वर्तमानकालीन उपयुक्तता हा माझा प्रथम ग्रंथ वाचकांच्या हाती देताना मला अतीशय आनंद होत आहे. या ग्रंथात मी म. गांधी व गांधी विचारांवर श्रधा ठेवणाऱ्या त्यांच्या अनुयायांनी मांडलेले सर्वोदय विचार सविस्तरपणे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. माझ्या शैक्षणिक जीवनातील एक अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाची म. गांधीप्रणित सर्वोदय चळवळीची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता - एक राजकीय अभ्यास या विषयात मिळविलेली पीएच. डी. पदवी होय. या निमित्ताने केलेल्या संशोधनकार्याचे सुधारित रुप म्हणजेच हा छोटेखानी ग्रंथ होय. वर्तमानकाळात भारतातीलच नव्हे, तर संपूर्ण जगातील समस्या अधिकाधिक उग्र झालेल्या दिसून येत आहेत. हिंसाचार किंवा दहशतवाद, आर्थिक विषमता, बेरोजगारी, प्रदूषण, पृथ्वीचे वाढते तापमान, भूकंप, दुष्काळ, त्सुनामी, समुद्रस्तरात वाढ, कुपोषन, भूकबळी, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, दारिद्र्य, वाढती महागाई, बालकामगार, संप्रदायवाद, वर्णद्वेष, स्त्रियांवरिल अत्याचार, दलितांवरिल अत्याचार, जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, वाढती लोकसंख्या, राजकारणातील अनैतिकता, राजकारणातील गुन्हेगारीकरण, निवडणुकांमधील गैरव्यवहार, भ्रष्टाचार, आर्थिक साम्राज्यवाद यासारख्या अनेक समस्यांना संपूर्ण विश्वाला तोंड द्यावे लागत आहे. या सर्व सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील समस्या सोडविण्यासाठी महात्मा गांधीप्रणित सर्वोदय विचार कितपत उपयुक्त आहेत, हे तपासण्याचा प्रयत्न मी प्रस्तुत ग्रंथाव्दारे केलेला आहे.

या ग्रंथ निर्मीतीच्या प्रक्रियेत मला अनेक विद्वान, मान्यवर, आप्तस्वकीय, हितचिंतकांचे आशीर्वाद, मार्गदर्शन व प्रोत्साहन प्राप्त झाले, त्यामुळेच मी हे कार्य पूर्ण करु शकलो. म्हणून त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे मी माझे कर्तव्य समजतो.

संशोधनासाठी आवश्यक असणारे गुण माझ्यात विकसित करून संशोधन क्षेत्रात आयुष्यभर पुरेल अशी ज्ञानरुपी शिदोरी मला देणारे माझे संशोधन मार्गदर्शक आदरणीय गुरुवर्य डॉ. के. बी. गोरे (निवृत्त सहयोगी प्राध्यापक, पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग, पीपल्स कॉलेज, नांदेड.), सरांनी माझ्यात संशोधनाला आवश्यक असणारी शिस्त, कठोर परिश्रम आणि चिकाटी यासारखे गुण तर विकसित केलेच, त्याचबरोबर जीवन कसे जगावे, याची शिकवणही मला दिली. म्हणून मी सरांचा आजन्म ऋणी आहे.

❑ CONTENTS ❑

प्रकरण क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	प्रस्तावना	०७
२	म. गांधीजींचे बालपण,कौटुंबिक संस्कार व शिक्षण	१२
३	म. गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वावर पडलेला प्रभाव	३३
४	सर्वोदय अर्थ, स्वरूप, व्याप्ती आणि महत्त्व	६४
५	सर्वोदयासंबंधी महात्मा गांधीप्रणित कार्यक्रम	९४
६	सर्वोदय विचाराची वर्तमानकालीन प्रस्तुतता	१३६

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

Gorthekar * Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

प्रकरण पहिले

प्रस्तावना

म.गांधींच्या विचारसरणीमध्ये सत्य, अंहिसा, अराज्यवाद, अपरिग्रह, विश्वस्त संकल्पना, विकेंद्रीकरण अशा अनेक बाबींचा समावेश होतो. त्यातच सर्वोदय हा विचारदेखील महत्त्वाचा मानला जातो. गांधीवादी सिद्धांत, धोरणे, नियम, आदर्श याद्वारे जीवनातील समस्यांप्रती नवीन दृष्टिकोनाचे प्रतिपादन किंवा पुरातन दृष्टिकोनाची पुनःव्याख्या करताना आधुनिक समस्या सोडविण्यासाठी मदत होते. महात्मा गांधी मुळात एक आध्यात्मिक संत होते. ज्यांचा मूळ उद्देश धार्मिक जीवन व्यतीत करणे हा होता, परंतु त्यांची धर्मासंबंधीची धारणा पारलौकिक नसून लौकिक होती आणि ते जनसेवेलाच वास्तविक धर्म समजत होते. त्यांची अशी धारणा होती की, प्रामुख्याने मानव आणि मानवजातीसंबंधीच्या सर्व समस्या या नैतिक समस्या आहेत. मनुष्य हा खऱ्या अर्थाने मानव बनला पाहिजे. आपले सर्व सामाजिक, राजकीय व आर्थिक कार्य आपल्या अंतरात्म्याचा आवाज ऐकून त्यानुसार केले पाहिजेत. असे झाले तर समाज अथवा विश्वामध्ये दुःख, संकट आणि समस्या अशा गोष्टी दिसूनच येणार नाहीत.

गांधींनी विचार, जीवन व संस्कृतीला अत्यंत महत्त्वपूर्ण देणगी दिलेली आहे. त्यांनी व्यक्तीचे महत्त्व आणि आत्मविश्वास जागृत केला. जॉन रस्कीनच्या

Late Baburao Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded *
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

वारकरी संत आणि लौकिक जीवन • डॉ. संभाजी जाधव

₹ 500
ISBN 978-93-86236-78-4

A. R. PUBLISHING CO.
Publishers & Distributors
1/11829 Panchsheel Garden, Naveen Shahdara

वारकरी संत आणि लौकिक जीवन

संभाजी जाधव

ए.आर. पब्लिशिंग कंपनी
1/11829, पंचशील गार्डन, नवीन शाहदरा, दिल्ली-110032
फ़ोन : +91 9968084132, +91 9910947941
arpublishingco11@gmail.com

WARKARI SANT AANI LAUKIK JEEWAN
by Dr. Sambhaji Jadhav

ISBN : 978-93-86236-78-4

© लेखकाधीन

संस्करण : 2018

आवरण : नयन बाराहाते

ले-आउट : शेष प्रकाश शुक्ल
मोबाइल : 97-10-54-35-13

इस पुस्तक के किसी भी अंश को किसी भी माध्यम में प्रयोग करने के लिए प्रकाशक से लिखित अनुमति लेना अनिवार्य है।

कॉम्पैक्ट प्रिंटर, दिल्ली-110 032 में मुद्रित

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Nanded Dist. Umri ...vidyalaya, Umri
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

लहानपणापासून चांगूलपणाचा
अट्टाहास करणाऱ्या माझ्या
आजीस...

लेखनातून लौकिक व अलौकिक अशा दोन्ही जीवनावर लेखन केले. आपल्याला आलेली अनुभूती त्यांनी साहित्यातून, विशेषतः अभंगातून व्यक्त केली आहे. त्यामुळे वारकरी संतांची अभंगरचना विस्तृत व विशाल आहे. त्यातून त्यांनी सामान्य माणसाला समजेल, रुचेल, पचेल त्यांच्या जीवनास उपयुक्त पडेल याची काळजी घेऊन लेखन केले.

अभंगातून संतांनी अलौकिक जीवनावर मोठया प्रमाणात लिखाण केले. अलौकिक जीवनाच्या कल्याणाची काळजी वाहिली, यात संशय नाही, पण त्याबरोबरच लौकिक जीवनावरही त्यांनी सखोल चिंतनातून भाष्य केले. अलौकिकापेक्षा लौकिकाची अधिक काळजी केली. लौकिक जीवन कसे आदर्श बनविता येईल, यासाठी चिंतन करून, अनुभूतीतून आलेले अनेक विचार जनमानसापर्यंत अभंगाच्या माध्यमातून पोहचविले. सामान्य माणसाचे लौकिक जीवन सुखी, समाधानी करण्यासाठी अहोरात्र कष्ट करून (बौद्धिक) आदर्श जीवनप्रणाली समाजासमोर मांडली. त्यासाठी त्यांनी स्वतःच्या संसाराकडे, पत्नी-मुलांकडे दुर्लक्ष केले. प्रस्थापित व्यवस्थेशी संघर्ष केला आणि समाजजीवन कसे आदर्श करता येईल, यासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळे संतांचे साहित्य सामान्य माणसाच्या जीवनाशी एकरुप होऊ शकले, असे मला वाटते. अशा प्रकारे संत नामदेव ते संत तुकाराम या सुमारे चारशे वर्षाच्या कालावधीत वारकरी संतांनी मांडलेल्या लौकिक जीवनाचा परामर्श घेतला आहे. वाचकांना आवडेल अशी आशा आहे. लिखाण करण्यास माझे वडील श्री शिवाजी जाधव व काका श्री देविदासराव जाधव तसेच डॉ. जगदीश कदम, डॉ. मा. मा. जाधव, डॉ. दिलीप चव्हाण यांचे सतत मार्गदर्शन मिळाले त्यामुळे त्यांचा ऋणी आहे. ए.आर. पब्लिशिंग कंपनीचे संचालक श्री शिवानंद तिवारी यांच्या सहकार्याने हे पुस्तक आकाराला आले, त्यांचाही आभारी आहे.

ज्यांच्यामुळे निर्मितीस बळ मिळाले असे स्नेही प्रा. रामदास बोकारे, प्रा. विश्वाधार देशमुख, प्रा. कमलाकर चव्हाण, प्रा. बालाजी चिरडे, प्रा. संजय जगताप, प्रा. माधव जाधव, प्रा. बळीराम इंगळे, प्रा. जहीरोददिन पठाण प्रा. श्रीनिवास गाढे, प्रा. नारायण शिंदे, प्रा. गजानन देवकर, सौ. रेखा जाधव या सर्वांचे मनःपुर्वक ऋण व्यक्त करतो.

–संभाजी जाधव

239, अनुबंध यशोविहार, नांदेड,
मो. 9423608848
e-mail : sambhajijadhav76@gmail.com

अनुक्रमणिका

प्रकरण : पहिले
अभंग : स्वरूप आणि संकल्पना 11

प्रकरण : दुसरे
वारकरी संतांच्या अभंगवाणीतील लौकिक जीवन 39

प्रकरण : तिसरे
वारकरी संतांचे अभंग : एक सांस्कृतिक संचित 123

प्रकरण : चौथे
वारकरी संतांचे अभंग आणि धार्मिक व राजकीय चिकित्सा 160

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 Maharashtra Nanded

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded. [M.S.]

हाशिए का समाज

डॉ. संदीप श्रीराम पाईकराव
डॉ. ज़हीरूद्दिन रफियोद्दिन पठान

हाशिए का समाज

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya, Umri Nanded *
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

डॉ. संदीप श्रीराम पाईकराव
डॉ. ज़हीरूद्दिन रफियोद्दिन पठान

परिकल्पना

इस पुस्तक में व्यक्त विचार लेखकों के अपने हैं विचारों से पूर्णतः संपादक और प्रकाशक का सहमत होना अनिवार्य नहीं है।

© सम्पादक

प्रथम संस्करण : 2018
ISBN : 978-93-87859-08-1

शिवानंद तिवारी द्वारा *परिकल्पना*, बी-7, सरस्वती काम्प्लेक्स, सुभाष चौक, लक्ष्मी नगर, दिल्ली-110092 से प्रकाशित और शेष प्रकाश शुक्ला, गाजियाबाद-201010 से टाइप सेट होकर

काम्पैक्ट प्रिंटर्स, दिल्ली-110032 में मुद्रित

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya, Umri Dist Nanded * UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

सदियों से प्रताड़ित
एवं वंचित
तमाम उपेक्षितों को.....

डॉ. रावसाहेब जाधव, डॉ. सुनील व्यवहारे, प्रा. तपनकुमार मिश्रा) तथा मेरे महाविद्यालय के प्रधानाचार्य डॉ. आर. बी. कदम सर जी के प्रति मैं विशेष रूप से कृतज्ञ हूँ। संपादक साथी मित्र डॉ. जहिरूद्दिन पठान, इस पुस्तक के निर्माण में सहयोग देने वाले समस्त लेखक, मेरे सहकर्मी समस्त अध्यापकगण, मेरे महाविद्यालय के ग्रंथपाल श्री. शिवराज देशमुख तथा ग्रंथालय के सभी कर्मचारियों का मैं ऋणी हूँ।

मेरे निकटस्थ समस्त मित्र डॉ. संतोष येरावार, प्रा. संतोष कांबळे, शेख अहमद, डॉ. क़ाज़ी मुख़्तारूद्दीन, सुनील अनंतवार, प्रकाश क़दम, ग़ौस, कलीम आदि का मैं हृदय से कृतज्ञ हूँ। अंत में मैं अपने उन समस्त शुभचिंतकों एवं सहयोगियों का कृतज्ञ हूँ, जिन्होंने इस पुस्तक के निर्माण में प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष रूप से योगदान दिया है।

–डॉ. संदीप श्रीराम पाईकराव

Principal
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. [M.S.]

Babasaheb Deshmukh Gorthekar * UMRI 431807 (Maharashtra) Dist. Nanded

अनुक्रम

हिंदी सिनेमा में अल्पसंख्यकों का चित्रण 11
–रश्मि चौबे

नासिरा शर्मा की कहानियों में मुस्लिम नारी संघर्ष 17
–डॉ. पठान रहीम खान

नासिरा शर्मा की कहानियों में व्यक्त मुस्लिम नारी का संघर्ष और विद्रोह 23
–डॉ. डी. उमादेवी

मेहरुन्निसा परवेज की कहानियों में नारी संघर्ष और चेतना 31
–जी. पद्मावती

अल्पसंख्यक साहित्य विमर्श के प्रमुख हिंदी कथाकार : अब्दुल बिस्मिल्लाह 35
–डॉ. ए.डी. चावड़ा

क्या अल्पसंख्यक देश के नागरिक नहीं? 44
–डॉ. टी. श्रीनिवासुलु

दक्षिण भारत के उपेक्षित समुदायों के लोकनाट्य 51
–डॉ. अरुणा हिरेमठ

दक्षिणी भारत के उपेक्षित समुदायों में उखाणा 56
–टी. सुमती

मध्य भारत के उपेक्षित समुदायों के लोकगीत 61
–श्री तल्ला निरंजन

मध्य भारत के उपक्षित समुदायों की लोकभाषाएँ 65
–टी. सुनिता

मुंडा जनजाति की लोककथाएँ 69
—डॉ. रवी कुमार

रुज्जर जनजाति की लोककथाएँ 73
—डी. जनार्दन

दक्षिण भारत के उपेक्षित समुदायों की लोकभाषाएँ 75
—डॉ. के. श्याम सुन्दर

बेड़िया समुदाय के राई में छिपा लोकनाट्य 78
—चेन्नकेशव रेड्डी

हिंदी कथा साहित्य में अल्पसंख्यक विमर्श 82
—प्रा. शेख परवीन बेगम, शेख इब्राहीम

अल्पसंख्यक साहित्य विमर्श की प्रमुख हिंदी कहानी लेखिकाएँ 90
—डॉ. ए.डी. चावड़ा

'तिनका तिनका आग' में चित्रित दलित चेतना 99
—इबरार खान

नासिरा शर्मा के कथा साहित्य में नारी विद्रोह 107
—प्रा. संतोष येरावार

भारत में आदिवासी वर्ग चेतना : औपन्यासिक संदर्भ 112
—डॉ. रेखा

समकालीन उपन्यासों में किन्नरों की त्रासदी 115
—डॉ. शबाना हबीब

दलित साहित्य के दार्शनिक और वैचारिक आधार 123
—डॉ. एम. रघुनाथ

हिन्दी उपन्यासों में : दलित शोषण के विविध आयाम 127
—डॉ. लोकेश्वर प्रसाद सिन्हा

निर्मला पुतुल की कविताएँ : आदिवासी जीवन का सशक्त दस्तावेज 129
—डॉ. प्रिया ए.

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

हिंदी सिनेमा में अल्पसंख्यकों का चित्रण

—रश्मि चौबे

'मालिक ने हर इंसान को इंसान बनाया, हमने उसे हिन्दू या मुसलमान बनाया, कुदरत ने तो बख्शी थी हमें एक ही धरती, हमने कहीं भारत कहीं ईरान बनाया, जो तोड़ दे हर बंधन वो तूफान बनेगा, तू हिन्दू बनेगा न मुसलमान बनेगा, इंसान की औलाद है इंसान बनेगा।'

—फिल्म धूल का फूल, साहिर लुधियानवी

2014 में लोकसभा में नई सरकार के गठन के साथ अचानक से देश में सहिष्णुता-असहिष्णुता पर तीखी बहस होने लगी, भीड़ अतिवादियों का रूप लेकर गाय काटने के नाम पर जुटने लगी, अखलाक, पहलु खान जैसे लोगों से धर्म को बचाने के लिए मारा जाने लगा, लव-जिहाद का शिगुफा छेड़ा गया और अंततः नतीजा ये हुआ कि बहुसंख्य आबादी गाय को बचाने के लिए अपनी ही जाति के तथाकथित निचले पायदान पर खड़े दलितों को जिंदा जलाने लगी। यानि कर्म का घेरा घूम कर उन्हें ही शिकार बनाने लगा जो कल तक खुद शिकारी होने के खुशफहमी में जी रहे थे। अल्पसंख्यकों के इसी डर और असुरक्षा की भावना से किसी जीशान को कार्पोरेट सेक्टर में नौकरी नहीं मिलती और कोई इमानुएल मुंबई जैसे बड़े शहर में घर नहीं ले पाता। इसी की एक झलक मशहूर अभिनेता शाहरुख खान की फिल्म 'माई नेम इज खान' में देखी जा सकती है जहाँ उसे साबित करना पड़ता है कि उसका नाम खान है और वो आतंकवादी नहीं है। उसे सिर्फ एक धर्म विशेष से जुड़ा होने के कारण अमेरिकी वीजा नहीं दिया जाता।

हिंदी सिनेमा में अल्पसंख्यक, दलित, किन्नर और ऐसे ही अन्य हाशिये के लोग रिक्त स्थानों की तरह दिख जाएँगे। अर्थात होकर भी बेमानी सा। ऐसे भी अल्पसंख्यकों का मुद्दा पूरे विश्व में और खासकर भारत जैसे बहुसांस्कृतिक और

Principal
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri Dist. Nanded. (M.S.)

23

ISBN : 978-93-83672-77-6

UMRI
(Maharashtra)

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे : बहुजनांचे कैवारी

संपादक

डॉ. मनिषा पाटील
अमोल महापुरे
कृष्णा आगे

ISBN: 978-93-83672-77-6

३०.	अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय **ज्योती मधुकर इंगळे**	१५०
31.	अण्णाभाऊ साठे यांचा महिलाविषयक विचार **बिरंगणे एस. एस**	१५५
३२.	लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे **डॉ. मुंगी अे. आर., प्रा. अश्विनी पाटील**	१६०
33.	अण्णा भाऊ साठे व्यक्ती एवं वाङ्मय **डॉ. भाग्यश्री विलास कोष्टी,**	१६४
३४.	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहीत्यातील आंबेडकरी विचार **प्रा.विजय मुरलीध गावंडे**	१३८
३५.	सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे : एक समाजशास्त्रज्ञ **विद्या महादेव आरे**	१७१
३६.	आण्णाभाऊ साठेजी का साहित्य चिंतन **प्रा.निर्मला लक्ष्मण जाधव**	१७८
३७.	अण्णा भाऊ साठे के उपन्यासों में चित्रित 'चरित्र' **कुशावती बालासाहेब आमनर, योगेश राणुजी कोरटकर**	१८१
३८.	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्यविचार **डॉ.कैलास इंगळे**	१८६
३९.	आण्णाभाऊ साठे आणि वास्तव **डॉ. डी.डी. कोल्हेकर**	१९०
४०.	लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातुन व्यक्त होणारे सामाजिक विचार **गोविंद यशवंतराव पाटोळे**	१९७
४१.	अण्णा भाऊ साठे यांचे शाहिरी वगनाट्य **डॉ. माया नारायण लहारे**	२०२
४२.	अण्णाभाऊ साठे और विद्रोही 'फकीरा' **शारदा साहेबराव शेळके**	२०८
४३.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाज वास्तव. **सबाना हमीद तडवी**	२१२

ISBN: 978-93-83672-77-6

३९.

आण्णाभाऊ साठे आणि वास्तव

ॉ. डी.डी. कोल्हेकर
तिहास विभाग प्रमुख, डॉ. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर, कला, वाणिज्य व
ेज्ञान महाविद्यालय,उमरी ता. उमरी जि. नांदेड

महाराष्ट्राच्या भुमित नरवीरानी जसा जन्म घेतला त्या प्रमाणेच कथा ादंबरीकार साहीत्यकारानी जन्म घेतला. साहीत्याच्या माध्यमातुन फार मोठे ोगदान या देशासाठी दिले. अजोड अशी कलाकृती निर्माण केली. माजाच्या सर्वांगिन विकासासाठी आपल्या सहीत्याच्या माध्यमातुन हातभार ावला मर्मभेदी साहीत्याच्या उभारनीतुन समाज घडविला समाजातील दोष र करण्याचे काम केले. सामाजिक प्रबोधनाला एक नवी दिशा देण्याचे कार्य ले. देशातील जेवढया कांही साहीत्याचा व साहीत्यकारांचा उल्लेख केला ातो त्यामध्ये अण्णाभाऊंचे साहीत्य अत्यंत महत्वाचे व अजोड असे व तिभाशाली आहे. काही कादंब–या या कल्पना विश्वातुन रेखाटल्या गेल्या ंतु अण्णाभाऊंचे लिखान वास्तववादी होते. ते अनुभवाच्या जोरावर ाटलेले होते साहीत्यकृतीची प्रतिभा ओसंडुन वाहत होती. अण्णाभाऊंचे हीत्य हे गरीबी दारीद्रय बेकारी आणि जगण्यासाठी होणारी ससेहोलपट ाा विदारक समाजाचे प्रतिबिंब होते. त्यातुन त्यांनी अशा या समाज या येक अंगाचा ठाव घेऊन अनेक कथा कांदब–यात अण्णा एकेरी समाजाच्या जुचा केल्याचे दिसते. सुंदर सुंदर बाबी कादंबरीकार मांडताना दिसतो पण ण्णानी समाजाच्या मर्मभेदी दु:खाचे विदारक स्वरूप मांडलेले आहे. म्हणुन चे साहीत्य इतराच्या तुलनेत श्रेष्ठ ठरते 'चिरेबंदी वाडयापेक्षा माणसाला धार देणारी अण्णांची झोपडी श्रेष्ठ ठरते. साहीत्यकृतीचा लहान मोठेपणा हा तील वास्तवावरून ठरला जातो. अण्णांचे लिखान वास्तववादी होते म्हणुन श्रेष्ठ दर्जाचे ठरते. माणुस आज भौतिक प्रगतीच्या नावाखाली माणुसकी रून चालल्याचे दिसते नैतिकबाब, नितिमता व माणुसकिची वृद्धी होणे जेचे आहे.

अण्णाभाऊंचे साहीत्य हे साधना, भावना, भाषाशैली अणि सर्वात त्वाचे म्हणजे जनसामान्यांची भुमिका स्पष्ट करणारे आहे. त्यांचा हक्क ि अधिकाराला न्याय देणारे आहे म्हणुन अनांच्या साहीत्याचा संगोपन

ISBN: 978-9...

विचार करायला पाहीजे. त्याच्या साहित्य साधनेचे व कार्याचे मुल्य... ही तेवढेच गरजेचे आहे. अण्णाभाऊंनी निर्माण केलेल साहीत्य स्वकर्तृत्व लोकमाणसाला रूजणारे आणि समाजाभिमुख बनवले. अस्या सौंदर्य... संवेदना आणि संघर्ष शिलतेने भरलेले आहे'

अण्णाभाऊचे साहीत्य लेखन व भवतेने परीपुर्ण आहे तात्कालीन साहीत्य निर्मितीत अण्णाभाऊचे लेखन अप्रतिम स्वरूपाचे आहे. त्यांची लेखनी प्रतिभेच्या वृध्दीने ओसडुन वाहत होती परन्तु जगण्याच्या धडपडीत आपल्या सोयीनुसार लेखनी वळवावी लागली. अजोड अशा साहीत्य कृतीला कथा कादंबरीकडुन नाटकाकडे वळवावी लागली परीस्थिती माणसाला कोठे नेऊन ठेवते याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. वैर सारख्या कांदबरीचा प्रारंभच त्याच्या चाणक्षपणाची साक्ष देते हे आपण लक्षात घेतले पाहीजे.

अलिकडच्या सामान्य काळात सबल्टर्न स्टडीजच्या माध्यमातुन नव्या इतिहास लेखन प्रवाहाला सुरूवात झालेली आहे त्यात समाज जनाच्या वेदना व त्यांनी दिलेल लढा मिळवलेले विजय अभिजन वर्गाला केलेले सहकार्य अशा अनेक गोष्टीचा सांगोपांग विचार आता नव्याने व्हायला लागलेला आहे आजपर्यंत इतिहासात जनसामान्यांच्या भुमिकेला कोठेच स्थान नव्हते त्याच धरतीवर अण्णाभाऊंनी आपल्या साहीत्याच्या माध्यमातुन या इतिहास प्रवाहाला प्रवाहीत केल्याचे दिसते. इतिहास म्हटले कि, वस्तुनिष्ठतेचे भान असने गरजेचे असते. अण्णांचे साहीत्य हे वास्तव आणि वस्तुनिष्ट होते हे आपण लक्षात घेतले पाहीजे. पोटाच्या आगिने पेटलेल्या अण्णांना मार्क्सवादी तत्वज्ञानाकडे खेचले गेले हाते. त्यांच्या प्रत्येक साहीत्य कृतीत जगण्यासाठीचा संघर्ष व दु:ख दारीद्रयाने पिळवटून टाकणारी त्यानी साकारलेली व्यक्तीरेखा हांय. जनसामान्यांच्या जिवनालाही काही अर्थ असतो हे त्यांनी स्पष्ट सांगितले. त्यांचे लिखान थोडे मार्क्सवादाकडे झुकलेले असले तरी त्यान आपले उभे आयुष्य संघर्षात काढले होते म्हणुनच तर त्याचे वास्तववादी साहीत्य जगासमोर आले. शोषित पिडीत दलीत पददलित गुलाम आदिवासी आणि गुन्हेगार यांचे वास्तव जिवन बनवणारी परिस्थिती यांचे सुरेख दर्शन अण्णाभाऊंनी आपल्या कादबरीच्या माध्यमातुन घडवुन दिलेले दिसते. शोषक आणि शोषित यांच्यातील संघर्ष शोषिताकडुन मार्क्सवादाकडे झुकलेला एखादा विचार असेल तर तो सहाजिक आहे. कारण त्यांनी खरे वास्तव पाहीलेले व अनुभवलेले असते म्हणुन अनाभाऊ त्यास अपवाद ठरु नये. अण्णाभाऊंच्या कादबरीतील व्यक्तीरेखाच्या वास्तवा विषयी आपले विचार व्यक्त करताना डॉ.

ISBN: 978-93-83672-77-6

गुरव म्हणतात " अण्णांचा जिवनअनुभव आजुबाजुच्या व्यक्ती‌‌व घटनातुन रसिकापर्यंत पाहोचवने हेच त्यांच्या वाङमयाचे आशयस्थान आहे. दलित सामान्य माणसाच्या सुख–दुःखाच्या वाङमयात मानाचे स्थान मिळवुन देणे हाच एकमेव हेतु होता. असे सांगता येईल[२].

पुरूषप्रधान सस्कृतीने स्त्री जिवनाकडे थोडा कानाडोळा केल्याचे दिसत असले तरी अण्णाभाऊंनी मात्र स्त्री जिवनाचे सुंदर दर्शन घडवल्याचे दिसते त्यांनी स्त्रिला प्रतिकार करण्याची ताकद दिली आहे. विशेषता ग्रामिण व आदीवासी जिवनाचे रेखाटन उत्तमपणे केल्याचे दिसते त्यांच्या कादबरीतील स्त्री पात्रे उल्लेखनिय आहेत. अण्णांनी भटक्या जमातीचा जवळुन अभ्यास केला आहे. गावाबाहेर पाल टाकुन राहण्या–या जाती व आपला उदरनिर्वाह करताना जगण्याचा संघर्ष, फासेपारध्यावर होणारा वेळोवेळी अन्याय अत्याचार चोरीमारीचे गुन्हे अशा विद्रुप स्वरूपाच्या जिवंत जाणिवा जिवनाचे अण्णांनी दर्शन घडविलेले आहे. स्त्री जिवनाची व्यथा सांगताना अण्णा आजही निर्भिड शब्दात सांगतात कापराच्या वडीला फर्रकन काडी लावावी तसा चमत्कार झाला, तिच्या दबलेल्या भावनेचा भडका उडाला सामाजिक विषमता आणि स्त्री दास्य हे समाज व्यवस्थेचे चित्र बनलेले होते. अण्णांनी आपल्या साहीत्यात वासनेला लगाम घालुन भावनेला अधिक महत्व दिले. आपल्या वेगवेगळया कादब–यातील स्त्री पात्रे सुंदरपणे रेखाटलेली आहेत.

आर्थिकदृष्टया मागासलेल्या सामाजिक माणसाच्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी करावी लागणारी पराकाष्टा त्यांचे होणारे हाल, त्यांची अवस्था अशा मर्मभेदी गोष्टी अण्णानी आपल्या कथामधुन मांडलेल्या आहेत. स्मशानातल सोनं हया कथेतुन समाजाचे वास्तविक चित्र डोळयासमोर उभा केलेले आहे. पोटाच्या चितेची भयावह भिषणता दाखवते. जगण्यासाठी जिवणाच्या अकांताने मध्यरात्री स्मशान थरारलेले होते. अण्णांनी आपल्या साहीत्यांची मांडणी कलात्मकतेने केलेली आहे. ग्रामिण जिवन हा आपल्या साहीत्याचा केंद्रबिंदु बनविलेला आहे. गुन्हेगारी जिवनदर्शक कथेबरोबरच प्रेम कथेची मांडणी पण केलेली आहे. त्यांची प्रेमकथा गरीबी आणि श्रीमंतीमधील दरी दुर करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलाय. पिला आणि फरारी सारखी साहीत्यकृती अत्यंत महत्वाची ठरते. अण्णाभाऊंनी केलेले लिखान वास्तवाला धरून होते. एका बाजुला कंगाल जिवण जगणारी माणसं आणि दुसरीकडे त्यांच्या या अवस्थेचा फायदा घेणारी माणसे ईश्वर भक्तीच्या नावाखली ढोंग करणा–या बुवाबाजीच्या ढोंगीपणावर अण्णाभाऊंनी तासेर ओढलेले आहेत. या

ISBN: 97…

व्यवस्थेने समाजाचे कशा प्रकारे शोषण केले आहे. त्याचे वास्त… दिले. डोळे मोडीत राधा चाले या कादबरीतील त्यांचे लिखान … समाजाला विकृत मनोवृत्तीने ग्रासल्याचे चित्र उभे केले आहे. प्रारंभापासुनच बुवाबांनी समाजाला लुटण्याचेच काम केल्याचे वास्तव होते आणि आजपण आहे हे लक्षात घेण्यासारखे आहे हे थांबवण्याचे काम अण्णाभाऊंनी केले.

अण्णाभाऊंना वास्तवाशी दोन हात करतांना पोटापाण्याच्या प्रश्नांनी मात्र भंडावुन सोडले ऐकिव वास्तव आणि जाणिव यातुन जे जे घडले त्यात अण्णाभाऊ व त्यांचे साहीत्य एकमेव आहे असे म्हटले तर चुकीचे ठरू नये. अण्णाभाऊंनी जे सोसले भोगले ते आपल्या साहीत्यातुन वास्तवात उतरवले तात्कालीन समाजाचे विदारक रूप समाजापुढे मांडले भुकेन तडफडणा–या अर्धपोटी उपासमारीने जिवन जगणा–या समाजाची व्यथा मांडली गेली अण्णाभाऊंच्या साहीत्यामागील व्यक्तीरेखा कोणत्या एका जातीपुरती मर्यादीत नाही तर विविध जाती व धर्मातील आहेत. त्यांचा सबंध अनेकासोबत असल्यामुळे प्रत्येकांचे दुःख त्यांनी जवळुन अनुभवलेले होते. म्हणुन त्यांच्या लेखनितुन उतरलेला माणुस हा ऐतिहासीक वस्तुनिष्ठतेला धरून आहे. त्यांचे हे साहीत्य वैशिष्टयपुर्ण ठरते. ब–याच लेखकाची पेन विनोदी व्यक्ती छटा रेखाटतांना घसरते आणि वास्तवाला धरून राहत नाही. परंतु अण्णाची पेन कोठेच घसरलेली आपल्याला जानवत नाही. हे त्यांच्या साहीत्याचे वैशिष्ट आहे. अण्णाभाऊंनी भौतिकतेला दुयमस्थान देऊन नैतिकतेवर अधिक भर दिलेला आहे. माणुस आणि माणुसकिचे दर्शन घडवुन दिलेले आहे.

अण्णाभाऊंनी उत्तम साहीत्याबरोबरच उत्तम शाहीरीचा वारसाही पुढे चालविला आहे. महाराष्ट्राची लोककला म्हणजे, लावणी ती पेशावाईत भरभराटीला आलेली होती त्याचबरोबर शाहीरांचा पोवाडा हा अत्यंत महत्वाचा कला प्रकार तो वीर रसाने भरलेला महाराष्ट्रात नामवंत शाहीर होऊन गेले आपल्या पोवाडयाच्या माध्यमातुन तात्कालिन महाराष्ट्राचे प्रतिबिंब उमटवल्याचे दिसते. परंतु त्यात मुख्य प्रसंगाचे दर्शन होते. श्रीमंत दरकदार राजे रजवाडे यांचेच वर्णन येत. सामान्यांच्या जानीवेचा तेवढासा विचार केल्याचे दिसत नाही. याउलट अण्णांनी मात्र त्या पलीकडे जावून पोटाची आग आणि त्यासाठी करावे लागणारे आक्रंदन हा धागा अण्णाच्या शाहीरीचा होता. समाजाच्या दुःखाला वाचा फोडणारी त्यांची शायरी होती. महाराष्ट्रातील कडेकपारी आणि द–याखो–यातही आपल्या वीर रसाने पुलकित व्हायास लावलेली अण्णाभाऊंची शाहीरी म्हणजे विद्रोहाच्या मशाली वरील नवचेतन्याचा

जोश आणि स्फुर्तेच्या ज्वालाच आहेत.[३] प्रारंभीच्या शाहीरीचे स्वरूप बदलण्याचे फारमोठे योगदान अण्णाभाऊंचे आहे. दलित पददलित दिनदुबळे याच्या अनुभवाच्या वास्तवातुन साकारली होती. अण्णानी लिहीलेली लोकगिते, लावण्या, पोवाडे आणि कृषीगिते ही प्रतिभासपन्न होती. त्याचे साहीत्य म्हणजे वास्तववादी धगधगत स्फुलिंग होते. अण्णांची शाहीरी कल्पनेतुन नव्हे तर अनुभवाच्या बोलातुन साकारलेली होती. म्हणुनच तर ती काळाबरोबर लोप न पावता टीकुन राहीली. अण्णाभाऊनी शाहीरीच्या माध्यमातुन स्फुर्ती दिली. समाजातील जातीभेद दैववाद, रूढी परंपराचा विरोध केला. आपल्या शाहीरीतुन समानवाद व मानवतावादी मुल्य जपल्या गेली. कल्पना वादाला विरोध करून विज्ञानवादी दृष्टीकोन अण्णांनी जोपासला. वनवन भटकणा–या वंचीतांच्या इतिहासाची मांडणीच केली म्हणले तर वावगे ठरू नये. सगनभाऊ सारख्या शाहीरास एखादा मोठा प्रसंग लागतो आणि नंतर त्यातुन त्यांचा पोवाडा आकार घेत असतो परंतु अण्णांना अशा कोणत्याही प्रसगाची गरज भासत नाही तर छोटया छोटया प्रसगातुन व वास्तव परीस्थितीला धरून त्यांचे साहीत्य साकारले गेले पोवाडा बनत गेला. मग तो भुकेने व्याकुळ झालेला असो की, दुष्काळात तडफणारा असो. अण्णाभाऊ या शाहीरी हा विषय कथेवर आधारलेला नसुन तो वास्तवाला धरून होता. त्यांच्या पोवाडयातील शब्द प्रखड व संक्षिप्त स्वरूपाचे वापरतात. महाराष्ट्राची परंपरा औरगजेबाचा प्रसंग बर्लीनचा पोवाडा हे त्याचे सुंदर उदाहरण आहे. अण्णांनी फुले शाहु आंबेडकराच्या विचाराना पुढे नेले त्यांनी आपल्या साहीत्यात व शाहीरीत देवदेवाला मुळी स्थान दिलेले नाही. त्या ऐवजी मानवतावाद माणुसकी आणि राष्ट्रप्रेम यालाच अधिक महत्व दिले धार्मिक अवडंबर बदलून राष्ट्रभक्ती जागृत करण्याचे कार्य केले. अण्णाचा पिडच वास्तववादी प्रतिभेचा होता. अण्णांनी आपल्या शाहीरीत जे वास्तुनिष्ठ आहे त्याला स्थान दिलेले आहे म्हणुन त्यांचे हे वास्तववादी साहीत्य एतिहासिक दृष्टया इतिहासाच्या कसोटीवर उतरणारे आहे. परपरागत चालत आलेल्या फापट दंतकथांना फाटादेऊन मराठी माती व माणसाविषयी प्रेम व्यक्त केले. महाराष्ट्राची सस्कृती इतिहास, भुगोल अशा अनेक गोष्टी अण्णांनी आपल्या साहीत्यातुन मांडलेल्या आहेत. मुंबईतील वास्तववादी जिवनात त्यांची झालेली ससेहोलपट भुकेसाठी दुःख आणि वेदनेचा उचलावा लागलेला डोंगर पोटाची भुक भगविण्यासाठी दिलेला लढा हा त्याच्या शहरीचा खरा आत्मा बनला. त्यातुन क्रांतीकारी विचार समोर आला. अण्णांच्या शाहीरीची धार राजा प्रजा आणि

ISBN: 97

राज्य कसे असावे याचे वास्तववादी दर्शन घडवुन [illegible] महाराजाचे राज्य रयतेचे होते दिनदुबळयाचे होते ते महाराजाच्या आधारे त्यातुन स्वराज्य साकारले महाराष्ट्राची शाहीरी परपरा टीकवुन ठेवण्याचे मोठे कार्य अण्णांनी पार पाडले. आपल्या शाहीरीतुन कामगार विश्वाचे चित्र उभे केले. धनदांडगयाची दडेलशाही आणि सरकारची मित्तशाही व कामगाराचे टांगते जिवण याचा ठावघेतलेला आहे. अण्णाची लावणी श्रृगारयुक्त नसुन ती गरीबी दारीद्रय व स्त्री जिवनाचे चित्रण करणारी दिसते. शाहीर राम जोशींच्या लावण्याच्या धान्यासारखे असले तरी अण्णाची मांडणी सरळ सोपे अविस्कार व्यक्त करणारी होती. आपल्या लावणीतुन मुंबईतील कष्ट करना–या जिवणाचे वास्तवरूप व्यक्त केले हे त्याचे प्रतिभाशाली लिखान आहे. अण्णांनी आपल्या लावणीतुन मनोरजनाबरोबर वेदनेची झळ ही चित्तारलेली आहे एकमेव दर्दी शहीर म्हणुन अण्णाचेच नाव घ्यावे लागेल. विनोद वेदना विद्रोह आणि मनोरजन अशा चौकटीत आपल्या शाहीरी वाडमयाला सुत्रबध्द करणारे कलदर कलावंत म्हणुन अण्णाभाऊ मोठेच आहेत.[४] म्हणुन शेवटी म्हणावेसे वाटते एवढया उचीच्या शाहीरानी वास्तवाचे भान ठेऊन दुःखाचा डोंगर उचलला अणि समाजाचे प्रबोधन शेवटपर्यंत केले परीस्थितीची कारणे समोर करण्यापेक्षा परीस्थितीवर मात करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करण्याचे तत्वज्ञान सांगितले. पोवाडा लावणी व इतर त्याचे साहीत्य एका समाज सुधारकाच्या कार्याएवढेच महत्वाचे आहे हे आपणाला विसरता येणार नाही परंतु एवढया मोठया साहीत्य सम्राटाचा शेवट मात्र अत्यंत वाईट अवस्थेत झाला सांगावयाचे झाले तर आपणाला मधुकर माध्ये याच्या शब्दात असे सांगता येईल कि, 'अण्णाभाऊ साठे हा शाहीर आपल्या [illegible] शब्द [illegible] पर्वतालाही हालवुन सोडणारा शिखराना डोलावणारा धनिकाची झोप उडविणारा व राजकारण्याना निट मार्ग दाखवणा–या शाहीरातील मुकुटमणी होता परंतु या शब्दप्रभु शाहीराचा अत फार दारूण [illegible] अवस्थेत झाला प्रतिभेची श्रीमती बाळगणा–या या शाहीराला शेवटी एक वेळेचे जेवनही मिळाले नाही. आवाज क्षिण झाला लावणीच्या [illegible] घुगर [illegible] तरीही या शाहीराचा आत्मा ढोल–ढोलकी डफ तुणतुणे याचा [illegible] [illegible] [illegible] साठवुन पचतत्वात विलीन झाला.[५] महान व्यक्तीमत्व काळाच्या ओघात शरीररूपाने गेले असले तरी त्याचे विचार व साहीत्य अमर आहेत. त्याप्रमाणे शरीररूपी अण्णाभाऊ नसले तरी त्यानी निर्माण केलेली अभिजात अजोड

... आहेत. आणि ते आज सर्वांना मार्गदर्शक आहेत ते आजही वास्तवाचे भान ठेवायला भाग पाडते.

निष्कर्ष :– भारतीय साहीत्यकृतीमध्ये अण्णाभाऊचे साहीत्या शिरोमणी ठरते. अण्णानी वास्तव परीस्थितीशी दोन हात करून जिवन जगले आणि ते लेखणीबध्द केले सामाजिक समानता स्थापित करण्यासाठीचा त्याचा संदेश अत्यंत महत्वाचा ठरतो. कथा कादंबरी नाटकात रेखाटलेल्या व्यक्तीरेखा या जिवनाचा ठाव घेणा–या आहेत. प्रत्येकाला वास्तवाचे भान ठेवायला भाग पाडतात. अण्णाचे लिखान हे वास्तववादी व वस्तुनिष्ठ होते.

संदर्भ सुचि :–

1. डॉ. माधव गादेकर, अण्णाभाऊ साठे मुल्यमापण, सादप्रकाशन औरंगाबाद–2011 पृष्ठ 23
2. डॉ. माधव गादेक, अण्णाभाऊ साठे मुल्यमापण, सादप्रकाशन औरंगाबाद–2011 पृष्ठ 26
3. डॉ. माधव गादेकर, अण्णाभाऊ साठे मुल्यमापण, सादप्रकाशन औरंगाबाद–2011 पृष्ठ 107
4. डॉ. माधव गादेकर, अण्णाभाऊ साठे मुल्यमापण, सादप्रकाशन औरंगाबाद–2011 पृष्ठ 123
5. डॉ. माधव गादेकर, अण्णाभाऊ साठे मुल्यमापण, सादप्रकाशन औरंगाबाद–2011 पृष्ठ 133
6. डॉ. गुरव , अण्णाभाऊ साठे समाज विचार आणि विवेचन, लोकवाङमय गृह मुंबई–1991
7. अण्णाभाऊ साठे, डाळ मार्डान गाथा चाल, शट प्रकाशन कोल्हापुर – 1982
8. वि. व. विटेकर, असे होते अण्णाभाऊ साठे, छाया प्रकाशन पुणे–1986
9. क्षीरसागर क्षी. क., अण्णाभाऊ साठे आणि साहित्य, साहित्य प्रकाशन पुणे–1980
10. संपा. उत्तम बंडु तुपे, लोकसाहितीक अण्णाभाऊ साठे, समग्र वाङमय (खंड 1) प्रतिमा प्रकाशन पुणे, संपत जाधव व इतर 2014
11. गाढे मधुकर, शाहीर आणि शाहीरी, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे–1994

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातून व्यक्त होणारे सामाजिक विचार

गोविंद यशवंतराव पाटोळे

(संशोधक विद्यार्थी) टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, गुलटेकडी, पुणे

प्रास्ताविक :

अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या लिखाणातून मराठी साहित्यामध्ये एक मोठी छाप निर्माण केलेली आहे. त्यांनी आपल्या लिखाणाचा प्रारंभ हा मुंबईला असतांना केलेला आहे. त्यावेळी मुंबईमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाचा लोकांवर मोठा प्रभाव होता. मुंबई ही नगरी गिरणी कामगारांची नगरी म्हणून ओळखली जात असे. कारखानदार हे कामगारांचे शोषण करीत असत हे पाहून अण्णाभाऊ साठे यांचे हृदय द्रवले. ते कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्य करू लागले. कम्युनिस्ट पक्ष हा मार्क्सवादी विचारांवर आधारीत होता. त्यांनी मार्क्स विचार प्रणालीचा अभ्यास करत असतांना त्यांच्या लक्षात आले की हा सिध्दान्त वर्गविरहित तत्वावर आधारित आहे. तो तत्व भारतीय समाजाला लागू पडणार नाही. कारण भारतामध्ये वर्ग नाहीत येथे तर जाती–जमाती मध्ये समाज विभागलेला आहे. त्याचवेळी कबीर, महात्मा फुले आणि आंबेडकर यांच्या ग्रंथाचे वाचन केले व अभ्यास करण्यास सुरूवात केली असतांना तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की, भारतामधील या जातीयतेचा नायनाट करण्याशिवाय आणि मानवतावादाचा विचार या लोकसमुदाया पुढे ठेवला गेला पाहिजे म्हणून तेव्हा पासून मार्क्सच्या विचाराचा त्याग करून साठे यांनी मानवतावादाचा स्वीकार केला आणि आपल्या लिखाणाला त्यांनी भारतीय समाजातील विषमतेचे कारण कोणते आहे ते ओळखून त्यांनी आपल्या लिखाणाचा केंद्रबिंदू समाज व मानवतावाद ठेवून त्यांनी मराठी साहित्यात फार मोठी क्रांती घडवून आणली. भारतासारख्या देशात धर्म आणि जातीयतेच्या चक्रात अडकलेल्या अनेक जाती जमाती धडपडतांना दिसत आहेत. त्यात मांग ही सर्वांत खालची जात म्हणून इथल्या धर्मव्यवस्थेने ठरविली होती. याच जातीमध्ये अण्णाभाऊचा जन्म झाला होता. या जातीचा इतिहास पाहिल्यास आर्यांशी लढणारे व चिकाटी धरून आणि पराक्रम करणारे लोक होते. त्यानाच या समाजव्यवस्थेत सर्वांत शेवटच्या टप्प्यात टाकून दिले होते. परंतु त्यांचा पराक्रम व प्रामाणिकपणा पाहून काही कालान्तराने का होईना त्यांच्या वाट्याला वेगळी कामगिरी करण्याची संधी मिळाली. त्यामध्ये गावाचे रक्षण करणे, गावातील मोठमोठ्या वाड्यावर पहारा देणे, न्यायाचा सुगावा

Impact Factor - 6.261 | Special Issue - 160 | March 2019

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW

RESEARCH

UGC Approv

Multidisciplinary Internation

One Day Interdisciplinary Nat

भारतातील

व सांस्कृतिक

Organized by

Pankaj Shaikshanik and S

Pankaj Kala Mahavidyala

('B' Grade NAAC A

Sponsored

K.B.C. North Maharash

Jalgaon

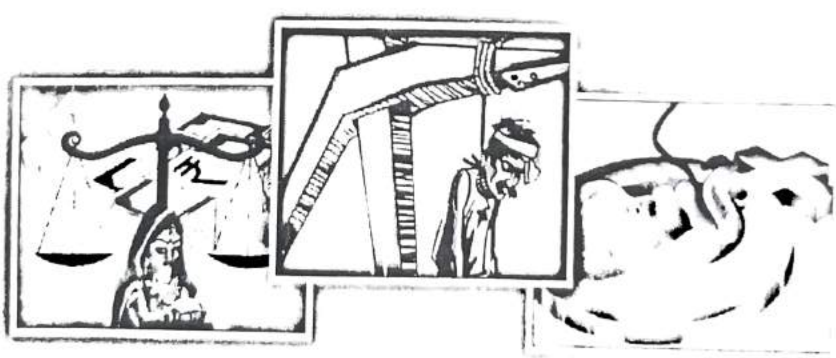

EDITOR

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

Dr. Dh

Printed By PRASHANT PUBLICATIONS, JALGA

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Scanned by CamScanner

: CONTENTS :

मराठी

१. लोकसंख्या शिक्षण – काळाची गरज १
प्रा.डॉ.वसंत श्रावण देसले

२. भारतातील शेतकरी आत्महत्या एक भौगोलिक अध्ययन : विशेष संदर्भ मराठवाडा ३
डॉ.ए.आय. खान, आरगडे अंबादास रोहिदास

३. भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे आणि उपाय १०
प्रा. डॉ. शंकर राजे

४. भारतातील जात व वर्णव्यवस्था १२
डॉ. बी. आर. तनपुरे

५. खेळ की शिक्षण एक वर्णनात्मक अभ्यास १४
डॉ. शिवानंद भरत पाटील

६. लोकसंख्या वाढ भारतीय समाजातील ज्वलंत प्रश्न १६
प्रा. डॉ. मधुकर आत्माराम देसले

७. विद्यादेवी सावित्रीबाई रोडे– स्त्री प्रबोधन आणि शैक्षणिक योगदान १९
प्रा.डॉ.खासेराव भैरव सिंदे पाटील

८. महिला खेळाडूंच्या समस्या २१
प्रा. जानकी वामनराव कुर्तडीकर

९. अमरावती जिल्ह्यातील वाढत्या लोकसंख्येचे समस्यात्मक दृष्टीकोनातून भौगोलिक अध्ययन २३
प्रा. डॉ. जयश्री वाय. पडोळे, श्री. रामकृष्ण महादेवराव शिरस्कर

१०. मराठी कवितेतून व्यक्त होणारे सामाजिक व सांस्कृतिक समस्यांचे वर्णन २६
प्रा. डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे

११. स्त्री भ्रूणहत्या : स्वरूप आणि उपाय योजना २९
प्रा.गजानन आनंता देवकर

१२. जैन दर्शनांतून प्रतीत झालेला बहुसांस्कृतिक राष्ट्रवाद ३३
प्रा.डॉ.संजय जिभाऊ पाटील

१३. भारतातील जात व वर्णव्यवस्था : एक समस्या ३६
डॉ.रावसाहेब भिमराव नेरकर

१४. लोकसंख्या वाढीमुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा ऱ्हास ३८
प्रा.डॉ. सुनिल विक्रम कुवर

१५. शेतकऱ्यांची आत्महत्या : कारणे आणि उपाय योजना ४१
प्रा. कांतीलाल दाजभाऊ सोनवणे

१६. दलित चळवळीच्या समस्येचे ऐतिहासिक परीप्रेक्ष ४४
प्रा.डॉ. दिलीप तुकाराम कदम

१७. वाढती लोकसंख्या : एक ज्वलंत समस्या ४७
प्रा.डॉ.बालाजी विठ्ठलराव पवार

१८. भारतीय समाजातील स्त्री–भ्रूण हत्या ५०
प्रा.डॉ.मीना नामदेवराव काळे

१९. भारत आणि नक्षलवाद एक अंतर्गत युध्द ५३
बागर आकाश शेषराव

Scanned by CamScanner

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 Special Issue 160 : भारतातील सामाजिक व सांस्कृतिक समस्या
ISSN : 2348-7143
March 2019

स्त्री भ्रूणहत्या : स्वरूप आणि उपाय योजना

प्रा.गजानन आनंता देवकर
कै बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी, जि नांदेड.

प्रास्ताविक :

भारताची संस्कृती ही जगातील प्राचीन संस्कृतीपैकी एक आहे. इथली मूल्ये, कुटूंबव्यवस्था, स्त्रीला प्राचीन काळापासून मिळणारा मानसन्मान हा भौतिक दृष्ट्या पुढारलेल्या पाश्चिमात्य जगाच्या काळापासून मिळणारा मानसन्मान ठरलेला आहे. ''यत्र नार्यस्तु पुज्यते, रमन्ते तत्र देवता:'' म्हणजे जिथे स्त्रीयांचा मानसन्मान केला जातो, तिथे देवता वास करतात . अशा अर्थाने जूने सुभाषित संस्कृत भाषेत आपल्याकडे आहे गार्गी, मैत्रेयी सारख्या प्राचीन काळातील विदूषींपासून ते अलिकडच्या काळातील राणी लक्ष्मीबाई, डॉ. आनंदीबाई जोशी, सावित्रीबाई फुले, इंदिरा गांधी अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रातील महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाची चुणूक जगाला दाखवून दिली आहे. असे असताना समाजसुधारणांच्या क्षेत्रात देशात अग्रेसर असलेल्या आपल्या पुरोगामी महाराष्ट्रात स्त्री पुरुष प्रमाणाचा समतोल ढासळत जावा ही खरोखरच चिंतेची बाब आहे.

स्त्री आणि पुरुष ही समान रथाची दोन महत्वाची चाके आहेत. सुदृढ, निरोगी समाजाच्या जडणघडणीसाठी स्त्री पुरुष प्रमाणाचा समतोल नैसर्गिकरित्या राखणे आवश्यक आहे. मात्र अलिकडच्या काळात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून चुकीचा वापर करुन हा समतोल कृत्रिमरित्या ढासळवला जातो आहे. मुलगा हा वंशाचा दिवा त्यामुळे मुलगाच हवा ही अत्यंत चुकीची भावना या मागे आहे. ही भावना नष्ट करणे हे आपणा सर्वासमोरचे सर्वात मोठे आव्हान आहे असे वाटते.

काळ बदलला की मूल्य बदलतात. सृष्टी परिवर्तनशील आहे. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. विचारांची भक्कम देणगी मानवाला निसर्गाने बहाल केली तरी तो बदलत नाही. नव्या वळणावर जाऊन विचार करणार नाही. पुरुष प्रधान संस्कृतीचे त्यावर विचार सजलेले असतात. स्त्रीत्वाचे श्रेष्ठत्व त्याला समजत नाही. फक्त मुलगाच हवा, हेच त्याच्या ध्यानी मनी बिंबलेले आहे. मुलाच्याच हव्यासापोटी मुलींचे प्रमाण घटत चालल्याचे भयावह चित्र समोर आलेले आहे. मुलींचे घटते प्रमाण हा आपल्या देशाचा चिंतेचा प्रश्न झालेला आहे. स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रमाणही वाढलेले आहे. मुलगी नकोशी झाल्याचे विदारक वास्तव समोर आलेले आहे. स्त्रीला कमी समजणे, तिला दुय्यम दर्जाची वागणूक देणे हा पुरुषी अहंकाराचा भाग आढळून येतो. मुलीला जन्म दिला म्हणून तिला या जगातून घालवून टाकल्याचे चित्र आपल्याला माहितच आहे. मुलगी जन्माला घातली म्हणून स्त्रीला देह त्यागावा लागतो ही केवढी मोठी विटंबना आहे. स्त्रीला देवत्व बहाल करुन अशी विटंबना होत असेल तर या परिवर्तनवादाचा काय अर्थ होतो मुलीचा बाप म्हणजे डोक्याला ताप, मुलाचा बाप म्हणजे बापाचा बाप ही धारणा रुजलेली आहे. हे बदलणे सर्वाचे काम आहे. मुलगी झाली की नामुष्की पत्करणे, हुंडा देणे, लग्नाचा खर्च करणे, मुलानेच पाणी पाजल्यावर मोक्ष मिळतो, म्हातारपणाची काठी म्हणजे मुलगा, वंशाचा दिवा म्हणजे मुलगा. मुलगी का मुलाची जागा घेऊ शकत नाही ? मुलगी सुद्धा मुला इतकेच मेहनत करु शकते. मुलाचे सर्व कार्य मुली करु शकतात हे समाज विसरलेलाच आहे.स्त्रीभ्रूणहत्या थांबल्या पाहिजेत यासाठी वैचारिक क्रांतीची अत्यावश्यकता आहे. आपल्या महाराष्ट्रात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी कर्वे यांनी स्त्री-पुरुष समानतेसाठी आपले आयुष्य प्राणपणाला लावले. समाजामध्ये स्त्री पुरुषांची संख्या समान नसेल तर समाजाचे आरोग्य अधांतरी आहे हे विसरता कामा नये. या विषयी मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण यांचे उद्गार उद्बोधक स्वरुपाचे आहे. 'स्त्री आणि पुरुष ही समाज रथाची दोन चाके आहेत. सुदृढ, निरोगी समाजाच्या जडणघडणीसाठी स्त्री पुरुष प्रमाणाचा समतोल नैसर्गिकरित्या राखणे आवश्यक आहे. मुलगा वंशाचा दिवा, त्यामुळे मुलगाच हवा ही अत्यंत चुकीची भावना या मागे आहे. ही भावना नष्ट करणे हे आपल्या सर्वासमोरचे सर्वात मोठे आव्हान आहे.' (लोकराज्य सप्टेंबर २०११ पान ६) असे म्हणता येईल की मुलीचे प्रमाण वाढवावयाचे असेल तर स्त्रीभ्रूणहत्या रोखणे सामाजिक जबाबदारी आहे. समाजातल्या सर्व घटकांनी याची नोंद घेतली पाहिजे. गर्भपात किंवा भ्रूणहत्या करणाऱ्यावर कडक कारवाई करायला पाहिजे जेणे करुन या मार्गाचा अवलंब करणार नाहीत.

मुलीचे घटते प्रमाण हे चिंताजनक बाब असल्यामुळे महाराष्ट्र राज्याच्या महिला व बालकल्याण मंत्री वर्षा गायकवाड यांनी लेक वाचवा या अभियानाला सुरुवात केली. या अभियानाला राज्यभर प्रतिसादही मिळाला आहे. स्त्रीभ्रूणहत्या थांबाव्यात याकरिता जनजागृती करण्यात आली. स्त्रीभ्रूणहत्या ही सामाजिक समस्या बनली आहे. जनजागृती केल्याने स्त्रीभ्रूणहत्या थांबतील, यामध्ये महिला व पुरुषानेही कार्य करण्याची गरज आहे. समाजात अनेक अंधश्रद्धा आढळतात. मुलाला घराण्याचा वारसदार मानतात तर मुलीला घराण्याचा शाप संबोधण्यात येते. मुलगा एकाच घराण्याचे नाव उज्वल करतो परंतु मुलगी माहेरचे आणि सासरचे नाव रोशन करते. परंतु मुलीला नव्या जगाचा प्रकाश किरण सुद्धा बघू देत नाहीत. गर्भातच तिची हत्या केली जाते. सध्या मुलीचे घटते प्रमाण चिंतेचा विषय बनला आहे. मुलीची हत्या करु नका हा संदेश तळागाळात पोहचविण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

सेंटर फॉर ग्लोबल हेल्थ रिसर्च तर्फे मागील वर्षी घेण्यात आलेल्या सर्वेक्षणात धक्कादायक तथ्य उघडकीस आलेले आहे. ते म्हणजे भारतात गेल्या तीन दशकात १ कोटी २० लाख बालिकांची गर्भातच हत्या करण्यात आली. तसेच अनेक मोठ्या राज्यामध्ये उदा. महाराष्ट्र, पंजाब, हरियाणा, मध्य प्रदेश मध्ये प्रमाण हजारामागे ९१४ पेक्षा कमी आहे. पंजाब आणि हरियाणामध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ८४६ ते ८३० एवढे आहे. भारत आणि चीनमध्ये ११ कोटी ७० लाख

Scanned by CamScanner

दि. ०८ ते १२ ऑगस्ट २०११ दरम्यान आयोजित करण्यात आले होते. सप्ताह ने पुणे असो हे सप्ताह होते [illegible] महाराष्ट्रातील हजारो रहिवासी सहभाग होणार होते. स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रतिबंध या सप्ताहातील [illegible] करण्यात आला. या सप्ताहाचे उद्घाटन करताना [illegible] असे म्हणाले की, स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रतिबंध करणारे कायदे करता येतील पण त्या कायद्याचा [illegible] नाही. या कायद्याचा कठोर [illegible] लोकजागृती व स्त्रीभ्रूण या प्रतिबंध लोकशिक्षण देणे [illegible] असे स्पष्ट होते की, केवळ कायदे करून काम भागणार नाही तर लोकजागृती आणि लोकशिक्षणाची गरज आहे. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान पुढील अध्यक्ष [illegible] असे उद्गार काढले आहेत की, आपल्याकडे परिवर्तनाच्या विचाराचा वारसा लाभल्यामुळे राज्य कायम अग्रणी राहिले आहे. परंतु याच राज्यात आता स्त्रीभ्रूणहत्येसारखा अमानवी प्रकार होत आहे. त्यासाठी जागृती आणि वेळ पडल्यास कठोर उपाय अंमलबजावणीसाठी सर्वांनी तयारी ठेवावी.

खा. सुप्रिया सुळे यांनी 'जागर हा जाणिवांचा, तुमच्या माझ्या लेकीचा' या उपक्रमातून अभिनव असा उपक्रम राबवला. त्या असे म्हणाल्या की, कुटुंबातून मिळणारे संस्कार व अधिकार स्त्रियांना सदैव [illegible] असतात. स्त्रीभ्रूणहत्या हा कौटुंबिक प्रश्न असल्यामुळे कुटुंबातील लोकांचा दृष्टिकोन बदलणे गरजेचे आहे. गेल्या १० वर्षात स्त्रीभ्रूणहत्येचे वाढलेले प्रमाण लोकजागृती व सामाजिक चळवळीतून थांबविता येईल.

याचाच अर्थ असा की, आपला देश कुटुंब प्रधान संस्कृतीचा देश आहे. कुटुंबाचे संस्कार खूप महत्त्वाचे असतात. कुटुंबामध्ये मुला-मुलींना समानतेची वागणूक दिली तर समाजात स्त्रीपुरुष अशी दरी निर्माण होणार नाही. त्याकरिता कुटुंबातील लोकांचा दृष्टीकोन बदलणे काळाची गरज झाली. कुटुंबातील लोकाचा दृष्टिकोन बदलला तर स्त्रीभ्रूण हत्या होणार नाहीत स्त्रीभ्रूणाचा विकास होईल.

दैनिक वर्तमान पत्रात प्रसिद्ध झालेल्या काही ठळक बातम्यांचा मी उल्लेख करू इच्छितो ते खालीलप्रमाणे :-

लेक लाडकी अभियानादरम्यान झालेल्या एका स्टिंग ऑपरेशनमुळे वादाच्या भोवऱ्यात अडकलेले परळी येथील डॉ. सुदाम मुंडे यांच्या हॉस्पिटलमध्ये गर्भपातावेळी अर्भकासह महिलेचा मृत्यू झाला. धारूर तालुक्यातील भोपा येथील रहिवाशी विजयमाला महादेव पटेकर गर्भपातादरम्यान मोठ्या प्रमाणात रक्तस्राव झाल्याने मृत्यू झाला (दि. २० मे २०१२ दै. लोकमत पान ०१) डॉ. सानप डॉ. लहाने विरुध्द न्यायालयात दोषारोपत्र (१६ सप्टेंबर २०१२ लोकमत पान. ०८), डॉ. डाकणेंना दोन दिवस पोलीस कोठडी (३१ जुलै २०१२ लोकमत पान. ०७), **मुलगी झाली म्हणून सासर बंदी ...! मुलगी झाली म्हणून सासरी येण्यास बंदी घातली. बाळंतपणासाठी माहेरी पाठवताना मुलगा झाला तर ठीक, अन्यथा यायचे नाही. (१० मार्च २०१२ लोकमत), गर्भलिंगनिदान प्रकरणी डॉक्टरला दोन वर्षांची सक्तमजुरी : (१ जानेवारी २०१२ दै. पुण्यनगरी पान ०१) तीन डॉक्टरांना कारावास : (दै.लोकमत १० मार्च २०१२). गर्भपात करणाऱ्या डॉक्टर मातेविरुध्द गुन्हा : दै.लोकमत १२ फेब्रुवारी २०१२** मुलासाठी बापाने घेतला जवळ प्रतिकेचा जीव पुलीचा [illegible] असलेल्या पित्याने दुसरीही मुलगी जन्माला आली म्हणून चक्क विहीरीत फेकले (दै. लोकमत ५ फेब्रुवारी २०१२) पत्ते आली अन् मुलीची सख्या घटली नांदेड शहरातील गर्भलिंगनिदान कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या सोनोग्राफी सेंटरला जिल्हाधिकारी डॉ. श्रीकर परदेशी यांनी सील करण्याचे आदेश दिले होते (१७ मे २०१२ लोकमत हलो पान ०२) पहिली मुलगी असताना दुसरीही मुलगीच झाल्याने एका पित्याने तीन दिवसांच्या लेकीस प्लॅस्टिकच्या भरातील पाण्याच्या डुमामध्ये बुडवून ठार मारले (२२ जुलै २०१२ लोकमत)

मुलाम्मागे मुलींचे जन्मदर १००० मागे :-

रत्नागिरी – ९५०, पुणे – ८७३, मुंबई – ८७४, नाशिक – ८८२, बीड – ८०१, कोल्हापूर – ८४५, परभणी – ८६६, नांदेड – ८९७, लातूर – ८७२, नागपूर – ९२६, गोंदीया – ९४४, अमरावती – ९२७, चंद्रपूर – ९४५, भंडारा – ९३९, गडचिरोली – ९५६. (२०११ च्या जनगणनेनुसार लोकमत २८ जुलै २०१२ पान ४)

स्त्रिभ्रुणहत्येविरोधात चाडोलीत अष्टपदी :

श्री भिमाशंकर ग्रामविकास प्रतिष्ठाणने अंबेगाव तालुक्यातील चाडोली बुद्रुक येथे सामुहिक विवाह सोहळा आयोजीत केला होता. या सोहळ्यात ३२ जोडपी व त्यांच्या व-हाडींनी स्त्रीजन्माच्या स्वागताची अभिनव पध्दतीने शपथ घेतली. या विवाह सोहळ्यात वधू-वरांनी सप्तपदी वेळी आठावा फेरा घेत स्त्री जन्माच्या स्वागताची शपथ घेतली. (दै. लोकमत १५ मे २०१३ मंचर जि. पुणे)

गोखले अर्थशास्त्र संस्थेने केलेल्या एका पाहणी अभ्यासानुसार महाराष्ट्रातील १९ जिल्ह्यातील ८८ तालुक्यातील बालीका बालक प्रमाणात घट झाली आहे. हे जिल्ह्ये तालुका संख्या : जळगाव – १२, अहमदनगर – १३, सोलापूर व औरंगाबाद – प्रत्येकी ८, उस्मानाबाद व कोल्हापूर – प्रत्येकी ५, इत्यादी ८८ तालुक्यातील बालिका बालक प्रमाण ९०० हून कमी आहे. (मंथन लोकमत दि. २८ एप्रिल २०१३ पान ०३)

बालिका प्रमाणात भयानक घट झाल्यामुळे बीड जिल्हा बदनाम झाला. या जिल्ह्याचे बालिका प्रमाण २०११ मध्ये होते ७९६ राज्यात सर्वात कमी. २०१२मध्ये ते प्रमाण ९५९ वाढले व दरहजार बालकामागे ९५५ बालिका असे झाले. (पान ०३) स्त्रीभ्रूण हत्या जनजागृती सप्ताह साजरा व्हावा. बालिकेचा गळा आवळून प्रेत पुरणे. स्त्रीभ्रूण हत्येच्या आरोपावरून कोठडीत डॉ. सुदाम मुंडे व सरस्वती मुंडे यांच्याशी डेवल्याच्या आरोपाखाली डॉ. राहूल कोल्हे यांना न्यायालयीन कोठडी मिळाली होती. (२० जुलै २०१२ दै. लोकमत)

आईचा सन्मान अन् तिचा विमा : वर्षभरात गावात ज्या माता मुलींना जन्म देतील, त्या मातांना साडी चोळी देवून सन्मान आणि कन्येच्या नावाने २५ हजार रुपयाचा विमा ग्रामपंचायतीकडून उतरविण्यास येणार आहे. (लोकमत ९ मार्च २०१३ पान ०२) जर समाज आधुनिक झाला आहे तर अजुनही स्त्रिगर्भाला का मारले जाते? (मंथन २६ मार्च २०१३) कोवळ्या कळ्यांचा खून का? मुलगी झाल्यास माता-पित्याचा गौरव

मुलगा हवाच..... नावात औषध सांडा :

वैद्य बुवाचा नवा फंडा, गर्भलिंगनिदान चाचणीवर सरकारने

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

Scanned by CamScanner

प्रवेश करते असे या दर्शनामध्ये प्रतिपादिलेले आहे. धर्म व अधर्म ही दोन क्रियाहीन व अमूर्त द्रव्ये असून यापैकी पदार्थाच्या गतीस सहाय्य करणे हे धर्माचे तर स्थिरतेस सहाय्य करणे हे अधर्माचे काम असते. आकाश हे द्रव्य प्रदेशाचे बनलेले आहे. आकाशाचे कार्य म्हणजे पदार्थाच्या हालचालीस सहाय्यीभूत होणे. काल हे सहावे द्रव्य आहे. पदार्थामध्ये बदल आणि विकास घडून येण्यासाठी सहाय्य करण्याचे काम ते करते. एकंदरीत जैन दर्शनाने बहुतत्त्ववादी, बहुसांस्कृतीक व वास्तववादाचा पुरस्कार केल्याचे लक्षात येते.[५]

विश्वात जगा आणि जगू द्या या मार्गदर्शक तत्वाचा अंगिकार:

जैनांच्या मते आज मानव प्राण्याला प्राप्त झालेले मनुष्यत्व म्हणजे गेल्या अनेक जन्माचा परिणाम आहे. अनेक शतकातून आत्म्याचा विकास होत आजचीही अवस्था प्राप्त झाली आहे. या ठिकाणी नियम उद्दिष्ट्ये त्याने गाठली आहेत. जीवाच्या मूळ अध्यात्मिक स्वरूपाचा बोध करुन घेवुन केवली स्थितीत पोहोचणे या स्थितीत माणसाला शाश्वत सुखाचा लाभ होतो. प्रत्येक संसारी जीवाचे हे अंतिम उद्दिष्ट असल्यामुळे अगदीसूक्ष्म किटकापासून ते मानवा पर्यंतच्या सर्व जीवांकडे पूज्य बुध्दिने पाहण्याची शिकवण जैनदर्शनाने दिलेली आहे. हे विश्व केवळ माणसासाठी नाहीतर सर्व जीवांना स्वत:चा विकास करुन घेण्यासाठी असलेले एक रंगमंच आहे. 'जगा व जगू द्या' हे त्यांचे बहुसांस्कृतीक मार्गदर्शक तत्व आहे. अहिंसा हा सर्वात श्रेष्ठ धर्म त्यांनी मानलेला आहे. कोणत्याही जीवाची हत्या करण्याचे पाप लागू नये म्हणून कडक शाकाहाराचा जगातील एक महान प्रयोग त्यांनी केला आहे.[६]

स्वत:चा उत्कर्ष साधण्याचे मार्गदर्शन व विश्वातील बहुसंस्कृती:

जैनदर्शनाने मानवाचे परम प्राप्तव्य गाठण्यासाठी माणसाच्या सामर्थ्यावर भर दिला आहे. त्याची दृढ धारणा आहेकी, या जगात माणूस कोणत्याही विशिष्ट शक्तीच्या मदती शिवाय स्वत:च्या इच्छाशक्तीच्या जोरावर, आत्मसामर्थ्यावर, तपोबलावर स्वत:चा उत्कर्ष साधू शकतो. मानव अंधकारातून प्रकाशाकडे जाऊ शकतो. हे ध्येय अथवा साध्य गाठण्यासाठी विशिष्ट धार्मिक आचारांचा पाठपुरावा जैनांनी केलेला आहे. मोक्ष प्राप्तीसाठी धडपडणाऱ्या जीवाच्या अपेक्षेने अशी सात तत्वे व नऊ पदार्थ सांगितलेले आहेत. ही सात तत्वे म्हणजेच जीव, अजीव, आश्रव, बंध, संवर, निर्जरा व मोक्ष. पुण्य व पाप हे आश्रवाचे दोन विशेष प्रकार आहेत. मुळ सात तत्वात या दोहांचा समावेश करुन एकंदर नऊ पदार्थ जैनदर्शनामध्ये सांगितलेले आहेत. आश्रव म्हणजे कर्मकणांचा ओघ होत. जीव मुळात अनंत ज्ञान व अनंत सुख असले तरी स्वत:च्या रागद्वेषादीकामुळे अजीवामध्ये स्वत:चे रुप मानतो या अजीवाच्या संयोग-वियोगात सुख-दु:ख मनात असतो. त्यामुळे कर्मकणाचा ओघ त्याच्याकडे येवू लागतो. जीवास चिकटणाऱ्या कर्मकणांपैकी जे शुभपरिणामीकण असतील त्यांना 'पुण्य' म्हटले जाते आणि अशुभ परिणामीकणांना 'पाप' म्हटले जाते. पाप – पुण्यांचीही संकल्पना वर्तमानकाळातही देश-विदेशात अस्तित्वात आहे.

ओघापासून आलेले कर्मकण जीवाशी बोधले जातात त्यामुळे जीवास बंध प्राप्त होत असतो. जीवाकडे चालेलेल्या कणांचा ओघ आवरणे म्हणजे संवर होय आणि कर्मकणांना विरोध झाल्यानंतर सांचित कर्मांचा नाश करणे म्हणजे निर्जरा अशा प्रकारचे प्रतिपादन जैनांनी केले आहे. सर्व कर्मांचा समूळ नाश झाल्यानंतरची जी शुध्द अशी अवस्था येते तिलाच मोक्ष म्हटले जाते.[६] मोक्ष ही संकल्पना वर्तमानकाळातही अस्तित्वात आहे.

मोक्ष प्राप्तीचा मार्ग :

जैनदर्शनात सम्यकदर्शन, सम्यकज्ञान व सम्यकचारित्र अशी मोक्ष प्राप्तीची तीन साधने सांगितली आहेत. शिवाय श्रावकाने काही बंधने स्वत:वर लादून घेतली पाहिजेत तेही सांगितले आहे. जैनतत्त्वज्ञानाचा गाभा म्हणजे त्यांचे हे नितीशास्त्र आहे. मनाशास्त्र व ज्ञानशास्त्र ही त्यांच्या नितीशास्त्राच्या अनुषंगाने येतात असे जैनदर्शनात प्रतिपादन केलेले दिसते. यावरून जैनांचा बहुसांस्कृतिक विचार लक्षात येतो.

आत्मसामर्थ्यावर सर्वस्व अवलंबून असल्यामुळे या प्रकारे जैन दर्शनात ईश्वराला कुठेही स्थान दिलेले दिसून येत नाही मानवी हृदयातील श्रध्दा आणि भक्तीच्या उन्नतीसाठी एखादे साकार रूप आवश्यक असते म्हणून जैनदर्शनकारांमध्ये व अर्हत यांना हे स्थान देऊन ही उणीव भरुन काढतात. अर्हताचे ध्यान केल्याने ते आपल्यासाठी काही करतात असे नव्हे तर त्यांच्या शुभगुणांवर, शुभचारित्र्याकडे लक्ष केंद्रीत केल्याने आपल्या अशुभ कर्माचा नाश होतो व आपल्या ठिकाणीतोगुण विकसित होतो. जैनदर्शनामध्ये अर्हतेचीही देव म्हणून कल्पना मानवी आर्त हृदयाला आश्वासन देण्यासाठी जणूकाही संजीवनी औषधाचेच काम करते. एकंदरीत जैनदर्शनाने जगात मानवाला आशेचा संदेश, बहुसांस्कृतिक विचार व स्वावलंबनाचा धडा शिकविलेला आहे असे लक्षात येते.[७]

भारतात इसवी सनाच्या सातव्या शतकात यवनांचे आगमन झाले. त्याचबरोबर बौध्द, जैन व हिन्दु धर्मांचे प्राबल्य कमी झाले. बुध्दांचा अस्त झाला व जैन धर्मांचेही अस्तित्व विखुरले गेले. जैन धर्म अल्पसंख्यांक असला तरी या धर्माने स्वतंत्रता व प्रशासनामध्ये आपला ठसा उमटविलेला आहे. १९ व्या शतकात जैन धर्मात दोन महान गुरुवर्य जन्मले आणि गुरुवर्यांचे दर्शन जे असंभव होते संभवित झाले. शस्त्र, शास्त्र व प्रशासक यामुळे देश बलशाली बनतो. परंतू, शास्त्र सांगणारे नसल्यामुळे देशाकरिता प्राणार्पण करणाऱ्या भूमीपूत्राचा अस्त झाला. जैन संत सुर्यसागर महाराज यांनी जैनसाहित्यसुदृढ बनविण्यासाठी व स्वयंप्रकाश आणि श्रवण श्रावक कर्तव्य जनतेपुढे ठेवले. उत्तर भारतात सूर्यसागर, विनयसागर, विमलसागर, सुमतीसागर, विजयसागर व कुंथुसागर इत्यादींनी तिलोयमन्नती, जैनशास्त्र, जैनधर्म व वैभवसंपदा समाजापुढेस्पष्टकेली.त्याचबरोबर बहुसांस्कृतिकची वैचारिकक्रांती निर्माण होण्यास मदत झाली. जैनसंप्रदाय व त्यातुन मानवता यामध्येसत्यशु मैत्रीची स्थापना करणे हे एक छोटे पण भरभक्कम व मजबुत असे टाकलेले पाऊल आहे. जैन गुरुदेव हे वितराग साधनाचेच प्रवासी आहेत. निरामय विग्रय असुन दर्शन ज्ञान व आचारांचे महाबिंदु म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते. जैन संत हेक्रांतीदृष्टी परिस्कृत जीवन विचाराचे प्रणेते आहेत. महाव्रतरूपी साधनातून ज्ञान देणारे आहेत. साधुगुणांनी शास्त्राच्या पापातून मनाचे दार उघडणारे आहेत.[८] निद्रावस्थेत असणाऱ्या मानवाला जागृत करुन त्यांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठीचे विचार करण्याची ताकत देण्याचे कार्य जैन दर्शनांनी केले आहे.

Scanned by CamScanner

निष्कर्ष :

जैनदर्शनाने जीवांचे मुळ स्वरुप अनंतदर्शन, अनंतज्ञान, अनंतवीर्य, अनंतसुख असुनते साध्य करुन घेणे प्रत्येक माणसाच्या हातात आहे. असे प्रतिपादीत केले आहे. ''नर करणी करेतो नरका नारायण बन जाये'' या उक्तीचा पुरस्कार करुन जैनदर्शनाने विश्वात मानवाला बहुसांस्कृतिक विचार मांडुन एक आशेचा संदेश आणि स्वावलंबनाचा धडा शिकविला आहे. या मार्गाने मानवाने जर आपले विचार आचार अवलंबिले तरविश्वातील समस्त मानव जीवनाचे कल्याण साध्य झाल्याशिवाय राहणार नाही, असा विश्वास वाटतो. एकंदरीत जैन दर्शनांनी बहुसांस्कृतिक विचार विश्वासमोर ठेवले आहेत. जर धर्माच्या तत्वज्ञानाचा अधिक प्रसार विश्वामध्ये झाला असता. तर बहुसांस्कृतिक राष्ट्रवाद निर्माण होण्यास मदत झाली असती. जरी प्राचीनकाळात राष्ट्रवाद ही संकल्पना उदयास आली नव्हती. तरी जैन दर्शनांमुळे आधुनिक काळात ती बहुसांस्कृतिक विचारांमुळे विश्वासमोर ठेवली गेली असती असे वाटते.

संदर्भ :

१. मोरवंचीकर रा. श्री.,प्राचीन भारत, विद्याबुक्स पुणे १९९५, पृ.क्र.८६.
२. मनोहर यशवंत (डॉ), निबंधकार डॉ. आंबेडकर, संघमित्रा बुकहाऊस नागपूर, प्रथम आवृत्ती १९८८, पृ.क्र.३६.
३. जोशी बी.आर.(डॉ), तत्त्वज्ञान अनुत्तर भिषक्कोभगवान बुध्द आणि अन्य प्रज्ञावंत, प्रकाशक भाग्यरेखा जोशी, धुळे, प्रथम आवृत्ती १९९६, पृ.क्र.८३.
४. तत्रैव, पृ.क्र.८३
५. तत्रैव, पृ.क्र.८४
६. तत्रैव, पृ.क्र.८४-८५
७. तत्रैव, पृ.क्र.८५-८६
८. पाटीलटी.एस. (संपा) अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद, संशोधनपत्रिका २०१७, बोरा महाविद्यालय, शिरूर (पुणे), नोव्हेंबर २०१७, पृ.क्र.७४-७५.

Principal
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded. (M.S.)
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar UMRI Pin-431807 Maharashtra Umri Dist. Nanded

Associated & Indexed at:

- ★ Impact factor services for international journals (I.F.S.I.J.)
- ★ International Innovative Journal Impact Factor
- ★ Cite Factor (Academic Scientific Journals)
- ★ Academic Resource Index (Research Bib)
- ★ International scientific indexing (ISI)
- ★ Scientific Indexing Services
- ★ Global Impact Factor
- ★ Infobase Index
- ★ COSMOS
- ★ DIIF

ISSN 2394-7632
EISSN 2394-7640

Deshmukh Publication Pvt.Ltd.

Printed & Published by

Dr. M. Talib Deshmukh & Edited by Dr. M. Raghib Deshmukh,

"Deshmukh Publication Pvt. Ltd." Beside Deshmukh Hospital,
Millat Colony, Khamgaon Dist. Buldana (Maharashtra) India – 444303
Email: scholarsimpact@yahoo.com, ragibdeshm[illegible]@gmail.com,
Website: www.scholarsimpact.com
Cell No. : +91-9422926544 , +91-7972780976

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual
Peer Reviewed Research Journal

ISSN 2394 - 7632
EISSN 2394 - 7640

Special Issue

Approved By UGC
Journal No- 41129

IMPACT FACTOR - 5.98

नूतन विद्यालय शिक्षण संस्था व्दारा संचालित

नूतन महाविद्यालय सेलू, जि. परभणी, महाराष्ट्र

(संलग्नित - स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड)

आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : नवे दृष्टिकोन

दिनांक ८ व ९ फेब्रुवारी २०१९

Volume-VI, February 2019 (Special Issue)

❖ EDITOR IN CHIEF ❖

DR. M. RAGHIB DESHMUKH

www.scholarsimpact.com

विशेषांक संपादक

प्रा. यादव[illegible] गायकवाड   प्रा. डॉ. राजाराम झोडगे

CONTENTS

Sr. No.	Research Papers	Page No.
1.	साहित्याचे शास्त्रीय व वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून इतिहास लेखन डॉ. सुदर्शन दिवसे	1-7
2.	मराठी कवितेचा इतिहास डॉ. गणेश मालटे	8-13
3.	मराठी ग्रामीण कादंबरी आणि ग्रामीण कथा साहित्याचे वाङ्मयेतिहास लेखनाचे नव दृष्टिकोन प्रा. डॉ. विठ्ठल हरिभाऊ जंबाले	14-16
4.	दलित साहित्याच्या नामांतराचा इतिहास:अवलोकन आणि चिकित्सा प्रा.डॉ.आनंद गो.इंजेगावकर	17-19
5.	१९९० नंतरच्या काळातील कादंबरीचे स्वरूप व परिचय प्रा.गजानन आनंता देवकर	20-22
6.	आंबेडकरवादी वाङ्मयाचा इतिहास : काही प्रश्न प्रा.डॉ.गणपती जोतीबा मोरे	23-24
7.	दलित साहित्याचा इतिहास: एक नवा दृष्टिकोन प्रा.डॉ.संतोष हंकारे,	25-27
8.	ग्रामीण साहित्य इतिहास लेखनाचे नवे दृष्टिकोन डॉ. राजीव यशवंते	28-30
9.	मराठी कथेच्या इतिहासातील दलित संवेदना डॉ. पंजाब लक्ष्मणराव शेरे	31-33
10.	मराठी चरित्र वाङ्मयाचा इतिहास : एक वेध डॉ.शर्मादिनेवार गोविंद शंकरराव	34-36
11.	स्त्रीवादी मराठी साहित्य प्रवाह निर्मिती व वर्तमान स्थिती. प्रा. डॉ. दिलीप साहेबराव सावंत	37-39
12.	मराठीतील स्त्रियांचे नाट्यलेखन (प्रारंभकाळ ते २००५) प्रा. डॉ. बालाजी पोतुलवार	40-46
13.	स्त्रीवादी चळवळ आणि स्त्रीवादी मराठी कथा : एक निरीक्षण प्रा. डॉ. नरवाडे बी. व्ही.	47-49
14.	समकालीन शैक्षणिक मूल्य-ऱ्हासाचे वास्तवदर्शी चित्रण : धांदरे हर्ती श्री. रामनाथ श्रीपती फुटाणे	50-53
15.	दलित स्त्रियांची आत्मकथने : एक पुनर्विलोकन प्रा.डॉ.स्वप्ना वसंतराव गटकळ	54-56
16.	आधुनिक मराठी कवितेच्या पहिल्या दोनकालखंडाचा (१८४० ते १९२०) इतिहास : एक दृष्टिक्षेप रोडगे संभाजी हरिभाऊ	57-60
17.	वंचितांचे अभ्यास क्षेत्र प्रा. डॉ. बोचरे जे. एम. , श्री पल्लेवार के. बी.	61-62
18.	वाङ्मयीन नियतकालिकांची वाटचाल प्रा.अनंत मोगल,	63-65
19.	चरित्र - आत्मचरित्र आणि आत्मकथने : एक विचार डॉ.धत्रभुज बालासाहेब कदम	66-69
20.	मराठीतील स्त्रियांचे कथात्म साहित्य श्री.सुनिल रामराव काकडे	70-72
21.	मराठी कादंबरीचा इतिहास सिंधू नामदेवराव राठोड	73-77
22.	सहकारी क्षेत्र आणि मराठी कादंबरी: प्रा. विनायक जाधव	78-80
23.	दलित साहित्य प्रवाह : उगम व स्वरुप प्रा. मायकर आर.बी.	81-82
24.	मराठी स्त्री नाटककारांचा इतिहास अनुराधा जोशी - पत्की	83-88
25.	स्त्रीवादी मराठी साहित्य : एक आकलन प्रा. सौ. बेटकर व्ही. सी.	89-91
26.	संतसाहित्य : सांस्कृतिक व सामाजिक अनुबंध डॉ.ज्ञानेश्वर को. गवते	92-93
27.	वाङ्मयेतिहास संकल्पना व स्वरुप प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	94-96
28.	मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास: एक दृष्टिक्षेप प्रा. डॉ. दत्ता शिंदे	97-100
29.	ग्रामीण कथेचा इतिहास : १९६० ते १९८० प्रा. डॉ. मारोती गायकवाड	101-105
30.	दलित कवितेचा इतिहास व जाणिवांचे मूळ प्रा. विक्रम उ. मोरे	106-110

(5)

१९९० नंतरच्या काळातील कादंबरीचे स्वरूप व परिचय

प्रा.गजानन आनंता देवकर,
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी,जि.नांदेड

प्रस्तावना :

कादंबरी हा लोकप्रिय वाङ्मयप्रकार म्हणून ओळखला जातो. कादंबरी वाङ्मयप्रकाराला सुमारे दीडशे वर्षांची परंपरा असल्याचे सिद्ध होते. कादंबरी वाङ्मयप्रकाराविषयी असे म्हटले जाते की, जीवनप्रवाहाबरोबर चालणारा विकास पावणारा व [illegible] वाङ्मयप्रकार आहे. कादंबरी निवेदनप्रधान असल्यामुळे आशयाचा पट व्यापक असतो. अनेक घटना, [illegible] व्यक्तिरेखा निवेदन भाषा अशा घटकांनी कादंबरीची निर्मिती झालेली असते. कादंबरी या साहित्यप्रकारात दिर्घ कथनाची परंपरा असते. किंबहुना हा साहित्यप्रकार जीवनातील समाजाला प्रकट करणारा असतो. लेखकाची संवेदनशीलता आणि जीवनदृष्टी [illegible] सभोवतीच्या परिस्थितीचे परिणामकारक दर्शन असते. कथनाच्या विविध पद्धती हाताळण्याची शक्यता कादंबरी या साहित्यप्रकारासाठी उपलब्ध असते. जीवनाचे बहुकेंद्रित्व, माणसाची विभूतिता, परिस्थितीची संमिश्रता यांचे अस्तित्व कादंबरीत [illegible] वास्तववाद आणि सामाजिक दस्तऐवजी स्वरूप यांच्यामुळे कादंबरीत कालिक संदर्भ मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत असतात. कादंबरीच्या आशय सूत्रात आणि आविष्कारशैलीला प्राधान्य द्यावे लागणार आहे. सूक्ष्मांना प्रकट होण्याचा अवसर कादंबरी या साहित्यप्रकाराच्या दीर्घकथनामुळे आणि दस्तऐवजी स्वरूपामुळे अधिक असतो असे म्हटले जाते.

कादंबरीची व्याख्या : कादंबरी म्हणजे कथानाला [illegible] गद्यात्म, व त्यापेक्षा दीर्घ म्हणता येईल असा, लेखकाने निर्मिलेल्या नव्या आणि [illegible] वास्तवात वाचकाला गुंतवून टाकणारा [illegible] असा [illegible] यांनी म्हटले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात १९९० नंतरच्या काळातील कादंबरीचे स्वरूप व परिचय या विषयावर मिमांसा करणार आहे. १९९० नंतरच्या काळातील कादंबरीतून अनेक प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न आलेला आहे. १९९० नंतरच्या काळातील कादंबरीचे स्वरूप व परिचय पुढील प्रमाणे.

१९९० नंतरच्या काळातील कादंबरी लेखनात रंगनाथ पठारे यांचे आग्रहाने नाव घ्यावे लागते. त्यांच्या 'नामुष्कीचे स्वगत' या कादंबरीतून मूल्यव्यवस्थेविषयीचे प्रश्न आलेले आहेत. अनिल दामले यांच्या 'कोसळती माती' या कादंबरीत वास्तव आणि आभासी [illegible] व्यक्त झाले आहे. प्रवीण दशरथ बांदेकर यांच्या 'चाळेगत' या कादंबरीत आढळते. तसेच या काळातील [illegible] 'एकेक टेकर' एकनाथ साळवे, 'कळप' राजन गवस, 'बारोमास' सदानंद देशमुख, '[illegible]' [illegible], 'ब्र' कविता महाजन, 'पडघम' [illegible], 'रिचाट' जी. के. ऐनापुरे इत्यादी कादंबऱ्यात अनेक प्रश्नांना, [illegible] हे कथानक आशय समृद्ध झाले आहे व वास्तवतेच्या भयावह प्रश्नांची जाणीव वाचकांना करून देण्यात हे कादंबरीकार यशस्वी झाले आहेत. अशीच काही कादंबरीकार पारंपारिकतेची वाट चोखाळत असतांना वरील कादंबरीकारांनी [illegible] जमीन, पाणी, वन, अरण्य, कुरण या नैसर्गिक संसाधनाचाच उपभोगाची कमाल मर्यादा ओलांडत त्या लक्ष्मणरेषेला पुसून टाकीत असल्याची जाणीव करून देत आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांना जपण्याचे जणू आवाहनच केले आहे.

विश्वास पाटील यांच्या 'झाडाझडती' ही एक लक्षणीय कादंबरी म्हणावी लागेल. धरणग्रस्तांच्या आपादग्रस्त जीवनाचे आक्रंदन या कादंबरीत अत्यंत ताकदीने रेखाटले गेले आहे. यामधील आवडाबाईचे दु:ख हे संपूर्ण धरणग्रस्तांचे दु:ख आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' या कादंबरीतून आजच्या शेतीशी निगडित असलेल्या शेतकऱ्यांची आणि खुद्द शेतीची करुण शोकांतिका आलेली आहे. शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे [illegible] करणारी आजची शेती, बेभरवशाचा निसर्ग, सरकारचे आर्थिक धोरण तसेच विश्वव्यापार [illegible] करारामुळे आणि बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेमुळे संपूर्ण उजाड झालेली आहे. हे वास्तव ही कादंबरी प्रत्ययाला आणून देते. [illegible] आत्महत्या केलेला शेतकरी व त्याची पत्नी शेवंताबाई यांच्या कारुण्यपूर्ण जीवनाची अवस्था व [illegible] असून नोकरी न मिळाल्याने शेतीतून विकासाचे स्वप्न पाहत हतबल झालेला एकनाथ याची कारुण्यपूर्ण अवस्था व या परिस्थितीला कारणीभूत असलेली आजची परिस्थिती लेखकाने वास्तवरूपाने रेखाटली आहे.

प्रा. शंकर सखाराम यांच्या 'एस.इ. झेड' (सेझ) ही एक समकालीन वास्तवाचा वेध घेणारी महत्त्वपूर्ण कादंबरी आहे. सेझ ही विकास योजना भारताचा विकास व्हावा म्हणून आणली परंतु भारतासारख्या देशात निर्माण झालेल्या सेझमुळे इथली ग्रामसंस्कृती उद्ध्वस्त होण्याच्या मार्गावर आहे. सेझमुळे कोकणासारख्या भूप्रदेशात काय प्रश्न निर्माण होऊ शकतात याचे दर्शन घडविणारी ही महत्त्वपूर्ण कादंबरी आहे.

प्रवीण दशरथ बांदेकर यांची 'चाळेगत' ही कादंबरी अनेक समस्यांचे वास्तवदर्शी चित्रण करणारी आहे. चिमुटभर स्वार्थासाठी आपले आजवरचे सगळे संचित बाजारू दुनियेच्या हाती सुपूर्द करणारे संस्कृतीचे दलाल समाजकारणात, राजकारणात, धर्मकारणात, शिक्षण क्षेत्रात प्रसिद्धी माध्यमात सर्वत्र भिनलेले आहेत हे दिसून येते.

कादंबरीकार जी. के. ऐनापुरे यांच्या 'रिचाट' या कादंबरीमध्ये मुंबईच्या गिरणगावातील गिरणी कामगारांच्या प्रश्नांना घेऊन कामगार बेकार झाल्याने त्यांचे होणारे हाल विदारकपणे चित्रीत केले. आपल्या देशात परकीय कंपन्यांच्या आगमनाने इथले अकुशल कामगार विस्थापित होत असल्याची खंत लेखकाने व्यक्त केली. तर शेतकऱ्यांच्या शेकडो हेक्टर जमीनी दबावतंत्राने परकीय कंपनीने खरेदी केल्याने आत्महत्येचा विचार करणारा शेतकरी यातून भेटतो.

रंगनाथ पठारे यांच्या 'नामुष्कीचे स्वगत' यामधून प्रत्येक क्षेत्रात माणसाची होत असलेली नामुष्की निदर्शनात येते. कादंबरीतून राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, सांसारिक जीवनानुभव नैतिकता ह्या सर्वच क्षेत्राला लेखकाने स्पर्श केला आहे. प्रत्येक क्षेत्रात पदोपदी माणसाच्या वाट्याला नामुष्कीच येत आहे. बदलत्या काळातील माणसांना एकमेकांच्या सुखदु:खाबद्दल देणेघेणे नाही. प्रत्येक जण आत्मकेंद्रित होत आहे. प्रसारमाध्यमांनी वाढवलेला चंगळवाद, उर्जेचे, पर्यावरणाचे विषारी वादळ असे अनेक प्रश्न जागतिकीकरणाने निर्माण केल्याचे वास्तव चित्रण ही कादंबरी करते.

भारत काळे यांच्या 'ऐसे कुणबी भूपाळ' ह्या कादंबरीमध्ये शेतकऱ्यांच्या समस्या बदलत्या काळात वाढत असून एकत्र कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास झाल्याचे आढळून येते. निसर्गाची अवकृपा, पर्यावरणाचा असंतुलन, शेतीचे बिघडलेले सूत्र,शेतकऱ्यांना हंगामावर भाव मिळत नसल्याची खंत,पैशाची टंचाई, त्यामुळे रक्ताचे भाऊ एकमेकांच्या जीवावर उठतात. बदलत्या परिस्थितीचे विदारक चित्रण भारत काळे यांच्या कादंबरीतून आलेले आहे.

दादासाहेब मोरे यांची 'अंधाराचे वारसदार' ही कादंबरी बदलत्या समाजवास्तवात महानगरातील झोपडपट्टीत काम शोधण्याकरीता ग्रामीण परिसरातून गेलेले अनेक जातीधर्मव्यवसायातील लोक यांचे विदारक जीवनदर्शन चितारते. शिक्षणाचा प्रसार झाला. ग्रामीण परिसरात शाळा, महाविद्यालये आली परंतु हलाखीच्या परिस्थितीतून शिक्षण घेतलेले तरूण ने करी न मिळाल्याने वाईट धंद्याला लागतात. गुन्हेगारी प्रवृत्ती, चंगळवादाकडे आकर्षित होणारी पिढी, याचे वास्तव भान लेखकाने आणून दिले आहे.

द्वारकानाथ लेले यांच्या 'तिसरी क्रांती' या कादंबरीमधून देशाला स्वातंत्र्य मिळून अनेक वर्षे झालीत परंतु सामान्य माणसाच्या हिताची नस कोणत्याही पक्षाला सापडलेली नाही. भ्रष्टाचाराने कळस गाठला, शिक्षणाचा बाजार झाला, देशाचे भवितव्य घडविणारी पिढी चंगळवादात मग्न आहे. गरीब श्रीमंत यांच्यातील दरी वाढत आहे.सामान्य माणसाचे जगणे मुश्कील झाल्याचे चित्रण करण्यात आलेले आहे.

शेतकरी आत्महत्या करतो आहे. अशा अनेक प्रश्नांवर कादंबरीतून प्रकाश टाकला आहे. तर 'सर्व प्रश्न अनिवार्य' ही रमेश इंगळे उत्रादकर यांची कादंबरी आजच्या शिक्षण व्यवस्थेचे लोकांनी केलेले बाजारीकरण शिक्षणासारख्या पवित्र व्यवस्थेत वाढलेला भ्रष्टाचार आणि हे डोळे बंद करुन पाहणारी व्यवस्था यावर विदारक भाष्य केले आहे.

पतीशिवाय एकटे राहणाऱ्या स्त्रीयांच्या संस्थेची कारणमिमांसा सांगणारी 'नातीचरामि' ही मेघना पेठे यांची कादंबरी, सानिया यांच्या 'आवर्तन' या कादंबरीतून पुरुषाचे स्वामित्व व पुरुषी सर्वस्व नाकारणारी स्त्री आलेली असून ती लग्न न करताच पुरुषाबरोबर मैत्री करुन राहू शकते असा तिचा विश्वास आहे. विवाह संस्थेला नाकारणारी ही कादंबरी सांस्कृतिक सपाटीकरणाचा प्रवाह आपल्या सांस्कृतिक संचिताला धक्का देत असल्याची जाणीव आढळून येते. कादंबरीकार राजन गवस यांच्या 'कळप', 'धिंगाणा' यातून व्यंकटेश माडगूळकरानंतर ग्रामव्यवस्थेतील ताण्याबाण्याची आतून, बाहेरुनची समज गवस यांनी ताकदीने प्रगट केली आहे. शेषराव मोहिते यांची 'धूळपेर गी' ही कादंबरी कृषिपदवीधराचे आजचे वास्तव चित्रित करणारे आहे. याचबरोबर 'अशांत पर्व', 'ब्र', 'अच्युत आठवले आणि आठवण', 'सात पावले उलटी', 'व्हायरस', 'डाळ' यासारख्या कादंबऱ्यातून बदलत्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक वातावरणाने मानवी जीवनाच्या फुटलेपणाचे चित्रण कादंबरीतून आलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी - संपा. खोले विलास
२. कादंबरी एक साहित्यप्रकार - थोरात हरिश्चंद्र
३. वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश - प्रभा गणोरकर
४. टीकास्वयंवर - भालचंद्र नेमाडे
५. विश्वास पाटील - झाडाझडती
६. रंगनाथ पठारे - नामुष्कीचे स्वगत
७. प्रवीण दशरथ बांदेकर - चाळेगत
८. [illegible] - रिवाज
९. [illegible]
१०. राजन गवस - [illegible]
११. [illegible]
१२. सदानंद देशमुख - बारोमास
१३. दादासाहेब मोरे - [illegible]
१४. [illegible]
१५. [illegible]
१६. [illegible]
१७. [illegible]
१८. [illegible]
१९. [illegible]

Principal

(6)

आंबेडकरवादी वाङ्मयाचा इतिहास: काही प्रश्न

प्रा.डॉ.गणपती जोतीबा मोरे
मराठी विभाग प्रमुख, स्व.नितिन कला व विज्ञान महाविद्यालय, पाथरी ता.पाथरी जि.परभणी

प्रस्तावना:-

आंबेडकरवादी साहित्याची निर्मिती ही एकूणच मराठी साहित्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वपूर्ण घटना. या साहित्याने एकूणच मराठी साहित्याच्या विकासात, वाटचालीत महत्त्वाचे मन्वंतर घडवून आणले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर मराठी वाङ्मयाच्याच दृष्टीने नव्हे तर सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक दृष्टीनेही या घटनेचे परिणाम मराठी समाजमनावर उमटले गेले. आंबेडकरवादी साहित्याचा वटवृक्ष विविध शाखोपशाखांनी बहरला आहे. कविता, कथा, कादंबरी, आत्मकथने, समीक्षा मराठीत विपुल प्रमाणात लिहीली गेली आहे. आज महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांनी आंबेडकरवादी साहित्य बी.ए. आणि एम.ए. च्या स्तरावर अभ्यासक्रमाला लावले आहे. म्हणून या साहित्याला आलेल्या भरतीची संगती लावण्यासाठी आणि त्याचे आकलन आस्वादन, मूल्यमापन होण्यासाठी आंबेडकरवादी साहित्याचा इतिहास लिहीणे गरजेचे आहे.

'इतिहास' या शब्दाची व्युत्पत्ती **इति + ह + आस** अशी आहे, याचा अर्थ असे घडले. म्हणजे भूतकाळात घडलेली घटना एवढाच अर्थ इतिहास या शब्दाला नसतो, तर त्या घटनेचे परिणाम भूत, भविष्य आणि वर्तमानकाळ या तिनही काळांशी तो संबंधीत असतो. भूतकालीन घटनेचा वर्तमानकालीन संदर्भात अन्वयार्थ लावलेला असतो.

आज मराठी भाषेतील वाङ्मयाच्या इतिहासाचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना समोर ठेवून वाङ्मयाचे इतिहास लिहीले गेले आहेत. वाङ्मयाचा इतिहास हा केवळ वर्गातील चार भिंतीच्या आत अभ्यासाश्रयाची वस्तु नाही पण आज वाङ्मय इतिहास लेखनाला तसे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

याविषयी सुनित मुकर्जी म्हणतात, "वाङ्मयाच्या लेखकालाच नव्हे तर वाचकालासुध्दा वस्तुतः वाङ्मयेतिहासाची तादृश्य गरज नसते. परंतु वाङ्मयाचा विद्यार्थी आणि अध्यापक यांचे मात्र त्याच्याखेरीज चालण्यासारखे नसते. वाङ्मयाभ्यासातील साहित्यसिध्दांत आणि साहित्यव्यवहार ही साहित्य समिक्षेची अंगे चलनी होऊ शकतात आणि ती होतच आहेत. तरीसुध्दा वाङ्मयेतिहास हा शैक्षणिक वर्गाच्या चार भिंतीतच सीमित राहिलेला आहे."१ याचाच अर्थ असा की, वाङ्मय इतिहास ही केवळ वाङ्मयाचे विद्यार्थी व शिक्षक यांची सोय व्हावी या दृष्टीनेच लिहीले आहेत. शिवाय वाङ्मयाचे इतिहास इंग्रजी भाषेतील वाङ्मय इतिहास समोर ठेवून लिहीले गेले. म्हणजे इंग्रजी भाषा व साहित्याच्या आदर्शावर लिहीली गेली आहेत. परिणामी इंग्रजी वाङ्मय इतिहासाच्या वाचनामागे वाङ्मयेतिहासाच्या ज्या संकल्पना होत्या, त्याचेच अधिराज्य मराठी, वाङ्मय इतिहास लेखनावर झाले आहेत. परिणामी परीक्षेच्या दृष्टीने उपयुक्त यापलिकडे त्या वाङ्मय इतिहास लेखनाला महत्त्व राहिले नाही. त्यामुळे मराठी भाषा व वाङ्मय याचे सर्वांगीन स्वरूप, आकलन, आस्वादन आणि मूल्यमापन होण्याच्या दृष्टीने खूपच मर्यादा- बंधने पडलेली दिसून येतात.

आंबेडकरवादी वाङ्मयाचा इतिहास लिहीतांना तो केवळ विद्यापीठीय अकॅदमिक स्वरूपाचा न होता स्वान्तसुखाय अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकाला उपयुक्त ठरला पाहिजे अशा स्वरूपाचा तो लिहिला गेला पाहिजे. शिवाय वर म्हटल्याप्रमाणे आंबेडकरवादी वाङ्मयाविषयी केवळ इंग्रजी भाषेत काय म्हटले आहे एवढेच लक्षात घेवून तो लिहीला जावा नये तर हिंदी, तमीळ, बंगाली, कन्नड इ. भारतीय भाषांत त्याविषयी काय लिहिले गेले ते लक्षात घेवून आंबेडकरी वाङ्मयाचा इतिहास लिहीला गेला पाहिजे. म्हणजे त्याला कोणत्याही प्रकारच्या मर्यादा-बंधने पडणार नाहीत. सभोवतालचे सामाजिक पर्यावरण आणि संकल्पनात्मक चौकट यांच्यातील समिक्षात्मक सांधा जुळण्यास मदत होईल व आंबेडकरी वाङ्मयाचा इतिहास सर्वांगीन व्यापक स्वरूपात लिहीला जाईल.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाचा प्रसार तळागळापर्यंत गेला. भारतीय राज्यघटनेने दलित समाजाला काही हक्क प्राप्त करून दिली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय ही मूल्ये भारतीय राज्यघटनेतून अधोरेखीत झाली. 'एक व्यक्ती एक मत' अशा विविध घटनांमुळे आंबेडकरी समाजाला आत्मभाव येवू लागले. वाङ्मयाचा इतिहास लिहीतांना समाजात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक घटनांचा परिणाम समाजमनावर विविध पातळ्यांवर होत असतो.

सामाजिक जीवनावर परिणाम करणाऱ्या ज्या घटना असतात त्याचा अर्थ लावण्याचे काम अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्रातील इतिहास लेखक करीत असतात. या घटनांचे परिणाम ललित लेखकांवरही कमी जास्त स्वरूपात पडत असतात. अशा प्रकारचे ग्रंथ निर्माण झालेले असतात. आंबेडकरी वाङ्मयाचा इतिहास लिहीतांना त्या ग्रंथाशी सांधा जुळवून घेता आले पाहिजे. म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचा आंबेकरवादी विचारावर काय प्रभाव पडला याची नोंद घेवून आंबेडकरी वाङ्मयाचा इतिहास लिहीला पाहिजे.

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
Maharashtra
Nanded

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

दूरशिक्षण संचालनालय

पदव्युत्तर पदवी (एम.ए.) प्रथम वर्ष

❋ लोकप्रशासन ❋

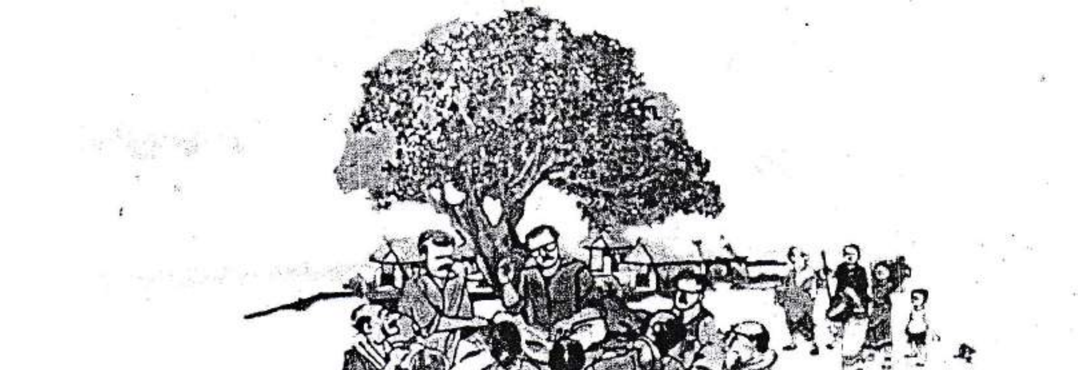

खंड क्र. (०४) स्थानिक स्वशासन

Assistant Professor
Late Babasaheb Deshmukh

Pin-431807
(Maharashtra)

अनुक्रमणिका

घटक क्र.	घटकाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	स्थानिक स्वशासन: अर्थ, वैशिष्टये व महत्त्व	डॉ. बालाजी कत्तूरवार	०१
२	स्थानिक शासनाचा विकास	डॉ. गोविंद येडले	१०
३	त्रिस्तरीय पंचायतराज	डॉ. मीरा फड	३१
४	नागरी प्रशासन	डॉ. गोविंद यमलवाड	५६
५	स्थानिक शासनावरील नियंत्रण	डॉ. व्यंकट विळेगावे	७२
६	स्थानिक शासनापुढील समस्या	डॉ. बालाजी कत्तूरवार	८२

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * UMRI Pin-431807 (Maharashtra) Nanded *

घटक (२) स्थानिक शासनाचा विकास

२.०. प्रास्ताविक

२.१. उद्दिष्टये

२.२. लॉर्ड मेयोचा ठराव —१८७०

- २.२.१ पार्श्वभूमी
- २.२.२ मेयोच्या ठरावातील तरतुदी
- २.२.३ मेयोच्या ठरावाचे मूल्यमापन

२.३. लॉर्ड रिपनचा ठराव —१८८२

- २.३.१ पार्श्वभूमी
- २.३.२रिपनच्या ठरावातील तरतुदी
- २.३.३ सारांश

२.४. बलवंतरॉय मेहता समिती —१९५७

- २.४.१ पार्श्वभूमी
- २.४.२ मेहता समितीच्या शिफारशी
- २.४.३ मेहता समितीच्या अहवालाचे मूल्यमापन

२.५. वसंतराव नाईक समिती —१९६१

- २.५.१ वसंतराव नाईक समितीची स्थापना
- २.५.२ नाईक समितीच्या प्रमुख शिफारशी
- २.५.३ नाईक समितीच्या अहवालाचे मूल्यमापन

२.६. ७३ वी राज्यघटना दुरूस्ती

- २.६.१ ७३ व्या राज्यघटना दुरूस्ती कायद्यातील ठळक वैशिष्टये

२.७. ७४ वी राज्य घटना दुरूस्ती

- २.७.१ ७४ व्या राज्यघटना दुरूस्ती कायद्यातीय ठळक वैशिष्टये

२.८ सारांश

२.९ कठीण शब्दार्थ

२.१० आदर्श प्रश्नांची उत्तरे (आपली प्रगती तपासा)

२.११ स्वाध्याय

२.१२ संदर्भ ग्रंथ अधिक माहितीसाठी पुस्तके

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ... Pin-431807 (Maharashtra)

२.० प्रास्ताविक

स्थानिक शासनाचा आत्मा म्हणजे पंचायतराज व्यवस्था होय. भारताने लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले आहे. प्रामुख्याने केंद्र स्तरावर केंद्र शासन, राज्य स्तरावर राज्य शासन तर स्थानिक स्तरावर स्थानिक शासनाची निर्मिती करण्यात आली आहे.

पंचायतराजच्या माध्यमातून स्थानिक शासनाची व्यवस्था केली जाते. लोकशाही विकेंद्रीकरणामध्ये स्थानिक शासनाला महत्त्वाचे स्थान आहे. स्थानिक शासनाची संकल्पना भारतामध्ये नवीन नाही, तर त्या प्राचीन काळापासूनच मानवी समाजाचा अविभाज्य अंग आहेत. प्राचीन काळातील स्थानिक शासन वैभव संपन्न असल्याचे अनेक दाखले उपलब्ध आहेत. मौर्य काळातील आदर्श स्थानिक शासनाची चर्चा कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात मिळते.

अर्थशास्त्रानुसार मौर्य काळात स्थानिक शासन संस्था ग्रामीण जीवनाचा प्रमुख आधार तर होत्याच परंतु त्याच बरोबर त्या संपूर्ण भारतीय जीवनाचे एक महत्त्वपूर्ण अंग बनल्या होत्या. या काळात स्थानिक शासन प्रामुख्याने शेतीवर आधारित होते. एका गावामध्ये जवळपास १०० ते १५० कुटुंब राहात होते. प्रत्येक गावाची सीमा नदी, डोंगर, जंगल, तलाव इत्यादी ने निश्चित केली जात होती. मौर्य काळात प्रजेला स्वायत्तता होती. त्या काळी प्रजा अनेक अधिकाराचा उपयोग करत असे. राजा आणि प्रजेमध्ये कोणताही असंतोष किंवा विरोध नव्हता. राजाच्या शासन व्यवस्थेचे सुव्यवस्थित संचालन करण्यासाठी नगर आणि गावकऱ्यांचे प्रतिनिधीत्व नेमण्यासाठी 'जनपद' नावाची संस्था होती. या जनपद संस्थेला समान अधिकार प्राप्त होते आणि त्यांचे पद देखील समान होते. त्याकाळी ८०० गावाच्या प्रशासनासाठी 'स्थानिय' तर ४०० गावाचा मिळून एक 'द्रोणमुख', २०० गावासाठी एक 'खार्वटिक' आणि दहा गावाच्या समूहास 'संग्रहक' असे म्हटले जात होते. अशा प्रकारे मौर्य काळात स्थानिक स्वशासनाची रचना निर्माण करण्यात आली होती.

स्थानिक पातळीवर सार्वजनिक स्वरूपाची कार्य करणाऱ्या व स्थानिक जनतेच्या प्राथमिक गरजाशी निगडित असलेली कामे लोकसहभागातून करणाऱ्या संस्थांना स्थानिक शासन असे म्हणतात. भारतात अगदी प्राचीन काळापासून अशा प्रकारचे स्थानिक शासन कार्यरत असल्याचे दिसून येते. या काळातील स्थानिक शासन आपल्या कार्यक्षेत्रामध्ये स्वतंत्र स्वायतत्ता अशा वेगळ्या प्रकारच्या स्थानिक शासनाचे चित्र विशेषतः मौर्य कालीन स्थानिक शासनामध्ये दिसून येते. मौर्य काळात कौटिल्याने प्रत्येक गावात ग्रामसभेची निर्मिती केली होती. गावाचे शासन ग्रामसभेच्या माध्यमातून पार पाडले जात होते. गावच्या प्रमुखास 'ग्रामिणी' या नावाने ओळखले जात होते. 'ग्रामिणी' गावातील जनतेद्वारे निवडले जात होते. पाच किंवा दहा गावाची व्यवस्था पाहण्यासाठी 'गोप' या अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली जात असे. तो गावाची सीमा निश्चित करीत असे तसेच गावाची एकूण संपत्ती, उत्पन्नाचे हिशेब ठेवण्याचे कार्य करीत असे. मौर्य काळात स्थानिक शासन जनतेच्या कल्याणासाठी सदैव तत्पर होते. मौर्य काळात निःपक्ष न्यायव्यवस्था होती. गाव पातळीवर 'ग्रामिण' हा न्यायदानाचे कार्य करीत असे. ग्रीक प्रवासी मैगस्थनीज हा चंद्रगुप्त मौर्याच्या दरबारात आला होता. त्यांनी आपल्या प्रवासवर्णनामध्ये लिहिले आहे की, ''त्याकाळी नगराचे प्रशासन पंचायत पद्धतीनेच होत असे. ग्रामीण प्रशासनाप्रमाणे नागरी प्रशासन होते. सदस्याची निवड, समित्या, उद्योग–धंदे, घरांची रचना, आहार, जन्म–मृत्यूची नोंद, जमा–खर्चाचा हिशेब इत्यादी सर्व बाबतीत ग्रामीण व नागरी प्रशासनात साम्यता होती''. चीनी यात्रेकरू फाहियान हा सुद्धा मौर्य कालीन स्थानिक प्रशासन पाहून प्रभावित झाला होता. त्याने आपल्या वृत्तांतामध्ये लिहिले आहे की, ''गावाची रचना ही आर्थिक व संरक्षणात्मक स्वावलंबनावर आधारित होती. राज्याचे अस्तित्त्व

Principal
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,नांदेड

ज्ञानतीर्थ परिसर, विष्णुपुरी, नांदेड (महाराष्ट्र)   (नॅक पुनर्मूल्यांकन 'अ' दर्जा प्राप्त)

दूरशिक्षण विभाग

* प्रमाणपत्र *

प्रमाणित करण्यात येते की, डॉ. **गोविंद येडले**, कै. बाबासाहेब **गोरठेकर** महाविद्यालय, **उमरी** यांनी दूरशिक्षण विभागाअंतर्गत **लोकप्रशासन** या विषयाच्या एम. ए. प्रथम अभ्यासक्रमातील **खंड क्रमांक ०४: स्थानिक स्वशासन** मधील **घटक** क्रमांक २: **स्थानिक शासनाचा** विकास या घटकाचे लेखक म्हणून कार्य केले आहे.

उपरोक्त घटकाचा समावेश शैक्षणिक वर्ष २०१६–१७ च्या विद्यापीठामार्फत आय. एस. बी. एन. क्रमांक ९७८–९३–८९१५०–२१–६ नुसार प्रकाशित केलेल्या स्वयंअध्ययन साहित्यात करण्यात आलेला आहे.

संबंधित प्राध्यापकांने दिलेल्या सहकार्याबद्दल, प्रस्तुत विद्यापीठाच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त, दूरशिक्षण विभागाच्यावतीने संबधितास सदर प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

प्राचार्य डॉ. राम जाधव
संचालक

2 0 NOV 2019

डॉ. उद्धव भोसले
मा. कुलगुरू

UMRI Pin-431807 (Maharashtra) Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

Principal
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded. [M.S.]

Assistant Professor
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

UMRI
Pin-431807
Maharashtra

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

दूरशिक्षण संचालनालय

पदव्युत्तर पदवी (एम.ए.) द्वितीय वर्ष

* लोकप्रशासन *

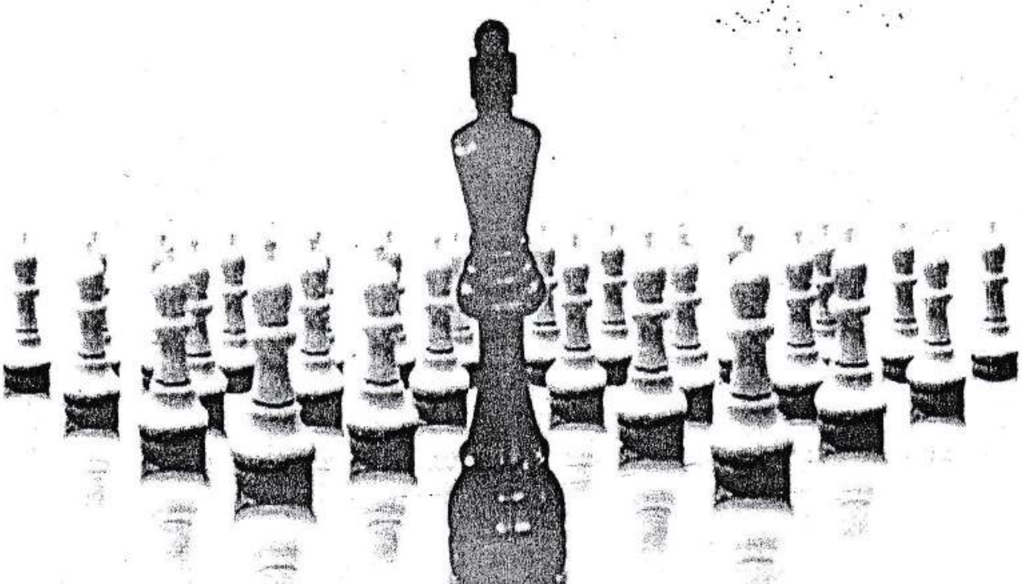

खंड क्र. (०५) प्रशासकीय विचार

Assistant Professor
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Mahavidyalaya, Umri

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807 Maharashtra Nanded *

अनुक्रमणिका

घटक क्र.	घटकाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कौटील्य	डॉ. गोविंद येडले	०१
२	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर	डॉ. गोविंद येडले	११
३	वुड्रो विल्सन	डॉ. शिवाजी जाधव	२२
४	फेड्रीक विन्स्लो टेलर	डॉ. शिवाजी जाधव	२९
५	मिस मेरी पार्कर फॉलेट	डॉ. गौरव जेवळीकर	३९
६	हार्बर्ट सायमन	डॉ. गौरव जेवळीकर	४७

Late Saheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded * UMRI Pin-431807 (Maharashtra) *

घटक ५.१ कौटिल्य

१.०. प्रस्तावना

१.१. उद्देश

१.२. जीवनपरिचय

१.३. सप्तांग सिध्दांत

- १.३.१. राजा अथवा स्वामी
- १.३.२. आमात्य
- १.३.३. जनपद
- १.३.४. दुर्ग
- १.३.५. कोष
- १.३.६.दण्ड
- १.३.७. मित्र

१.४. सुशासनासंबंधीचे विचार

- १.४.१. कार्यकुशल प्रशासन व्यवस्था
- १.४.२. नैतिक शिक्षण
- १.४.३. गुणवान व उच्चकुलीन लोकनियुक्त राजा
- १.४.४. मंडळ सिध्दांत
- १.४.५.कल्याणकारी राज्य
- १.४.६.सुव्यवस्थित कर्मचारी प्रशासन
- १.४.७. भ्रष्टाचारावर उपाय
- १.४.८. आदर्श स्थानिक प्रशासन
- १.४.९ आदर्श न्यायव्यवस्था
- १.४.१०.पारदर्शी परराष्ट्र संबंध

१.५. स्थानिक शासनासंबंधीचे विचार

१.६. सांराश

१.७. पारिभाषीक शब्द

१.८. आदर्श प्रश्नाची उत्तरे

१.९. स्वाध्याय

१.१०. अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.११. संदर्भ ग्रंथ

१.० प्रस्तावना :

प्राचीन भारताच्या इतिहासातील एक महान विचारवंत म्हणून कौटिल्याची विशेष ओळख आहे. ते भारतीय प्रशासकीय विचारवंतामध्ये अग्रणी विचारवंत असून अर्थशास्त्र हा त्याचा मौलिक ग्रंथ आहे. कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रामध्ये राजकीय व्यवस्था आणि प्रशासनासंबंधीचे वर्णन केलेले आहे. कौटिल्याच्या मते, अर्थशास्त्र हा धर्मशास्त्राहून वेगळा आहे. मनुष्याच्या उपजीविकेचे साधन म्हणजे अर्थ, भूमीवर मानव राहतात म्हणून भूमी म्हणजे अर्थ होय. यामुळे राहत असलेल्या भूमीचे रक्षण करणारे शास्त्र म्हणजे अर्थशास्त्र होय. लोककल्याण, राजकारण, संरक्षण आणि सार्वजनिक वयवहाराच्या बाबतीत कौटिल्याचे नाव आदरांने घेतले जाते.

Babasaheb Deshmukh Gorthekar UMRI Pin-431807 (Maharashtra) Nanded

खंड ५.२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

अनुक्रमणिका

२.० प्रस्तावना :
२.१ घटकाचे उद्देश
२.२. जीवन परिचय
२.३ समाजिक न्यासासंबंधीचे विचार
२.४ संसदीय लोकशाहीसंबंधीचे विचार
 २.४.१ संसदीय लोकशाहीची वैशिष्टये
 २.४.२ संसदीय लोकशाहीच्या अपयशाची कारणे
 २.४.३. संसदीय लोकशाहीच्या यशासाठी आवश्यक बाबी
२.५ आर्थिक विचार
 २.५.१ ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी
 २.५.२ नियोजित अर्थव्यवस्था व औद्योगिक विकास
 २.५.३ चलनविषयक विचार
 २.५.४ भारतीय शेतीविषयक विचार
२.५ सारांश
२.६ पारिभाषिक शब्द
२.७ आदर्श प्रश्नाची उत्तरे
२.८ स्वाध्याय
२.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके
२.१० संदर्भ ग्रंथ

२.० प्रस्तावना :

डॉ. अंबेडकरांनी अर्थशास्त्र, राजकारण, इतिहास, तत्वज्ञान अशा अनेक विषयाचा अभ्यास करुन, विविध क्षेत्रामध्ये आपल्या विचाराची व बुध्दिमत्तेची वेगळी जगाला वेगळी ओळख करुन दिली. त्यांनी राष्ट्र व राष्ट्रवाद, धर्मातर, स्वातंत्र्य, राजकीय व सामाजिक लोकशाही, संसदीय लोकशाही, समता, समजावद, बंधुभाव व मानवता अशा अनेक विषयावर आपले विचार मांडले. याशिवाय सामाजिक न्याय, शिक्षण, रोजगार व समनाता यासाठी त्यांनी आपले आयुष्य खर्च केल. या घटकामध्ये आपण डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांचे सामाजिक न्याय, संसदीय लोकशाही व त्यांचे अर्थिक विचार इत्यादी मुद्यावर चर्चा करणार आहोत.

जगातील सर्वात बुध्दीमान व्यक्ती म्हणून गौरविण्यात आलेले डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे जागतिक दर्जाचे कायदेपंडीत, राज्यशास्त्रज्ञ, अर्थषास्त्रज्ञ, एक लेखक, समाजसुधारक, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार व मानवी हक्काचे कैवारी म्हणून प्रसिध्द आहेत. सन २०१२ मध्ये झालेल्या आंतरराष्ट्रीय सर्वेक्षणात महान भारतीय म्हणून बाबासाहेबांचे नाव घोषित करण्यात आले आहे. कोलंबिया विद्यापीठाने तयार केलेल्या १०० विद्वानांच्या यादीमध्ये प्रथमस्थानी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव आहे. तसेच इंग्लंडच्या ऑक्सफोर्ड विद्यापीठाने गेल्या १० हजार वर्षामधील जगातल्या सर्वात प्रतिभाशाली १०० विश्वमानवाची यादी प्रकाशित केली आहे. त्यामध्ये एक कमांकाला गौतम बुध्द तर दोन कमांकाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव आहे.

Assistant Professor
Late. Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri
Principal
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

ज्ञानतीर्थ परिसर, विष्णुपुरी, नांदेड (महाराष्ट्र) (नॅक पुनर्मूल्यांकन 'अ' दर्जा प्राप्त)

दूरशिक्षण विभाग

* प्रमाणपत्र *

प्रमाणित करण्यात येते की, डॉ. **गोविंद येडले**, कै. **बाबासाहेब गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी** यांनी दूरशिक्षण विभागाअंतर्गत **लोकप्रशासन** या विषयाच्या एम. ए. व्दितीय अभ्यासक्रमातील **खंड क्रमांक ०५: प्रशासकीय विचार** मधील **घटक क्रमांक १: कौटील्य** या घटकाचे लेखक म्हणून कार्य केले आहे.

उपरोक्त घटकाचा समावेश शैक्षणिक वर्ष २०१७–१८ च्या विद्यापीठामार्फत आय. एस. बी. एन. क्रमांक ९७८–९३–८९१५०–२६–१ नुसार प्रकाशित केलेल्या स्वयंअध्ययन साहित्यात करण्यात आलेला आहे.

संबंधित प्राध्यापकाने दिलेल्या सहकार्याबद्दल, प्रस्तुत विद्यापीठाच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त, दूरशिक्षण विभागाच्यावतीने संबधितास सदर प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

प्राचार्य डॉ. राम जाधव
संचालक

2 0 NOV 2019

Assistant Professor
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorathekar Mahavidyalaya, Umri

डॉ. उद्धव भोसले
मा. कुलगुरू

Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

ज्ञानतीर्थ परिसर, विष्णुपुरी, नांदेड (महाराष्ट्र) (नॅक पुनर्मूल्यांकन 'अ' दर्जा प्राप्त)

दूरशिक्षण विभाग

❋ प्रमाणपत्र ❋

प्रमाणित करण्यात येते की, डॉ. **गोविंद येडले**, कै. **बाबासाहेब गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी** यांनी दूरशिक्षण विभागाअंतर्गत **लोकप्रशासन** या विषयाच्या एम. ए. व्दितीय अभ्यासक्रमातील **खंड क्रमांक ०५: प्रशासकीय विचार** मधील **घटक क्रमांक २: डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर** या घटकाचे लेखक म्हणून कार्य केले आहे.

उपरोक्त घटकाचा समावेश शैक्षणिक वर्ष २०१७—१८ च्या विद्यापीठामार्फत आय. एस. बी. एन. क्रमांक ९७८—९३—८९१५०—२६—१ नुसार प्रकाशित केलेल्या स्वयंअध्ययन साहित्यात करण्यात आलेला आहे.

संबंधित प्राध्यापकाने दिलेल्या सहकार्याबद्दल, प्रस्तुत विद्यापीठाच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त, दूरशिक्षण विभागाच्यावतीने संबधितास सदर प्रमाणपत्र प्रदान करण्यात येत आहे.

प्राचार्य डॉ. राम जाधव
संचालक

2 0 NOV 2019

डॉ. उद्धव भोसले
मा. कुलगुरू

Principal
Gorthekar Arts, Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

Assistant Professor
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

2018-19

(26)

IGPSELDI - 2018 ISBN- 978-93-83672-75-2

National Conference

On

Impact of Globalisation on Political, Socio-Economic and Liberal Democracy in India

(28th & 29th Sept. 2018)

Sponsored By

Indian Council of Social Science Research

Originized By

Department of Political Science

Ujwal Gramin Mahavdyalaya, Ghonsi, Tq- Jalkot , Dist.Latur

Editors

Prin. Dr. Sadanand H. Gone

Dr. Dayanand M. Gudewar

Shaurya Publication, Latur

Balasaheb Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

ISBN- 978-93-83 2

५२.

जागतिकीकरणाचा भारतावरील प्रभाव

प्रा.डॉ.नवनाथ गोविंदराव अडकिणे
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, कै.बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी
जि. नांदेड

आधुनिक काळात जागतिकीकरण हा परवलीचा शब्द बनला आहे. जागतिकीकरण ही संकल्पना अर्थशास्त्रातील असून आर्थिक व्यापारी व्यवहारांना आंतरराष्ट्रीय स्वरुप देणारी आहे. बाजारपेठ विस्तारित करणारी ही प्रक्रिया आहे. औद्योगिक उत्पादने, शेतीमाल, गुंतवणूक, सेवा यांच्या खरेदीविक्रीवरील सर्व निबंध काढून टाकणे या बाजारपेठेस अपेक्षित आहे. दुस-या महायुध्दानंतर आर्थिक आंतरराष्ट्रीयकरण किवा देशाचे वाढते परस्परावलंबीत्व आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थाचा उगम / विकास ही सर्व वैशिष्ये आज एकत्रितरित्या जागतिकीकरण म्हणून ओळखली जात आहेत. जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि अर्थव्यवस्थेत घडुन आलेले परिवर्तन दर्शविणारी प्रक्रिया आहे. आज जगातील बहूतेक राष्ट्रांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेत कमी-अधिक प्रमाणात खाउजा (खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण) धोरणाचा स्विकार केलेला दिसुन येत आहे.

सन १९४५ ते १९९० हा अमेरिका व सोव्हियत रशिया यांच्यातील शीतयुध्दाच्या राजकारणाचा काळ मानला जातो. या काळात जगातील अनेक राष्ट्र दोन गटात विभागली गेली होती, यामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा मार्ग खंडीत झाला होता. सोव्हियत रशियांच्या विघटनाबरोबरच शीतयुध्दाचा शेवट घडुन आला आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा मार्ग मोकळा झाला, सन १९९१ साली अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज बुश सिनियर यांनी एका नविन विश्व रचनेची घोषणा केली, ही विश्वरचना आंतरराष्ट्रीय सहकार्यावर आधारीत होती. यात प्रत्येक राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणात आर्थिक विकासाला प्राधान्य देण्यात आले. आर्थिक विकासासाठी राजकिय सहकार्याचा मार्ग अवलंबला गेला. या सर्व घडामोडी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेसाठी अनुकूल होत्या, यामधुन जागतिकीकरणाची प्रक्रिया आर्थिक व राजकिय क्षेत्रात आकाराला आली.

ISBN- 978-93-83672-75-2

भारतात जागतिकीकरणाचा उदय -

सन १९९१ मध्ये पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने(डॉ. मनमोहन सिंह अर्थमंत्री असताना) भारतात खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या तत्वाचा स्विकार करुन नवीन आर्थिक धोरण जाहीर केले. उद्योगधंघांवरील अनावश्यक बंधने, नियत्रंणे होती ती रद्द करण्यात आली. असे असले तरी जागतिकीकरणाला भारतात प्रदिर्घ अशी परंपरा आहे.आर्य भारतात आल्यापासून ती सुरु होते. रामायण महाभारतातही त्याची मुळे पहावयास मिळतात.भगवान बुध्दांच्या धम्माचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी बौध्द भिक्खु विविध देशात गेल्याचे व त्यानंतर या बुध्द भूमीत जावून धम्माचा अभ्यास करण्यासाठी नालंदा व तक्षशिला विद्यापीठात अनेक परदेशस्थ येत असत. संत ज्ञानेश्वरांनी सांगितलेली वसुधैव कुटुंबकम (हे विश्वची माझे घर) हे विचार जागतिकीकरणाचा अर्थ सांगणारे आहेत.

जागतिकीकरणाचा अर्थ -

जागतिकीकरण हे कोणत्या ही एका सोप्या व्याख्येत बसत नाही, त्याचे क्षेत्र व्यापक झाले आहे. जागतिकीकरणाची सरळ व्याख्या अशी -"जागतिकीकरण म्हणजे दोन भिन्न देशातल्या संस्कृति एकत्र येउन आपल्याकडे जे उत्तम आहे त्याची एकमेकात देवाणघेवाण करणे होय."जागतिकीकरण या शब्दाचा अर्थ वेगवेगळया विचारवंतांनी वेगवेगळया पध्दतीने लावलेला आहे. साधारणतः जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्राच्या राजकिय सिमेबाहेर आर्थिक व्यवहाराचा विस्तार करणे होय. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी देशातील व्यापारावरील बंधने शिथिल करणे, वित्तिय क्षेत्रात रचनात्मक बदल करण्याचा प्रयत्न करणे, व्यापार, भांडवल, तंत्रज्ञान व कामगार यांचा जगात मुक्तपणे संचार करण्यास संमती देणे म्हणजेच जागतिकीकरण होय.

राजकीय शब्दकोष म्हणतो की, "जागतिकीकरण हा समकालीन जागतिक राजकारणातील चर्चेचा एक मुख्य भाग आणि वाढत्या शैक्षणिक विश्लेषणाचा विषय झाला आहे."

विकीपिडीया शब्दकोषात म्हटले आहे की - ही एक अशी प्रक्रिया आहे की," जगातील लोक एका समाजात एकत्र येतात, एकत्र काम करतात, एकत्र रहतात, वगैरे सर्व प्रकारच्या प्रवाहांचे एकत्रिकरण (मुलतत्ववाद वगैरे वगळून) म्हणजे जागतिकीकरण होय."

ब्रिटानिका मध्ये असे सांगितले आहे की,- "वस्तू तंत्रज्ञान आणि कल्पनांच्या विस्तारामूळे जगभरातील जीवन सारखे करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय."

लघुउद्योग विश्वकोषानुसार -" जागतिकीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याद्वारे जगभरातील देशांच्या अर्थव्यवस्था अधिकाधिक एकरुप होतात हे एकरुपीकरण वा एकत्रीकरण शक्य होते ते तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे."

भोतिकशास्त्र शब्द कोषात असे म्हटले आहे की," सामाजिक आणि पर्यावरणाच्या देवाणघेवाणतील आकारमान, प्रमाण (श्रेणी) आणि गती यांची वाढ म्हणजे जागतिकीकरण होय."

अमेरिकी विदेशनिती विश्वकोषनुसार -"शीतयुध्दानंतर जागतिकीकरण हा परवलीचा शब्द आहे. परंतु ही लक्षणीय बाब अनेक वर्षापासुन अमेरिकेच्या विदेशनितीतील एक मुख्य घटक बनली आहे."

जागतिकीकरणाचे क्षेत्र व्यापक झाले आहे. दिवसेंदिवस जागतिक रचना बदलत चालली आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणाला एका सरळ सोप्या भाषेत बसविणे कठीण आहे असे असले तरी जागतिकीकरण म्हणजे -

१. वस्तु, विविध उत्पादणे, भांडवल, गुंतवणूक, मजुर आदि गोष्टी सहज सुलभपणे जगभर नेण्यासारखी स्थिती म्हणजे जागतिकीकरण.
२. भांडवलाच्या चौफेर विकासासाठी साऱ्या वाटा मोकळया करणेआणि कायदयाचे अडथळे दूर करणे म्हणजे जागतिकीकरण.
३. भांडवलाचा आणि ओघानेच खाजगी क्षेत्राचा विकास होण्यासाठी सरकारने आपले कायदे व स्वत:चा संकोच करणे म्हणजे जागतिकीकरण.
४. माणसांच्या जागा अगदी सहजपणे यंत्राना उपलब्ध करुन देणे म्हणजे जागतिकीकरण.
५. भांडवलवादी लोकशाहीचा विकास करणे, सरकार दुबळे बनवणे आणि सरकारची उत्पादणाची साधने खाजगी क्षेत्राना लंपास करणे म्हणजे जागतिकीकरण.
६. गरीब राष्ट्रातील नसर्गिक साधनसंपत्ती, कच्चा माल पडत्या किमंतीत विकत घेणे म्हणजे जागतिकीकरण.
७. सरकारने कल्याणकारी योजनांतून निवृती घेणे म्हणजे जागतिकीकरण.

जागतिकीकरणाचा भारतीय राजकारणावर पडलेला प्रभाव -

१९९०-९१ पासुन खऱ्या अर्थाने आर्थिक सुधारणांचा कार्यक्रम राबविण्याचा प्रयत्न सुरु केला आणि खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण या तत्वाचा स्विकार करुन १९९१ चे नवीन आर्थीक धोरण जाहीर केले. गेल्या २०-२१ वर्षात भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेत जे बदल केले, ज्या सुधारणा केल्या त्यांचा आढावा घेतल्यानंतर असे दिसून येते की, जागतिकीकरणाचे भारतीय राजकारणावर, अर्थकारणावर व समाजकारणावर सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव पडलेले आहेत.

जागतिकीकरणाचा भारतीय राजकारणावर पडलेला सकारात्मक प्रभाव य़

१. जागतिकीकरणामुळे भारताचे परराष्ट्र संबंध आणि परराष्ट्र व्यवहार वाढलेले आहेत वस्तूंची निर्मिती आणि कच्च्या व पक्क्या मालाची आयात निर्यात यामुळे भारताचे परराष्ट्रांशी संबंध वाढू लागले आहेत. भारताने जगातील विविध

उउइ राररार

देशांबरोबर आर्थिक, राजकिय आण्विक असे विविध स्वरुपाचे करार कलेले आहेत. भारत सरकारला आपली ध्येय धोरणे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने बदलावी लागत आहेत. उदा. १९९१ पर्यत भारताने समाजवादी धोरणाचा पाठपुरावा केला परंतु १९९१-९२ पासुन भारतीय अर्थव्यवस्थेत खाउजा तत्वाचा स्विकार करण्यात आला.गेल्या २० वर्षात भारत पूर्णपणे जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात ओढला गेला आहे.

२. जागतिकीकरणामुळे बाजारपेठीकरण, प्रादेशिकीकरण, राष्ट्रीयीकरण, आंतरराष्ट्रीयीकरण वेगाने वाढु लागले आहे. यामुळे भारत सरकारला या परिवर्तनाची दखल घेउन राजकीय ध्येयधोरणे व कार्यक्रम राबवावे लागत आहेत. भारताने अर्थव्यवस्थेवरील नियंत्रणे कमी करुन मुक्त व्यापार, खुली बाजारपेठ, आयाती वरील नियंत्रणे कमी करणे, निर्यातीला प्रोत्साहन देणे, चलनांची चलन बाजाराच्या चढ-उताराप्रमाने किमंत ठरविणे इत्यादी गोष्टींना प्राधान्य दिले आहे.

३. आर्थिक दृष्टिकोनातून विचार केल्यास अर्थतज्ञ किरीट पारिख यांच्या मते, सन १९९१-९२ पासून भारताने आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबविल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था प्रगतीच्या मार्गावर आलेली आहे. जागतिकीकरणामुळे भारताचा विकासाचा दर वाढलेला आहे. विदेशी गंगाजळी, निर्यात आणि पत यामध्ये सुधारणा घडुन आलेली आहे. विदेशी भांडवलदार, अनिवाशी भारतीय आणि उद्योगपती यांनी भारतात मुक्तपणे उद्योगधंदे सुरु केलेले आहेत.

ISBN- 978-93-83672-7

४. जागतिकीकरणामुळे भारताचा बाहेरील राष्ट्रांशी व्यापार वाढलेला आहे. भारत सरकारने आयात मालावरील कर कमी केलेले आहेत. तसेच निर्यात मालावरील निर्यात करात कपात केलेली आहे. तर काही वस्तुंवरील आयात व निर्यात कर रद्द केलेला आहे. त्यामुळे भारताचा व्यापार वाढलेला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाची देवाण-घेवाण सुलभतेने व तत्परतेने होउ लागली आहे. उच्च प्रतीचे तंत्रज्ञान व भांडवल गुंतवणूक यासाठी सरकारने ५१ टक्के पर्यंत परकीय उद्योगपती व व्यापारी यांना सवलत दिलेली आहे.

५. जागतिकीकरणाच्या धोरणाचा स्विकार केल्यामुळे भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी विविध उद्योगधंद्यात विपुल प्रमाणात भांडवलाची गुंतवणूक केलेली आहे, त्यामुळे वस्तु उत्पादनात व वस्तु विक्रीत वाढ झालेली आहे. भारतात नवनविन उद्योगधंदे व सेवा निर्माण झाल्यामुळे लोकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध झालेली आहे. त्यामुळे बेकारीचे प्रमाण कमी झालेले आहे.

६. भारतातील सर्व सामान्य लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा उंचावलेला आहे. भारतीय लोकांचे सांस्कृतिक परिवर्तन झालेले आहे. दळणवळणाच्या अद्ययावत साधनामुळे आणि संसुचनाद्वारे जगातील लोक परस्परांच्या अगदी जवळ आलेले आहेत.यामूळे जागतिक खेडे (Global Village) ही कल्पना वास्तवात येउ लागली आहे. आंतरराष्ट्रीय सहकार्यांत वाढ झालेली आहे.आंतरराष्ट्रीय एकीकरणाची प्रक्रिया गतीमान झालेली आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय राजकारणावर पडलेला नकारात्मक प्रभाव -

जागतिकीकरणाचा भारतीय राजकारण, समाजकारण व अर्थकारणावर वरील प्रमाने काही नकारात्मक प्रभाव दिसुन येत असला तरी नकारात्मक परिणामच मोठया प्रमाणात दिसुन येतो, त्याची सविस्तर चर्चा पुढीलप्रमाने करता येते.

१. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जीवनावश्यक वस्तूंपेक्षा चैनीच्या वस्तुंचे उत्पादन अधीक होत आहे. वस्तूंची निर्मिती करताना लोकांच्या गरजेपेक्षा शेअर्सच्या विक्रीचा अधिक विचार उद्योजकांनकडुन होताना दिसून येत आहे.

२. भारतात खाउजाची प्रक्रिया ही कल्याणकारी राज्याच्या कल्पनेला खीळ घालणारी आहे. कल्याणकारी राज्याची कल्पना सामाजिक समता आणि सामाजिक न्यायाच्या तत्वावर आधारीत आहे. ही दोन्ही अमलात आणण्यासाठी कल्याणकारी राज्यामध्ये शासनाची भुमिका महत्वाची मानली जाते. उत्पादनाच्या विभागणीमध्ये राज्याचा पुढाकार असतो. राज्याकडुन विविध समाजकल्यान योजना राबविल्या जातात. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे राज्याच्या कल्याणकारी भुमिकेवर मर्यादा पडलेल्या आहेत. कारण ही प्रक्रिया अर्थव्यवस्थेवर सरकारी नियंत्रण कमी

ISBN- 978-93-83672-75-2

करणारी, खाजगीकरण आणि भांडवलशाहीला प्रोत्साहन देणारी आहे. राज्याचे भांडवल गुंतवणूकिवर नियंत्रण नसल्यामुळे खाजगी उद्योगधंदे वाढलेले आहेत. यातून आर्थिक विषमता वाढली आहे. सरकारचा समाजकल्याण योजनेवरील खर्च कमी होत चालला आहे.

३. गेंड्रीक आणि ट्रेलर यांच्या मते," जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला धोका निर्माण झाला आहे. आयात वाढली जावून विदेशी देणी आणखी वाढली आहेत. देश कर्जाच्या विळख्यात अडकत चालला आहे."

४. भारताच्या आर्थिक विकासाच्या दरात फारसी वाढ झालेली नाही मात्र आर्थिक सुधारणानंतरची चलनवाढ (भाववाढ) रोखण्यात भारताला अपयश आलेले आहे.

५. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दिवसेंदिवस बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी वाढत चालली आहे.बहुराष्ट्रीय कंपन्याना भारतीय बाजारपेठ खुली झाल्यामुळे त्यांच्या बरोबर भारतीय उद्योगधंदे बरोबरी करु शकत नाही. कारण बहुराष्ट्रीय कंपन्यानकडील प्रचंड भांडवल, प्रशासकीय कौशल्य, उत्कृष्ट व्यवस्थापन, अद्ययावत वितरण व्यवस्था, आर्थिक जाहीरातबाजी या गोष्टी भारतीय उद्योगधंद्यात आढळत नाहीत.

६. जागतिकीकरणामुळे भारतात सहकारी चळवळीला प्रचंड तडाका बसलेला आहे. परकीय मॉल व सुपरमार्केट निर्माण झालेली आहेत. त्यामुळे सहकारी उद्योग, साखर कारखाने, सहकारी व्यापार, सहकारी बाजार, सहकार भांडारे यांचे अस्तित्व धोक्यात आलेले आहे.

७. जागतिकीकरणाचा अनिष्ट परिणाम शेतीव्यवसायावरही पडलेला आहे. शेती मालावरील अनुदान कमी झालेले आहे. त्यामुळे धान्याच्या किंमती दुप्पट वाढलेल्या आहेत.

८. जागतिकीकरणामुळे भारतात चंगळवाद बोकाळला आहे. श्रीमंतांच्या गरजा विचारात घेउन वस्तुंचे उत्पादन केले जात आहे. यामुळे वाहतुक, पाणीपुरवठा, आरोग्यसेवा अश्या सेवा पुरविणाऱ्या वस्तुंची निर्मिती होण्याऐवजी कोकाकोला, पेप्सी, थम्सअप, मिरिंडा, मिनरल वॉटर अशी पेय उत्पादित केली जात आहेत.

९. जागतिकीकरणाचा प्रभाव भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर पडलेला आहे. भारताने १९७६ साली ४२ व्या घटना दुरुस्ती नुसार सरनाम्यात समाजवादी धोरन स्विकारले आहे. १९९१ पर्यंत समाजवादी धोरणाचा पाठपुरावाही केलेला आहे. परंतु १९९१-९२ पासून भारत सरकारला समाजवादाचा विसर पडला आहे. गेल्या २०-२१ वर्षांत भारत दुर्दैवाने जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात ओढला गेला आहे. तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्याद्वारे भारतीय राजकारणात हस्तक्षेप होण्याची शक्यता आहे. कारण बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची आर्थिक सत्ता प्रभावी असल्याने भारतासारख्या

ISBN- 978-93-83672-75-7

विकसनसील देशात त्यांचा राजकीय हस्तक्षेप देखील जास्त असतो. राजकीय निर्णय प्रक्रियेत धोरण धारणांची अंमलबजावणी करताना कळत-नकळत हस्तक्षेप होण्याचा व त्यांच्या हिताचे निर्णय घेण्यास सक्ती करण्याचा प्रयत्न बहुराष्ट्रीय कंपन्यानकडून होतो.

१०. जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शस्त्रास्त्र स्पर्धा वाढली. लष्करी खर्चात वाढ झाली,परिणामी विविध सामाजिक,आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले. संघर्षाचे स्वरुप बदलले. मानवी सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण झाला. सिमेपलीकडील दहशतवाद सिमेअंतर्गत आला. आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचा चेहरा भिषन झाला.

निष्कर्ष -

भारतावर जागतिकीकरणाचे अनिष्ठ परिणाम होउ लागले असले तरी भारताला जागतिकीकरणाच्या प्रवाहापासून अलिप्त राहून चालणार नाही. भारताने जागतिकीकरणाचे आव्हान स्वीकारुन आपला आर्थिक विकासाचा दर वाढविण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. देशात दारिद्रय, विषमता आणि बेकारी वाढणार नाही याची दक्षता घेउन जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात आपले सार्वभौमत्व टिकवून ठेवणे गरजेचे आहे. या बाबतीत पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंह यांनी नवी दिल्ली येथे २५ फेब्रुवारी २००५ रोजी केलेल्या भाषणात म्हटले होते की," जागतिकीकरण ही एक संधी असुन ते एक आव्हान आहे. मुक्त समाज आणि अर्थव्यवस्था हे आपले राष्ट्राचे आधरस्तंभ आहेत. जागतिकीकरण २१ व्या शतकातील राजकीय उत्क्रांतीचा एक प्रभावी मार्ग असून त्या मार्गाने बहुविध कार्य पार पाडणे हे ऐतिहासिक बंधन आपणावर आहे."१९९७ मध्ये

वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम या जागतिक संघटनेचे क्लॉड स्माजदा यांनी भारतीय औद्योगिक परिषदेत जागतिकीकरणाचे अस्तित्व या विषयावर आपले विचार स्पष्ट करताना म्हटले आहे की," जागतिकीकरण ही एक मोठी क्रांती असून प्रत्येक राष्ट्राने आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून धरण्यासाठी चिकाटीने प्रयत्न केले पाहीजेत." शेवटी असेच म्हणावे लागते की, रशियाच्या विघटनानंतर साम्यवादी विचारसरणी मागे पडली असून अमेरिका व युरोप खंडातील प्रगत राष्ट्रांनी जागतिकीकरणाचा मार्ग स्वीकारला आहे. त्यामूळे भारताबरोबरच आशिया खंडातील सर्व राष्ट्रांनी जागतिकीकरणाच्या लाटेत सामील होउन विकासाच्या दिशेने प्रयत्न केले पाहीजेते.

ISBN- 978-93

संदर्भसूची -

१. बी. एल. माथुर, आर्थिक निती एवं प्रशासन, आरबीएसए पब्लि
२. डॉ. सुरेंद्र कटारिया,आर्थिक निती एवं प्रशासन,मलिक एण्ड कं
३. प्रा. मोहन काशीकर, प्रा.टी. बी. अहीरे, राज्यशास्त्राचे स्वरुप, र
४. प्रा. बी. बी. पाटील, प्रा. सौ. उर्मिला चव्हान, राज्यशास्त्र, फडके प्रकाशन पुणे.
५. प्रा. सुग्रीव फड, जागतिकीकरणाचा भारतीय राज्यव्यवस्थेवरील प्रभाव, ओम साई बहुउद्देशिय सेवाभावी संस्था, नायगांव जि. नांदेड.
६. Debendra k. Das, Indian EconomyAfter 50 Years Of Independence, Deep & Deep Publications, New Delhi.

Dr. Jeevan Shankarrao Masure is qualified as *M. A., B. Ed., Ph. D.* in English and he has cleared *SET*. He completed his higher education from SRTM University, Nanded. At present he is serving as Assistant Professor and Head of Department of English at Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce and Science College, Nanded (MS). He has been teaching at UG level since 2005. To him the PhD Degree is awarded for his thesis on *Outside the Nation: Exclusion and Marginalization of Dalit Voices in the Autobiography* by the SRTM University, Nanded. He is a recognized Research Supervisor. He is a part-time counselor of Indira Gandhi National Open University, New Delhi. He has published 21 research papers/articles in reputed journals and has participated and presented more than 32 research papers in International/National conferences and seminars. He has edited and published the books entitled *Voices from Marginality in Literatures in English*, Harnai Publication, Nanded and *Poetic Symphony*, Orient BlackSwan, Hyderabad. He has worked as subject expert in various committees at University and college level. Currently, he is carrying out a UGC WRO Pune sanctioned Minor Research Project on 'Nurturing Nature: A Comparative Study of Alice Walker's *The Color Purple* and Arundhati Roy's *The God of Small Things*'.

Dr. Sanjay Ganpatrao Kulkarni is Assistant Professor, department of English, Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce and Science College, Nanded. He has completed his doctoral work on *A. K. Ramanujan: A Critical Study* and has attained and presented many research papers in international, national and state level conferences/seminars. He has also published several research articles in peer-reviewed journals and in books with ISBN. He has edited and published the book entitled *Voices from Marginality in Literatures in English*, Harnai Publication, Nanded.

2018-19

NEW MAN PUBLICATION
www.newmanpublication.com
PARBHANI / AURANGABAD / MUMBAI

ISBN: 978-81-938394-5-4

POSTCOLONIAL REPRESENTATION AND RESISTANCE IN LITERATURE

Editors Jeevan S. Masure
Sanjay G. Kulkarni

POSTCOLONIAL REPRESENTATION AND RESISTANCE IN LITERATURE

Editors

Jeevan S. Masure
Sanjay G. Kulkarni

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded *
UMRI
Pin-431607
(Maharashtra)

POSTCOLONIAL REPRESENTATION AND RESISTANCE IN LITERATURE

Editors

Jeevan S. Masure
Sanjay G. Kulkarni

NEWMAN
PUBLICATION
www.newmanpublication.com

CONTENTS

Preface 05

Black Literature as a Literature of Resistance
Kavitha N. 09

Impact of Colonialism on African Society
G. Venugopal 18

Ethnic Conflict in Chimamanda Adichie's *Half of a Yellow Sun*
Jeevan S. Masure 22

Pilate as a Folkloric Image in Marrison's *Song of Solomon*
Varsha Gosavi 33

Images of Black Woman in *Dust Tracks on a Road*
Aleemuddin Syed 39

Postcolonial Representation: A Discourse on Race and Ethnicity
Noushen Farha and Prafull D. Kulkarni 44

Resistance, Racial Segregation and Displacement Echoed in Booker T. Washington's *Up From Slavery* and Barack Obama's *Dreams From My Father*: An Analogical Study
Ashok Chikte 49

Richard Wright's *Black Boy*: A Portrait of the Racism and Subjugation
S. P. Mathpati and C. D. Kare 54

Ethnic Elements in Tayari Jones' *Silver Sparrow*
D. R. Mane and Chhaya M. Gore 64

The Dark Side of Toni Morrison's *The Bluest Eye* a Fallacy of White Aesthetics
Sandip S. Kale 68

Racial Discrimination in Tony Morison's *Beloved*
Shyam A. Kulkarni 72

Local Dimensions of Global Environmentalism
Baburao S. Jadhav 76

Resistance and Representation in the Select Novels of Doris Lessing
Narayan A. Dubhalkar and V. M. Rasure 83

Individuality, Singularity and Identity in Jose Saramago's *The Double*
Bhagwan D. Gunjalwad 91

Ecocritical Explorations in Leslie Marmon Silko's *Gardens in the Dunes*
Dhanashri D. Jondhale 97

A Critical Study of Colonized India Reflected in Kamala Das' Autobiography *My Story*
Nisar Karim Syed 103

Dislocation and Relocation: An Insight into Bharati Mukherjee's *Jasmine*
Vithal Digamber Bhendekar 106

Chetan Bhagat's *Half Girlfriend*: An Exploration of Contemporary Issues in Indian Society
Anant Vithalrao Jadhav 114

Dr. B. R. Ambedkar's Thoughts on Education: A Study
Gautam Chandrabhan Satdive 118

Narrating a Liberated Colony and Colonial Echoes in *God's Mischief*
Sarilekshmi R. 124

Theme of Alienation in the Postcolonial Indian Novels
P. P. Jaiswal 130

Cultural Contrast Depicted in Anita Desai's Novel *Cry, the Peacock*
Shrinivas Sambhajirao Gadhe 136

Dismay and Infatuation: A Study of Rohinton Mistry's Novel *Such a Long Journey*
Alka Bharatrao Deshmukh 140

Postcolonial Portrayal of Gandhi in Shashi Tharoor's *The Great Indian Novel*
Umakant D. Padamwar 145

Democracy and Society in V. S. Naipaul's *The Suffrage of Elvira*
Vijaykumar G. Pawar 163

Socio-Political Representation in *This Time of Morning* by Nayantara Sahgal
Madhav B. Puyed 169

A Postcolonial Study of Amitav Ghosh's *The Shadow Lines*
Meghraj N. Pawar 178

Cultural Consciousness in *Nectar in a Sieve* by Kamala Markandaya
Devanand Sadanand Puri 183

Post Colonial Representation in the Female Indian Novel
Prachi Sharad Patharkar 190

Social Realism in Girish Karnad's *The Fire and the Rain*
Ajit Raosaheb Bhanji 195

Representation/Manipulation of Culture through Translation
Ramakant M. Kasture 204

Cultural Contrast Depicted in Anita Desai's Novel *Cry, the Peacock*

Shrinivas Sambhajirao Gadhe

Anita Desai is one of the major voices in Indian English literature. He was born on 24th June, 1937 in Mossoori a little hill station north Delhi. She has Bengali father and German mother. He has been received many national and international awards. Far her writing, she has been nominated for Basket prize thrice. She has been honoured some international awards such as Winified Holtby Memorial Prize, Albert to Maravia Prize, Neill Gull Prize, Guardian children's fiction Prize and Benzol Medal of Royal Society literature. She has got the highest award for literature in Indian Writing in English which is known as Sahitya Akademi Award for her famous fiction *Fire on the Mountain*. Finally she has received *Padama Bhushan* in 2014 by India. She is also famous for her literary works that carry the expressions of alienation, loneliness, isolation, man-woman relationship, identity crisis, culture and multicultural etc. She finds place in book-reviews, journals, interviews and seminars.

The tern culture means the customs and beliefs, art, way of life and social organization of a particular country or group. It includes cultured, refined, sophisticated, and well-natured man. The major themes of her writing are connected to the existential predicament of personal which she projects through unsuited couples and ill-matched husband. She used various techniques to present her novels such as flashback, stream of consciousness and interior monologues. She writes about her own culture and traditional matter in her novels. Her major relation is mankind. She depicts the theme of morbidity of general life, dissatisfaction of the family life, her novel is not a communal agenda rather it is mental. Anita Desai has set herself gravely to sound the silent sorrows and miserable a millions of wedded ladies. She has written about sorrow, fury, conflict and resign and helpless. The theme of exile covered the chief part of her novels, most of her characters wants isolated and exiled even if they ceased in traffic yet they never want the defect of culture around them. The heroines are men and women for whom isolation is the final truth. So many critics and writers are commented on the

language and the style of Anita Desai Dr. K. K. Srivastava (1984) remarks "among the Indian novelists experimenting consciously with the English language, Anita Desai has a unique place" (52).

This paper tries to find out the cultural struggle between two characters, such as Maya, and Gautama in the novel *Cry, the Peacock*. These two character who are the product of two different ideology and views. They are the representatives of old and new generation and tradition. They are the rational and convention mind that they are living in the society. Maya is fully believed on palmistry and astrology. On the other hand, Gautama is fully believed on logic and rational way of life. This is great example of cultural struggle between the different ideologies in the life. They are living in separate culture and opinion in the way of existence in the society. He is a scholar fellow how has received degree of law. Maya has faith on astrology and traditional way of mind that she has faced so many problems in the life.

It is related with the main female character Maya, her mentally adversity and her sense of isolation. She has wedded Gautama, a lawyer and friend to her parent. He is much older than Maya. She belonged to a conventional Brahman family. Her faiths in palmistry and astrology and other forecast tension of Brahman way. So Maya could be a dearer image to anybody, but yet it is not an image that a person with Gautama could love. Maya says, "To me, it has always seemed the ultimate absurdity, appropriate only it that it brings a meaningless life to a similarly meaningless end" (Desai 14). The present study is considered as the study of struggles between conventions and modern, faith and unfaith in mankind connection, conjugal difference, relate and dissociate over man and woman and also animals. It has depicted the contrast between two characters Maya and Gautama. One loves the pets and another hates. Maya and Gautama dispute on cremation, a religious, ritual, a socio cultural incident. It is an old rite, a faith in convention to recall, Gautama disliked it because he was a rationalist way of living on the other hand. Maya is fond of Kathakali dance played by the man. She feels to go to South India to watch the Indian originated dance.

She is interested in Indian culture and old tradition in which she has been living.

On one path, it is a cultural crisis between new generation and the old generation. This clashes is an instance of conflict between old and new ideology and modern and traditional. So, they are living culture within culture i. e. multicultural way of life. In this way, "that Gautama was the one fated to live on in this world that daily grew more desirable. And I the one to writhe and die in the cruelest of hells"? (102). Gautama's family represents the rational side of existence. He had succeed to understand Maya's sensitive nature. Maya suffers from the father fixation. She was living with old tradition in which she had prophecy of disaster. It deals with the psychic aspects of its characters. Maya is a spoiled and pampered girl. She knew that she should never again sleep in peace. An Albino astrologer had predicted that four years after their marriage one of them would die. For this fear she mentally loses grip of her own central position. Both are the example of cultural clash, the clash is between the generations say, the young and old, their path of living that differ from one another.

Cry, the Peacock deals with the fight between Maya's delusions and illusions and Gautama's reasoning logic and truth. Maya recalled the peacock calling, "Pia, pia, and crying, lover, lover, mim, mio die, I die, I die. They are dying in love with life. Lover – lover we hear them crying in the forest when the rain clouds come" (95-96). There is no rest any more for her only death and waiting. Here in this novel. Peacock is the symbol of love and rain. They are dying in love with life crying the peacock's cry. Maya's life means, "Nothing is nothing but an illusion," the novel is about the Eastern's Hindu culture, philosophy, the belief in karma i. e. pain, suffering, poverty and punishment. On the contrary it is about western's view of the theory of rebirth. The cry of the protagonist frustrated her within.

To sum up, the novel is not a social sensible rather it is mentally. The protagonist in the novel is remained a solitary creatures. The female character Maya is suffering for mentally crisis and her aware of isolation. The novel can be thinking as the story of the struggles between convention and modernity, faith and unfaith in human relationship. It had given the contrast

between two characters who were living different way of life to each other in the existence. They were existed cultural fastening. It depicts the struggle between Maya's temptation and frustration and Gautama's logic and the world of a temptation. The globe of truth and logic attempts to take over the globe of illusion. Finally, the life of protagonist is nothing but an illusion. The novels end with the frustration, isolation, loneliness disillusion in the protagonist's life.

Works cited

Belliappa, Meena. *Anita Desai: A Study of her Fiction*. Calcutta: Writer's Workshop, 1971. Print.

Desai, Anita. *Cry, the Peacock*. Delhi: Orient Paperbacks, 1986. (All parenthetical reference of the text are to this edition.)

Gupta, R.K. *The Novels of Anita Desai: The Feminist Perspective*. New Delhi: Atlantic Publishers, 2002. Print.

Goel, Kunij Bala. *Language and Theme in Anita Desai's Fiction*. Jaipur: Classic Publishing House, 1989. Print.

Mukherjee, Meenakshi. *The Twice Born Fiction*. New Delhi: Heinemann Publication. 1974. Print.

Singh, R. A. *Anita Desai's Cry, the Peacock*. Bareilly: Prakash Book Depot, 2005. Print.

Srivastava R. K. *Desai's Achievements, Perspectives on Anita Desai*. Ghaziabad: Vimal Prakashan, 1984. Print.

❑❑❑

भारतीय साहित्य

विविध आयाम

डॉ. कोमल ठाकरे
डॉ. कपिल सिंघेल
डॉ. सुमित सिंह

भारतीय साहित्य
विविध आयाम

डॉ. कोमल ठाकरे डॉ. कपिल सिंघेल
डॉ. सुमित सिंह

ISBN 973-93 81[illegible]

A. R. PUBLISHING CO.
Publishers & Distributors
1/11829 Panchsheel Garden, Naveen Shahdara
Delhi-110032, Mob. 9968084132, 9910947941
e-mail: arpublishingco11@gmail.com

ए.आर. पब्लिशिंग कंपनी
1/11829, पंचशील गार्डन, नवीन शाहदरा, दिल्ली-110032
फोन : + 91 9968084132, + 91 7982062594
arpublishingco11@gmail .com

BHARTIYA SAHITYA : VIVIDH AAYAM
Edited by Dr. Komal Thakre, Dr. Kapil Singhel & Dr. Sumit Singh

ISBN : 978-93-88130-17-2
Criticism

© सम्पादक एवं लेखकगण

प्रथम संस्करण 2019

मूल्य : ₹ 895

ले-आउट : शेष प्रकाश शुक्ल
मोबाइल : 97-16-54-35-13

इस पुस्तक के किसी भी अंश को किसी भी माध्यम में प्रयोग करने के लिए प्रकाशक से लिखित अनुमति लेना अनिवार्य है।

कॉम्पैक्ट प्रिंटर, दिल्ली-110 032 में मुद्रित

हिंदी विभाग के प्रथम आचार्य
प्रो. कमलाकान्त पाठक
की
स्मृति
में!

UMRI
Pin-431807

समाज निर्माण होईल अशी अपेक्षा आहे. जागतिकीकरणाच्या आजच्या काळात मेंदूचे सपाटीकरण झाले की काय? मानवी मेंदूत कृत्रीम बदल करून मला हवा तसा बदल घडविता येतो हे ठरवून काम करणारे यशस्वी झालेत असे वाटायला लागले आहे. सर्व कला साहित्याने निर्माण केलेले सौंदर्य आणि अभिरूची याचा माध्यमांनी निर्माण केलेल्या सपाट मेंदूने पराभव केला. अशी शक्यता निर्माण झाली. भारतीय समाजासमोर अनेक प्रश्नांचे ढग निर्माण झालेले आहेत. या सर्व आवाहनांना तोंड देण्यासाठी सुजाण, सुसंस्कृत व संमजस अशा लोकमानसाची आवश्यकता आहे ते लोकमानस साहित्यातून निर्माण होउ शकते. साहित्याचे सौंदर्यच जगाला वाचवू शकते ही डोस्टोव्हस्कीची भूमिका लक्षात ठेवून आंतरभारतीय सम्यक जीवनशैलीच्या पुरस्काराचे पायिक होउन एका अखंड बलषाली, प्रतिभाशाली भारताचे स्वप्न साकार करू ही अपेक्षा आहे.

—सम्पादकगण

अनुक्रम

मराठी

पु. लं. च्या 'वंग-चित्रे' मधील रवींद्र-दर्शन : भारतीय साहित्यरूप — 19
—डॉ. शैलेंद्र लेंडे

समकालीन मराठी वैचारिक निबंध — 26
—डॉ. कोमल वि. ठाकरे

केतकरी कादंबरीतील समाजशास्त्रीय विश्लेषण — 33
—डॉ. उज्ज्वला वंजारी

महात्मा जोतीबा फुले यांचे नाटक 'तृतीय रत्न' — 39
—डॉ. सतीश पावडे

मराठी साहित्यातील कलाकृती : तुकोबा आणि तुकडयांची अभंगगाथा — 44
—आनंद नरेंद्रकुमार इंगोले

साहित्य, समाज आणि संस्कृती — 49
—डॉ. राखी मं. जाधव

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातून जन जागृती — 54
—प्रा. धनराज डोमाजी. पुरकुटे

नारायण सुर्वे यांची सामाजिक कविता — 59
—प्रा. डॉ. राकेश दे. कभे

मराठी नाटक : एक धावता आढावा — 64
—डॉ. मंजूषा दिगांबर समर्थ

'एकोणिसावी जात' : ड्रायव्हर व्यवसायातील समाजवास्तव — 69
—आस्तिक गोवारकर

मराठी साहित्य आणि समाजशास्त्र — 72
—प्रा. डॉ. अंजली पांडे (जोशी)

फेसाटी : एक समाजशास्त्रीय आकलन 77
—प्रा. डॉ. मधुकर बैकरे

मराठी अभ्यासक्रम व अध्यापनातील वास्तविकता : एक आकलन 82
—प्रा. बंडू चौधरी

मराठी साहित्यात कथेचे स्वरूप आणि संकल्पना 86
—प्रा. जगदीश आर.भैसारे

कालिंदीच्या कवितांचे आकलन 90
—प्रा. दिनेश न. गुजर

नव्वदोत्तर आंबेडकरी कविता : एक आकलन 94
—प्रा. हेमंतकुमार बागडे

कुसुमाग्रज आणि मानवतावाद 98
—प्रमोद भाऊरावजी लेंडे

मराठी साहित्यातील जीवनमूल्ये 102
—लोकेश कटरे

स्वातंत्र्योत्तर काव्यातील मानदंड : सुरेश भट 105
—डॉ. राजेश देशपांडे

बारोमास : वैफल्यग्रस्त तारूण्याचे वास्तवदर्शी चित्रण करणारी कादंबरी 110
—प्रा. सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी

संत तुकारामांच्या अभंगातील राष्ट्रीय विचार 115
—प्रा. डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव

सावित्री : एक आकलन 119
—डॉ. संगीता अरुण खुरद

काळावर मात करणारा साहित्यिक : अण्णाभाऊ साठे 123
—डॉ. सर्जेराव जिगे

समकालीन ग्रामीण कविता 128
—प्रा. शिवराज गोपाळे

भारतीय साहित्याची सकल्पना : काही विशेष 131
—डॉ. विश्वाधार देशमुख

प्रिया तेंडुलकरांच्या कथांनी मराठी कथेला दिलेले योगदान 137
—वैशाली झोडे

रवींद्रनाथ टागोर यांचे भारतीय साहित्यातील योगदान 140
—प्रा. डॉ. विजय रैवतकर

संत तुकारामांच्या अभंगातील नैतिक प्रबोधन 144
—कु. सुषमा लोखंडे

मराठी साहित्यात वि. वा. शिरवाडकराचे साहित्य : एक दृष्टिक्षेप 148
—डॉ. लता खापरे (जाने)

संत एकनाथांची भारूडे : एक दृष्टिक्षेप 151
—प्रा. डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव

दृक संवाद प्रक्रीयेत ललीत कलांची प्रखर भूमिका : एक अभ्यास 154
—डॉ. मुक्तादेवी प्रशांत मोहीते

'मुखवटा' अबोल संवाद साधणारे माध्यम... 159
—सदानंद चौधरी

मराठी साहित्य आणि जीवनमूल्ये 163
—डॉ. अमृता इंदूरकर

नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कवितेतून प्रगटणारे शेतकरी जीवन 169
—प्रा. डॉ. राम चौधरी

गांधीवाद आणि मराठी साहित्य 175
—डॉ. सरयू तायवाडे

जैत-रे-जैत 178
—हर्षल गेडाम

उर्दू

भारतीय साहित्य की विशेषताएँ और ऊर्दु अदब 184
—डॉ. सरोशा नसरीन क़ाझी

हिंदुस्तानी कौमी शायर : जोश मलीह आबादी 189
—डॉ. रेशमा परवीन

उर्दू ज़बान में मोहम्मद असदुल्लाह की इन्शाईया निगारी 194
—डॉ. अज़हर अबरार

हिन्दुस्तानी अदब की खुसुसियात 198
—डॉ. समीर कबीर

ऊर्दू का एक अज़ीम अवामी शायर : नज़ीर अकबर आबादी 203
—डॉ. नुसरत मीनू

भारतीयता और राष्ट्रीयता 207
—सानमितरा डी. नवघडे

हिन्दुस्तानी अदब और जिंदगी की कदरें 211
—डॉ. तरन्नुम नियाज़ शेख

उर्दूनज़्म व नस्र के चंद अहम शायर व अदीब 216
—मोहम्मद असरार

ग्रामीण कादंबरीचे मूलभूत वैशिष्ट्य आहे आणि म्हणून ती वास्तववादी आहे, असे यावरून म्हणता येईल."

आजच्या ग्रामीण शेतकऱ्याच्या दैन्याचे, त्याला कारणीभूत असणाऱ्या राजकीय नेतृत्वाचे आणि एकूणच सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या शेतकऱ्याच्या विशेषतः तरूणांच्या नाडलेपणाचे चित्रण करणारी ही सामाजिक वास्तववादी कादंबरी जीवाला चटका लावून जाते.

निष्कर्ष

1. 'बारोमास' ही उत्कृष्ट सामाजिक-वास्तववादी अशी ग्रामीण कादंबरी आहे.
2. बारोमासचे भाषासौंदर्य चित्तवेधक आहे.

संदर्भ

1. डॉ. मृणालिनी शहा, डॉ. विद्यागौरी टिळक, 'आधुनिक मराठी साहित्य आणि सामाजिकता, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 2007.
2. हरिश्चंद्र थोरात, 'कादंबरी : एक साहित्यप्रकार', शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली 2010.
3. जोतिराव गोविन्दराव फुले, 'शेतकऱ्याचा असुड', सुधीर प्रकाशन, वर्धा, पुनर्मुद्रण 2004.

संत तुकारामांच्या अभंगातील राष्ट्रीय विचार

प्रा. डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव

मध्ययुगीन भारतीय साहित्यात राष्ट्रीय संकल्पना आजच्या पेक्षा वेगळया स्वरूपात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे भारतीय राष्ट्रसंकल्पना व साहित्य यांची एकात्मता ही जूनी आहे. प्रत्येक कालखंडात साहित्यातील राष्ट्रीय विचार हे समाजातील राष्ट्रीय अस्मिता जोपासण्यास व वाढीस लावण्यास समाजमन तयार करण्याचे काम साहित्य करीत असते. तसे काम मध्ययुगीन वारकरी साहित्याने केले आहे. संत नामदेव ते संत तुकाराम या दीर्घ काळातील वारकरी साहित्याने समाजाला एकत्र बांधून ठेवण्याचे त्यातील अनेक दोष दूर करण्याचे काम केले. त्यासाठी वारकरी संतांना मोठी किंमत चुकवावी लागली. या काळात राष्ट्रीय अस्मितेची रूजवणूक आणि जोपासना केल्याचे वारकरी साहित्यातून स्पष्टपणे जाणवते. तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक परिस्थिती अनुकूल नसताना त्यांनी समाजमनाची जडणघडण केली. "महाराष्ट्रात संत ज्ञानेश्वरांनी गीताधर्म जागविला तर संत नामदेवांनी भागवतधर्म जागविला, ह्या दोघांच्या एकात्मतेतून यादवकालीन महाराष्ट्र गीताधर्म आणि भागवतधर्म यांचा समन्वय साधला गेला. त्यातूनच विश्वव्यापक, सर्वसमावेशक व समताधिष्ठित अशा वारकरी संप्रदायाची निर्मिती, चंद्रभागेच्या तीरावर अठ्ठावीसयुगे पितृसेवारूप तपश्चर्या करणाऱ्या महामुनी पुंडलीकाच्या साक्षीने झाली."1 ती सामाजिक, राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी, वारकरी पंथाच्या सुरूवातीच्या काळात राष्ट्रीय विचार आल्यामुळे नंतरच्या संतपरंपरेत हा विचार प्रबळ राहिला. एकुणच, संतांनी राष्ट्रीय विचार आवर्जून केल्याचे जाणवते.

"भारतीय एकात्मताकार्याशी प्रथम नाते जोडणारा महात्मा संत नामदेव हाच होता. ही राष्ट्रीय एकात्मता साधना एवढी मौलिक मूलगामी व व्यापक होती की, ती आधुनिक काळातील राष्ट्रसंकल्पनेने वा राष्ट्रभीय एकात्मता संकल्पनेने पुसून गेली नाही, हे विशेष होय. एवढेच नव्हे, तर तिने आजच्या राष्ट्र आणि राष्ट्रीय एकात्मताविषयक

आणितांना सर्व सनातन संदर्भ पुसून अधिक अर्थवान केले. असेच म्हणावे लागेल''
संत नामदेव व संत तुकाराम यांचा कालखंड हा सामाजिक, राजकीयदृष्ट्या अस्थिर होता. सामाजिक विषमता, राजकीय अस्थिरता, लढाया, संघर्ष असा काळ होता. समाजात ढोंगी लोकांचे पीक आले होते. उच्चकुलीन सुशिक्षित लोक, अशिक्षित लोकांचा फायदा घेत होते. या काळात नामदेव इतर संतांसोबत भारत यात्रेस निघाले. लोकांच्या मनामध्ये अखंडतेची भावना निर्माण करीत त्यांनी उत्तर भारतात भ्रमंती केली. सामाजिक व राजकीय अस्थिरतेने अस्वास्थ्य झालेली समाजाची मने नामदेवांनी वसविली. 'नाचू कीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावू जगी' असे म्हणत त्यांनी उत्तर भारतात स्थैर्य निर्माण करण्यास मदत केली, ''जातिजातीत प्रेमभावना निर्माण करून, उत्तम संस्काराने त्यांना आपलेसे केले. श्रेष्ठ कुळ जातीच्या जनांना जनसामान्यांचे महत्त्व पटवून दिले. केवळ देवदर्शनाला, यात्रेला महत्त्व न देता सद्धर्माचा हरवलेला आत्मविश्वास पुनरपी जागृत करण्याचे काम नामदेवांनी केले. भक्तिभावाचे उदात्त वातावरण निर्माण केले. जिथे जिथे जीवनसंघर्ष पेटलेले होते, दीनदलित असंघटित झाले होते, त्यांना प्रथम संघटित करण्याचा पहिला प्रयत्न संत नामदेवांचा आहे. आजही राजस्थानात गेले तर अठरापगड शिंप्यांचादेव संत नामदेव आहे.'' असे चित्र दिसून येते.

राजकारण हा तुकारामांच्या अभंगाचा प्रमुख विषय नाही. पण राजकीय स्थितीवर त्यांचे बारीक लक्ष असल्याचे त्यांच्या अभंगावरून लक्षात येते. तुकाराम गाथेतील 'पाईकीचे अभंग' हा विभाग महत्त्वपूर्ण असून पाईक म्हणजे सैनिक, सैनिकांनी कसे असावे व राष्ट्र कसे सुरक्षित करावे, याविषयी सूक्ष्म विचार त्यातून व्यक्त केले आहेत.

''पाईकपण ज्यांतिला सिद्धांत । शूर धर्मीमान वचन निती ॥1॥
पाईकीवाचून नव्हे कधी सुख । प्रजांमध्ये दुःख न सरे पीडा ॥2॥
नीट चाले पाईक जिवाचे उदार । सकळ त्याचा भार स्वामी वाहे ॥3॥
पाईकीचे सुख जया नाही ठावे । जिणे त्याचे जियाचे (त्याचे) वाचोनिया ॥4॥
तुका म्हणे एका अणाच्या करार । पाईक अपार सुख भोगी ॥5॥ (3655)।

या अभंगातून त्यांनी सैनिकाचे महत्त्व राष्ट्रासाठी किती आणि कसे आहे हा एक प्रमुख सिद्धांत मांडिलेला आहे. जिवावर उदार होवून लढणारे सैनिक ज्या देशात नसतील तर त्या प्रजेचे दुःख संपणार नाही. म्हणून शूर सैनिक राष्ट्रासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. असे शूर सैनिक रणांगणावर लढता लढता जर पडले तर त्यांच्या कुटुंबाचे पालन त्यांचा भार स्वामी घेतो. त्यांच्या कुटुंबाची दुर्दशा होणार नाही. येथे त्यांनी स्वामी हा शब्द त्या राज्याचा प्रमुख या अर्थाने वापरला आहे. त्याचा अध्यात्मिक अर्थ परमेश्वर असा लावला जाऊ नये. तुकारामांनी कष्टाला, त्यागावरील महत्त्व

दिले आहे. ते कधीही परावलंबनावर अवलंबून रहा असे म्हणत नाहीत. म्हणून पाईकीचे अभंगाचा आध्यात्मिक अर्थ पेक्षा लौकिक अर्थ अधिक [illegible] लावला जाऊ शकतो. शूर सैनिकाला सुख, आनंद याची कल्पना [illegible] नाही. सैनिकांच्या या सौख्याची कल्पना अत्यंत उत्तम पद्धतीने या अभंगात तुकारामांनी मांडली आहे.

''करी पाळता नाण मागील परिसाव । नवचे अपार [illegible] ॥?॥
तुका म्हणे याहो सिद्धांताच्या खुणा । जाणे तो जाणा करी ना माणि ॥5॥''

राष्ट्रावर आलेले संकट सैनिक पुढे होवून झेलतो. शत्रूच्या आणि [illegible] संकटाला सामोरे जातो, या शूर सैनिकांच्या खुणा सिद्धांत म्हणून तुकाराम मांडतात हा राष्ट्रीय विचारच आहे असे मला वाटते.

पाईकाच्या मनातील भाव पाईकात आत्मसुरक्षता असण्याबरोबर कसा [illegible] व्यवहार करावा, म्हणजे प्राप्ती होते. हे तुकाराम अत्यंत [illegible] सैनिकांना म्हणतात,

''पाईक तो जाणे पाईकीचा भाव । जाण पर्व (जिवनावर) ठाव नसणार ॥1॥
आपणां राखेनी राखावे आणिक । [illegible] ॥2॥
येऊ नेदी लाग लागों नेदी घाव । पाईका त्या नाव त्याची सत्ती ॥3॥
ऐसे जन केले पाईक पाईक । जया कोणी भीक न घालती ॥4॥
तुका म्हणे ऐसे जयाचे पाईक । बोलिया तो नाईक त्रैलोक्याचा ॥5॥''

या अभंगात संत तुकाराम युद्धातील दोन सिद्धांत मांडतात. एक, युद्ध हे नेहमी गनिमीकाव्याने लढले पाहिजे. दोन शत्रूवर अचानक हल्ला करून त्यास [illegible] केले पाहिजे. आपण शत्रूच्या हाती न सापडता त्याचे सर्वस्व हरण करून आपला घाव लागणार नाही अशा रीतीने [illegible] आले पाहिजे. अशा पद्धतीने तर त्या सैनिकाला [illegible] असतात आणि ते त्यांना नाम करतात त्यांना राज्याचा प्रमुख नाही तर [illegible] मान सन्मान देतात. अशा पाईकामुळे राष्ट्र सुरक्षित राहते हा मूलगामी विचार संत तुकाराम या अभंगातून देतात. असे तर शिवाजीराजे आपल्या सैनिकांना [illegible] अनेकवेळा वापरताना दिसून येतात.

लोककल्याणात राष्ट्रहित आहे याची जाणीव संत तुकारामांना आहे. त्यामुळे राष्ट्रहित आणि लोककल्याण हे वेगळे नाहीत तर एकच आहेत हे सांगताना त्यांनी पाईकांनी गनिमी [illegible] उपयोग आपल्याच लोकांच्या विरुद्ध करता कामा नये असा एक महत्त्वपूर्ण सिद्धांत मांडिलेला आहे.

''पाईकांनी पंथ चालविल्या वाटा । पारख्याच्या [illegible] ॥1॥
पारखिया [illegible] । आपुले [illegible] ॥2॥

आचरेविण जे बोलता चावळे। आपुलें तें कळे नव्हे ऐसें ॥13॥
साहिला मारग मारिती पाईक। आणिकासी शीक लागावया ॥14॥
तुका म्हणे विश्वा घेऊनी विश्वास। पाईक तयास सत्ता देती ॥15॥"[7]

निष्कर्ष

–संत तुकारामानी राष्ट्रीय विचार या विषयाकडे दुर्लक्ष केले नसून त्यावर चिंतन केले आहे. तत्कालात असलेल्या राष्ट्र या संकल्पनेस अनुसरून त्यांनी तो विचार अधिक मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला.

–संत तुकारामांचे राष्ट्रविषयक विचार अत्यंत मूलगामी असून समाज व राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने आजही त्याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. ते आजही उपयुक्त आहे.

–सामाजिक विषमता व दुभंगलेपण दूर करून एकात्मता निर्माण करण्यास त्यांचे विचार उपयुक्त आहेत.

–पाईकीचे अभंगातून राष्ट्रीय व सामाजिक एकात्मता आणण्यासाठी व ती दृढ करण्यासाठी संत तुकाराम प्रयत्न करीत होते ते यावरून स्पष्ट होते.

–समाजातील अंतर्गत अन्यायाविरूद्ध संघर्ष करून निकोप समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी त्यांनी केलेली लढाई हे ही श्रेष्ठ दर्जाचे राष्ट्रीय कार्यच आहे.

संदर्भ

1. ईलेकर सुहासिनी, अभंगसागरातील दीपस्तंभ, राजे पब्लिकेशन्स, ठाणे, प्रथमावृत्ती 2004, पृ. 87.
2. तत्रैव
3. डॉ. मोहिते शिवाजीराव, ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी, कर्मवीर प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 2007, पृ. 54.
4. बेण्हारे गोपाळराव गोविंद (संपा.), सार्थ तुकाराम गाथा, शारदा साहित्य पुणे, पृ. 779.
5. तत्रैव, पृ. 779.
6. तत्रैव, पृ. 779.
7. तत्रैव, पृ. 779-780.

सावित्री : एक आकलन

डॉ. संगीता अरुण खुरद

आधुनिक मराठी कादंबरीच्या इतिहासात पु. शि. रेग्यांच्या सावित्री या कादंबरीचे स्थान केवळ अभूतपूर्व आहे. १९६५ साली 'सावित्री' प्रकाशित झाली पण गेली पन्नास वर्षे तिची महात्मता काळाला आव्हान देत जशीच्या तशी टिकून आहे. समकालीन किंवा पूर्वकालीन कोणत्याही कादंबऱ्यांचा साचा आपल्या निर्मितीसाठी आदर्शभूत न ठरवता केवळ आत्मप्रेरणेच्या बळावर आपल्याला भावेल अशा आकृतिबंधाचा शोध घेत रेग्यांनी या कादंबरीची निर्मिती केली. या कादंबरीला लाभलेली पृथगात्मता, स्वतंत्रता आणि मौलिकता ह्याचे स्वरूप इतके विभिन्न आहे की तिला कोणत्याही प्रवृत्ती-प्रवाहाच्या अवकाशात बसविता येत नाही त्यासाठी रेग्यांचाच प्रवाह कल्पावा लागतो व तो रेग्यांच्या निर्मितीतच मिटून जातो. त्याचे प्रतिरूप पुढे कुणाच्याही कादंबरीत दिसत नाही. रेग्यांच्या या कादंबरीतील पृथगात्मता विचार, चिंतन आणि त्या चिंतनाच्या मांडणीची संपूर्ण वेगळी पद्धत ह्यामुळे या कादंबरीला अनन्यता प्राप्त झाली.

रेग्यांच्या विचारचिंतनातून प्राप्त झालेला आशय आणि त्यांची सर्जनप्रक्रिया ह्यातील विभिन्नतेमुळे त्यांची कथावस्तू लौकिक कादंबरीचा जो रूढ साचा होता. त्याला मोडून नवीन साचा तयार करण्यात यशस्वी झाली. सावित्रीच्या कथावस्तूचा महत्त्वाचा विशेष म्हणजे तिच्यातील वर्तमानाचे स्वरूप. हा वर्तमान कालातीत आहे. विषयवस्तूशी संबंधित असणारे त्याचे स्वरूप स्पष्ट करतांना स. सु. पाटील लिहितात, "रेगे ह्यांना तात्कालिकामध्ये काही रस नाही आणि आहेही. नाही यासाठी म्हणायचे की त्यांच्या कथाकादंबऱ्यातील विषयवस्तू समाजाच्या वर्तमान स्थिती फारशी निगडित नसते. ते अनेकदा युद्धाचे संदर्भ घेतात पण त्यातून होणारी मानवी जीविताची व ती मधील विदारकता ते चित्रित करीत नाहीत. त्यांना असे वाटत असावे की आजवर मानव अशा अगणित युद्धांना आणि सामाजिक समस्यांना तोंड देत आलेला आहे. आणि तरी त्याची जिजीविषा काही ओहोटलेली नाही. संहारापेक्षा तीच अधिक खरी आहे. तीमध्ये मानवी

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya, Mudkhed & SRTM University jointly Organized

One day Interdisciplinary National Conference on Contemporaneity of Gandhian Thoughts: Reality & Distortion

1st October, 2019

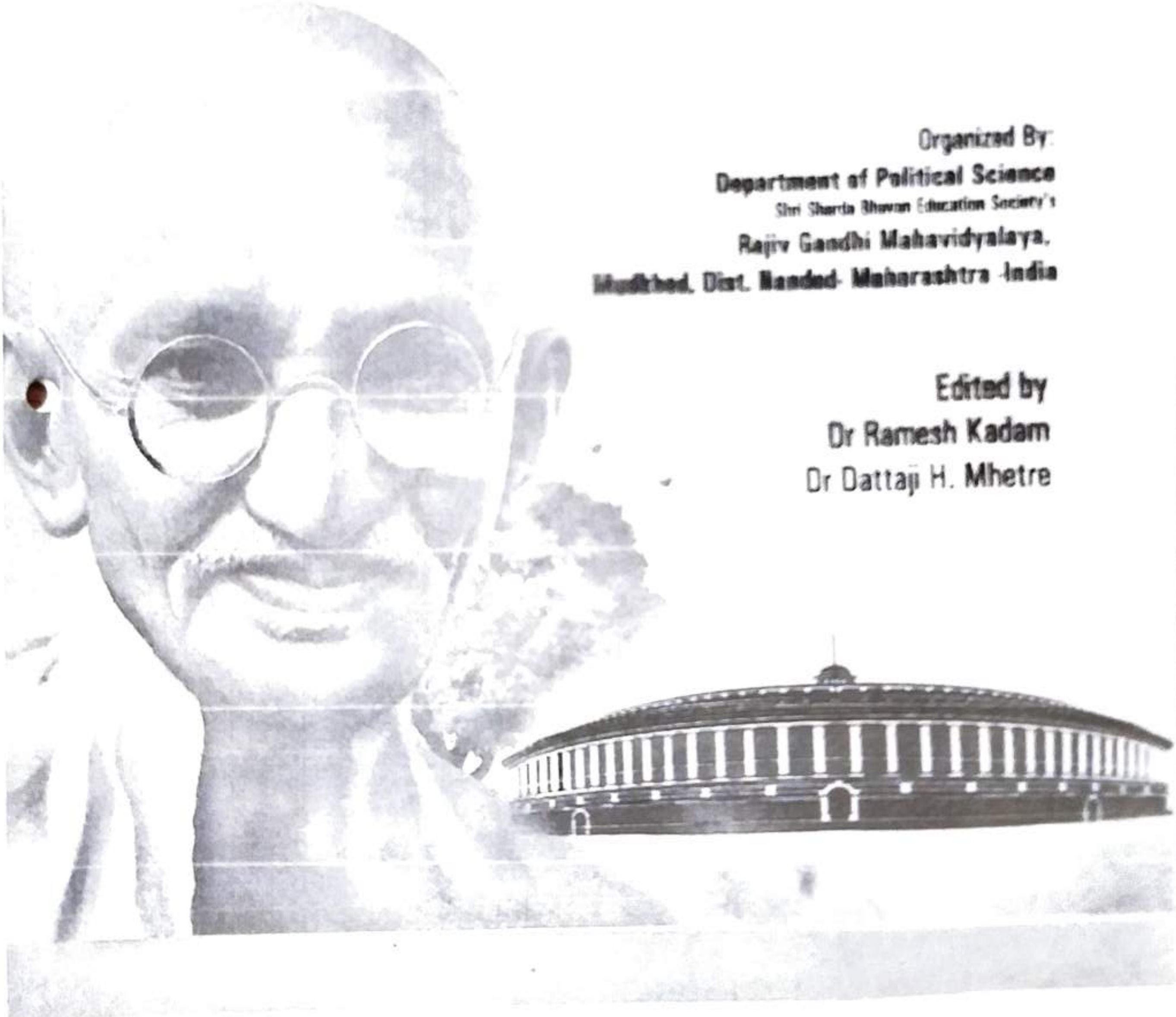

Organized By:

Department of Political Science

Shri Sharda Bhavan Education Society's

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya,

Mudkhed, Dist. Nanded- Maharashtra -India

Edited by

Dr Ramesh Kadam

Dr Dattaji H. Mhetre

अनुक्रमणिका

१. महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार- डॉ. विलास आघाव	१
२. गांधीविचार : समज, गैरसमज आणि वस्तुस्थिती-प्रा.विठ्ठल दहिफळे	४
३. महात्मा गांधी आणि महिलाचे सबलीकरण-प्रा.डॉ.हिंगोले रेखा गंगाधरराव	१०
४. गांधीजीचे ग्रामस्वराज्य-डॉ. बने रेखा रामनाथ	१३
५. महात्मा गांधी : भारतीय संविधानाचे संकल्पक-प्रा.डॉ.प्रभाकर ग.जाधव	१५
६. गांधीवाद व मार्क्सवाद-प्रा. डॉ. कारिकंटे जी.आर.	१९
७. महात्मा गांधीजींचा अहिंसा विचार-प्रा.डॉ.दयानंद माधवराव गुडेवार	२३
८. महात्मा गांधीजींचे धर्मविषयक विचार-प्रा.साबदे राम पांडूरंग	२५
९. महात्मा गांधीचे स्त्री-सबलीकरण विषयक विचार व कार्य-प्रा.डॉ.आर.बी.शेटे	२७
१०. महात्मा गांधीजी एक अराज्यवादी विचारवंत-डॉ.पी.डी.सूर्यवंशी	३०
११. गांधी विचारांची प्रासंगिकता-प्रा.महीपाल सुळे	३२
१२. गांधीजीच्या विचाराची प्रस्तुतता-डॉ.माधव कदम	३४
१३. गांधीवादी अर्थशास्त्राची उपयुक्तता-प्रा.डॉ.हरिहर शिवदास मोहोकार	३६
१४. महात्मा गांधींचे पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन विषयक विचार-प्रा.डॉ.नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	३८
१५. महात्मा गांधी : हिंदू धर्म विषयक विचारांचे अर्थापनात्मक आकलन- डॉ. ए.टी. शिंदे	४८
१६. महात्मा गांधींजींचे सत्याग्रह संबंधीचे विचार- डॉ.शारदा गोविंदराव बंडे	४७
१७. महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास-डॉ.महादेवी वैजनाथ फड	५०
१८. महात्मा गांधीजींचे राजकीय विचार- प्रा.डॉ.प्रमोद माधवराव आचेगावे	५३
१९. महात्मा गांधी आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराचे तौलनिक विश्लेषण-डॉ.डोंगरे एल.बी.	५५
२०. महात्मा गांधीजी यांचे राजकीय विचार-डॉ.पी.एस.लोखंडे	५७
२१. महात्मा गांधीजीचे सामाजिक विचार : एक चिकित्सक अभ्यास-प्रा.डॉ.कांबळे भरत मसाजी	५९
२२. आज भारताला नव्या गांधीची गरज-प्रा.पटवारी दयानंद शंकरअप्पा	६१
२३. महात्मा गांधीजींचे धर्म विषयक विचार -प्रा. डॉ. ए. टी. शिंदे, प्रा.डॉ.एम.एम.अनेराव	६३
२४. महात्मा गांधी आणि जागतिकीकरण-प्रा.डॉ.अमोलसिंह दशरथसिंह गौतम	६६

ISBN : 978-81-922248-8-6

महात्मा गांधींचे पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन विषयक विचार

प्रा.डॉ.नवनाथ गोविंदराव अडकिणे
सहयोगी प्राध्यापक व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
कै.बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी
ता.उमरी जि. नांदेड. महाराष्ट्र पिन- ४३१८०७
Email id-ngadkine@rediffmail.com
Mob no. ९४२१३००५४२

पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन हा आज जागतिक स्तरावरील एक महत्वाचा विषय बनला आहे.कारणसंपूर्ण मानवी जीवन आणि इतर सर्व प्राणिमात्रांचे जीवन निसर्गाने परिणामीत आहे.मानव व इतर प्राण्यांचे केवळ भौतिक जीवनच नाहीतर त्यांच्या मनोकृतीवर देखील नैसर्गीक परीणाम झालेला दिसून येतो.म्हणून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन काळाची गरज बनली आहे.अलिकडच्या काळात पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाकडे विशेष लक्ष देण्यात येउ लागले आहे.कारण मानवाने विकासाच्या नावाखाली मोठया प्रमाणात पर्यावरणाचा ऱ्हास केला आहे.जंगल तोड केली, मोठ-मोठे कारखाने उभारुन हवा पाणी प्रदुषीत केले.त्यामुळे आज एखाद्या प्रदेशाचा आर्थिक विकास साधताना पर्यावरणाचा समतोलराखणे आवश्यक बनले आहे.याची जाणीव आज जगातील सर्व राष्ट्रांना झाली आहे.म्हणूनच आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावरुन पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाचा विचार होताना दिसून येत आहे.

औद्योगिक क्रांतीनंतरचे नवनविन शोध, दुसऱ्या महायुध्दातील अणूबाँबचा वापर, वाढते तापमान, वाढत चाललेला आरोग्याचा प्रश्न इत्यादी कारणांमूळेजगात मोठया प्रमाणात पर्यावरण विषयक जनजागृती, कायदे, विविध कार्यक्रम, विविध परिषदा व चर्चासत्रांच्या माध्यमातून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाचा अभ्यास होताना दिसून येत आहे. असे असतानाही महात्मा गांधींच्या दृष्टीकोनातुन जर आपण पर्यावरणाकडे पाहीलेतरहा एक पर्यावरण संरक्षणव संवर्धनाचा रामबाण मार्ग होउ शकतो. हेच प्रस्तुतलेखामध्येस्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

पर्यावरण आणि पर्यावरणशास्त्र अर्थ :

पर्यावरणाचेसंरक्षण व संवर्धन हा एक प्राचिन काळापासून चालत आलेला प्रश्न आहे.प्लेटो, अरिस्टॉटलतसेच भारतीय आद्य राजकिय विचारवंत कौटिल्याच्या लिखाणातही पर्यावरण रक्षणासंबंधीचे विचार सापडतात.प्लेटोने आपल्या रिपब्लीक ग्रंथात शुध्द पाणी, सुपीक जमीन, जंगल संपत्तीविषयी विचार मांडलेले दिसून येतात.तसेच कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात हेच विचार मांडलेले दिसून येतात.असे असलेतरीही आधुनिक काळात १९६० च्या सुमारास पर्यावरणासंबंधी घटकांचा अभ्यास करणारी एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून पर्यावरणशास्त्र या विषयाचा उदयझाला.वर्तमानकाळात पर्यावरणविषयक अभ्यासाला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.एवढेच नाहीतर जागतिक स्तरावर अनेक देशातील पदवी त्याखालील अभ्यासक्रमात पर्यावरणविषयक अभ्यास एक अनिवार्य अभ्यास विषय म्हणून ठेवण्यात आलेला दिसून येतो.

ISBN : 978-81-922248-8-6

सर्वसाधारणपणे सभोवतालची परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण असे म्हटले जाते.तरिही पर्यावरण व पर्यावरणशास्त्राचा अधिक शास्त्रीय पध्दतीने अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी काही विचारवंतांच्या व्याख्या पाहणे आवश्यक आहे. उत्पत्तीशास्त्राच्या दृष्टिने पर्यावरण म्हणजे पृथ्वीवरील विशिष्ट भागाशी निगडीतअसलेली सभोवतालची परिस्थितीहोय. असेही म्हणता येईल की, सजीवांची निर्मिती, वाढ व नाश या नैसर्गिक क्रियांसाठी सभोवतालच्या सजीव व निर्जीव घटकांची गरज असते या सर्व घटकांच्या एकत्रित स्थितीलापर्यावरण असे म्हणतात. जॉन्सन डर्क यांच्या मते, पर्यावरणशास्त्र म्हणजे पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन व मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर असणारा प्रभाव यांचा अभ्यास होय. पर्यावरणशास्त्र म्हणजे विविध परिसंस्था प्रणालींच्या परस्परसंबंधातील संतुलक तत्वांचा शास्त्रीय अभ्यास होय. तर डॉ. नारायण चौधरी यांच्या मते, पर्यावरणातील सर्व सजीव व निर्जीव घटकांचे संवर्धन, व्यवस्थापन करण्याच्या पध्दतीचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय. तर प्रा.वाल्मिक अहिरराव यांच्या मते, पृथ्वीवरील पर्यावरणाचे आकलन आणि मानवी जीवनाचा पर्यावरणावर पडणारा प्रभाव यांचा अभ्यास म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय. प्रा. अविनाश आपटे यांच्या मते, कोणत्याही प्रदेशातील नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक घटकांचा मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे पर्यावरण शास्त्र. या सर्व व्याख्या पाहिल्यानंतर आपल्याला असे म्हणता येइल की, पर्यावरण म्हणजे मानव राहत असेलेल्या ठिकाणच्या सभोवतालची परिस्थितीहोय. या परिस्थितीचा व त्यातील प्रक्रियांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे पर्यावरणशास्त्र होय.

पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन :

पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन म. गांधींच्या विचारातून पाहण्याअगोदर पर्यावरण संरक्षण(Protection) आणि संवर्धन (Conservation)म्हणजे कायहे पाहणे आवश्यक आहे.उपभोक्ता म्हणून मानवाने आतापर्यंत निसर्गाची अपरिमितहानी केली आहे. झालेले नुकसान सर्वदूर भरुन काढण्यासाठी वैश्विक स्तरावर संपदा जतन करण्याची जागरुकता निर्माण झाली पाहिजे, त्याशिवाय तरणोपाय नाही. निसर्गातल्या संपदा व मानवासहीत सर्व सजिवांचे अस्तित्व यांचे अतूट नाते आहे.मानवासहित सर्व सजीवांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न असल्यामूळेसंपदांच्या संरक्षणाची व संवर्धनाची जाणीव मानवाने ठेवली पाहिजे.

सौरउर्जा, हवा, पाणी, मृदा यांच्या आधारावरच मानवासहित सर्व जीवसृष्टीचे अस्तित्व अवलंबून असल्यामूळे यापैकी कोणताही घटक बाधित झाला तर त्याचा परिणाम मानवासहित सर्व सजीव सृष्टीवर निश्चितपणेहोतो.पर्यावरणातील मूलभूत संपदावर सर्व सजीवांचा अधिकार आहे, पण त्याचा गैरवापर मात्र मानवाने सुरु केला आहे.यामूळेच मूलभूत संपदांचे अरोग्य बिघडू लागले, त्यांचा वेगाने नाश होउ लागला.

भूमी, जल, हवा, मृदा, खनिजे, उर्जासाधने, वनस्पती, प्राणी व स्वत: मानव हे सर्व पर्यावरणीय घटक ज्या नैसर्गिक प्रमाणात

ISBN : 978-81-922248-8-6

असतात त्यास पर्यावरण घटकाचेसंतुलन असे म्हणतात. मानवी जीवनास यातील जे घटक उपयुक्त असतात त्यांना संपदा म्हणतात.त्याचेसंतुलन बिघडले की, त्याचा विपरित परिणाम मानवाबरोबर इतर सजीवांवरही होतो.मानवाने आपल्या बुध्दीच्या जोरावर विकासाच्या नावाखाली या संपदांचेसंतुलन बिघडविले आहे.त्यामूळे आता गरज आहेती या संपदांच्या संरक्षण व संवर्धनाची, निसर्गसंपदांचेसंरक्षण करुन त्यात वृध्दी करणेहे मानवाचे नैतिक कर्तव्य आहे.

पर्यावरणचे संरक्षण व संवर्धन याचा अर्थ संपदा वापरावर पूर्ण बंधन असा नसूनसंपदांचा योग्य व काळजीपूर्वक वापर असा होतो.उदा.पाणी मुबलक आहे म्हणून त्याचा अतिवापर करु नये.निसर्ग किंवा पर्यावरणाचेसंरक्षण म्हणजे नैसर्गिकसाधनसंत्तीचे जास्तीत जास्त रक्षण करणे, निसर्गाचा व पर्यावरणाचा ऱ्हास नियंत्रित करणे.त्याचा गैरवापर किंवा अतिवापर न करतातो वाचवणे म्हणजेच पर्यावरणाचे संरक्षणहोय.

पर्यावरणाचे संवर्धन हीसंरक्षणाच्या पुढची पायरी आहे, ती व्यापक अर्थाची आहे.संरक्षण म्हणजे निसर्गाचा ठेवा जतन करणे त्याचा विनाश नियंत्रित करणेहोय. उदा.वनाचे रक्षण करणे, संरक्षणाच्या दृष्टिने कायदे करणे वगैरे. यापुढे जाउन असे म्हणता येइल की, पर्यावरणाचे संवर्धन म्हणजे निसर्गाचे जतन करुन नैसर्गिकसंपत्तीमध्ये वाढ होण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न करणेहोय. म्हणजेच निसर्गातीलसंपदांचे रक्षण करुन त्यात वृध्दी करण्याच्या दृष्टिने उपाययोजनाकरणेहोय.

पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन किती गरजेचे आहे याची जाणीव आज संपूर्ण मानवजातीला झालेली आहे म्हणूनच आज संपूर्ण जग महात्मा गांधीप्रणित पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाकडे वळत आहे. महात्मा गांधींचे विचार आज याबाबतीत अत्यंत उपयुक्तठरत आहेत.**महात्मा गांधींचेपर्यावरणसंरक्षण व संवर्धन विषयक विचार :**

पर्यावरणाचा ऱ्हास किंवा प्रदूषणही एकविसाच्या शतकातील एक जागतिक समस्या बनली आहे. आज जागतिक स्तरांवर वाढणारे औद्योगिकीकरणत्यातून बाहेर पडणारे कॉर्बनडाय ऑक्साईड, कॉर्बन मोनाक्साईड, कार्बनीक कण यासारखे विषारी घटक आजच्या पर्यावरणीय समस्यांचे महत्त्वाचे कारण आहे. या औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणाच्या समस्या सुटण्यापेक्षा त्यात वाढ होत आहे. कारण औद्योगिकीकरणाचा उद्देशच असतो, क्षमतेपेक्षा अधिक पर्यावरणाचा लोभ धरणे, शोषण करणे व त्यातूननफा मिळवणे; पण या औद्योगिकीकरणाच्या दुष्परिणामातूनच आज भूकंप, दुष्काळ, त्सुनामी, ज्वालामुखी उद्रेक. समुद्रस्तरांत वाढ, वाढते तापमान, भूस्खलन यासारखे भयानक मानवतेच्या अस्तित्वाला आव्हान देणारे पर्यावरणीय संकट उत्पन्न झाले आहेत. हे पर्यावरणीय आरिष्ट्य वाढण्यास अविकसित राष्ट्रांपेक्षा विकसित राष्ट्रांची औद्योगिकनीती कारणीभूत ठरली आहे.कारणते भांडवलशीचे हित जोपासण्यासाठी आणि =

ISBN : 978-81-922248-8-6

... वाढविण्यासाठी कार्बन उत्सर्जन कमी ... नकार देतात.म्हणून आज जगातील ...ाला ज्या राष्ट्रांपासून धोका ....त्यात चीन २१.५, अमेरिका २०.२, ... १३.८, रशिया ६.५, भारत ५.३ टक्के ... यावरुन स्पष्टहोते की, विकसित राष्ट्रांचा ... उत्सर्जनामध्ये अविकसित राष्ट्रांपेक्षा ... वाटा आहे.त्यात भारताचे प्रमाण नगन्य ... येते. आज विकसित राष्ट्र जगाचे ... ताब्यात घेऊन अधिकाधिकनफा ...वतात आणि आर्थिकदृष्टया संपन्न बनतात, ...ंची आर्थिक संपन्नता पर्यावरणाचा बळी ...होत आहे,

विकसित राष्ट्रांना जागतिक ...वरणापेक्षा आर्थिकनफा वाढवण्याची ... तो अधिकच कसा वाढत राहील याचीच ...ळजी आज दिसून येत आहे.त्यांनी कितीही-... कमावला तरीत्यांचीनफा कमावण्याची ... नष्टहोतनाही.त्यात वाढच होताना दिसून ... आहे. म्हणून पर्यावरणाला बाधक ठरणाऱ्या ... वृत्तीला आळा घालण्यासाठी खादीर्न-...र्गोपचार, स्वदेशी, अहिंसा,साधी राहणी, असंग्रह, यंत्रांचा कमीत कमी वापरहेगांधींचे विचार आजस्विकाराहार्य आहेत. हेच विचार आज पर्यावरण संरक्षण व संवर्धणाचा योग्य मार्ग आहे.

आज विकसित राष्ट्रांनी साम्राज्यवादी नीती बाजूला ठेवून पर्यावरणीय समस्या ...ख्रण्यासाठी कार्बन उर्त्सजांवर मर्यादा घालणे आवश्यक आहे, परंतु विकसित राष्ट्रे एवढे भयानक पर्यावरणीय संकट असतानासुद्धा कार्बन उर्त्सजांच्यासंदर्भात कटिबद्ध असल्याचे दिसून येतनाहीत. "१९९७ च्या क्योटो करारान्‌ुसार (Queto Protocol) इ.स.२०२० पर्यंत वातावरणातील कार्बन उर्त्सजन ४० ते ५० टक्के कमी करण्याची आवश्यकता असताना विकसित राष्ट्रांनी अवघे १६ ते २३% कमी करण्याचीतयारी दर्शविली आहे." जर पर्यावरणाच्या संदर्भातील विकसित राष्ट्रांचा दृष्टिकोन असाच नकारात्मक राहिल्यास ते जागतिकपर्यावरण ऱ्हासचे महत्त्वपूर्ण लक्षण ठरेल.

आधुनीक काळातील वाढते औद्योगिकीकरण, वाढती लोकसंख्या व विकसित राष्ट्रांचा पर्यावरणीय मुद्यांवरील स्वार्थी दृष्टिकोन पर्यावरणीय समस्या वाढण्यास कारणीभूत ठरला आहे.त्यामुळे विश्वविनाशक संकट आज जगासमोर उभे राहताना दिसत आहे.त्यात सर्वात मोठेसंकट म्हणजे उष्णतेचे आहे. आज एवढी उष्णता आहे की, त्यामुळे जीवन असाह्य होत आहे; पण भविष्यात त्यात वाढ होण्याचे Inter-governmental Panel for Climate Change (१९९५) च्या अहवालानुसार संकेत मिळत आहेतत्यानुसार, एकविसाव्या शतकात८.५ ते १० डिग्रीसेल्सिअसपर्यंत तापमान वाढण्याची शक्यता आहे. तापमान वाढल्यामुळे समुद्र वितळून समुद्री जलस्तर ९ ते ८८ से.मी.वाढण्याची शक्यता आहे.त्यामुळे बांग्लादेशातील गंगा-ब्रम्हपुत्राडेल्टा, इजिप्तचा नीलडेल्टा, मार्शलदीप, मालदीव हे देश आणि अनेक लहान-मोठे द्विप पाण्यात जाण्याची शक्यता आहे. भारतातील महाराष्ट्र, गोवा, उडिसा, तामिळनाडू, केरळ, गुजरात, पश्चिम

ISBN : 978-81-922248-8-6

बंगाल या राज्यातीलसमुद्र किनाऱ्यावरची क्षेत्र प्रभावित होऊन १० करोडपेक्षा अधिक लोकांना विस्थापित व्हावे लागेल आणि लक्षद्विप, अंदमाननीकोबार ही बेटे नष्टहोतील.ही संभाव्य संकटेतर आहेतच; पण रोजचे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अन्नधा-न्याचेसंकटसुद्धा वैश्विक स्तरांवर नीर्माण होईल. या पर्यावरणीय असमतोलामुळे अन्नधा-न्यांच्या उत्पादनातही घटहोईल.

एकट्या भारतात १२५ करोड टन अन्नधान्यांचे उत्पादन कमीहोईल. सबंध मा-ावतेसमोर मानवी अस्तित्वापासून ते अन्नधा-न्यापर्यंत पर्यावरणीय संकट उभे असताना औद्योगिकीकरण आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेवर नीयंत्रण स्थापित करण्याचे आंतरराष्ट्रीय राजकारण यशस्वी होतनाही. उलट पर्यावरणाच्या समतोलासाठीनीर्माण झ-ाालेल्या क्योटासारख्या सर्वसमावेशक करारावर अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया आणि युरोपीय संघ बहिष्कार टाकतातहे भेदभाववादी आंतरराष्ट्रीय राजकारण पर्यावरणासाठी गंभीर बाब आहे. आज जर भांडवलशाही राष्ट्रे व इतर जागतिक भांडवलदार स्वत:च्या हव्यासापोटी उत्पादन करीत राहिलेतरते पृथ्वीविनाशाचे लक्षण म्हणता येईल. नीसर्गात सर्व मानवांच्या गरजा भागविण्याची क्षमता आहे. पण सर्व मानवाच्या लालसा नीसर्ग भागवू शकतनाही.म्हणून गांधीजी म्हणतात - "नीसर्गात सर्वांची गरज भागवण्याची क्षमता आहे; पण एकाही व्यक्तीची लोभपिपासा पूर्ण करण्याची क्षमता नाही."

आजच्या पर्यावरणीय समस्यां सोडवणूक करण्यासाठी जागतिक स्तरावर सब मानवाने लोभ सोडूनसंयमी जीवन जगण्या प्राधान्य देणे आवश्यक झाले आ जेगांधीविचारांचे मूलतत्त्व आहे, यंत्रांचा वा कमीत कमी करावा लागेल. जागतिक स्तरा सामुदायिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे विकसित राष्ट्रे, अविकसित राष्ट्रे याती मतभेद, धार्मिक मतभेद, प्रादेशिक मतभे विसरुन प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.मानवा आज गांधी विचारातील भौति विकासासाठीचे संयमी विचार स्वीकार आवश्यक आहे.

प्रदूषण व पर्यावरणाचा ऱ्हास समस्या आजच नीर्माण झाली असेनाहीतर फ पूर्वीपासूनच मावजातीला भेडसाव आहे.त्यासंबंधीवेळोवेळीचिंतनही झाले आहे.परंतूपर्यावरणाचे प्रश्न सुटू शकले नाहीत.उलट पूर्वीच्या समस्येपेक्षा अधि भीतिदायक समस्या आज दिसून येत आहे म्हणून पर्यावरणाच्यासंदर्भात पर्यावरणी परिषदेत चर्चा करण्याबरोबरचगांधींच्य विचाराुसार भौतिक वस्तूबाबत संयम आणि हव्यासापेक्षा आवश्यकतेला (Needs) प्राधान्य दिल्यास आज नीर्माण झालेल्या पर्यावरणी समस्यांपासून संपूर्ण मावतेची सुटकाहोईल म्हणून आजच्या चंगळवादी-भोगवादी जीव नाला नीयंत्रित करण्यासाठीम. गांधींचेसर्वोद विचार प्रस्तुत आहेत. आज पर्यावरणी समस्यांच्यासंदर्भात आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर प्रयत करणे गरजेचे झाले आहे. त्यासाठी जागति स्तरावर औद्योगिकनीती राबवताना आणि

ISBN : 978-81-922248-8-6

...न जीवन जगताना गांधीप्रणित सर्वोदय ...तील संयम, नैतिकता, स्वदेशी, खादी, ...ा. असंग्रह आणि यंत्राचा कमीत कमी ... या विचारांचा संपूर्ण मानवजातीने ...ार करणे आवश्यक आहे.

...ग्रंथ सूची :

१) प्रा. सचिन पेंडसे व इतर, पर्यावरण अभ्यास, संपादन ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य.चण.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक,२०१५.

२) डॉ. गोविंद येडले (संपादक), पर्यावरण संरक्षण काळाची गरज, मिसबाह प्रकाशन नांदेड,फेब्रुवारी २०१५.

३) न्या.धर्माधिकारी चंद्रशेखर, गांधी-विचार और पर्यावरण, सर्व सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट, वारासणी २००९.

४) दै.लोकमत, हवामान बदलांचा सामना (संपादकीय), दि. ११ नोंव्हेबर २००९.

५) सिंह अरविंद, जलवायु परिवर्तन के संभावित परिणाम, योजना (मासिक), एप्रिल २०१०.

Principal
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri Dist. Nanded. (M.S.)

ISBN : 978-81-922248-8-6

(28)

प्रा. संभाजी ...
Late Balasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

Rajiv Gandhi Mahavidyalaya, Mudkhed & SRTM University jointly Organized

One day Interdisciplinary National Conference on

साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे

व्यक्तित्व, साहित्य आणि तत्त्वज्ञान

1st October, 2019

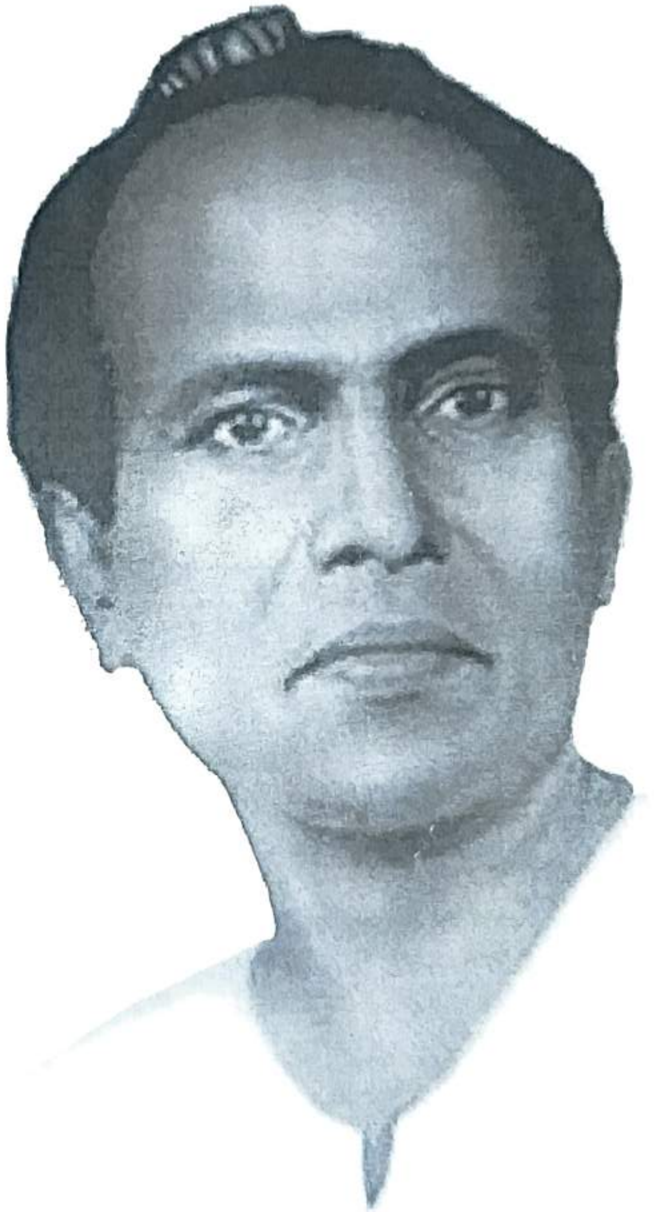

Organized By:
Department of Marathi
Shri Sharda Bhavan Education Society's
Rajiv Gandhi Mahavidyalaya,
Mudkhed, Dist. Nanded-
Maharashtra -India

Edited by
Dr Ramesh Kadam
Dr Madhav G. Baswante
Mr Sandeep Korde

ISBN : 978-81-922248-7-9

© **Copyright**
Prinpcipal
RAJIV GANDHI MAHAVIDYALAYA
Mudkhed, Dist. Nanded, Maharashtra, India

Edited by
Dr Ramesh Kadam
Dr Madhav G. Baswante
Mr Sandeep Korde

Publisher
Narayanrao Chavan Law College
Nanded, Maharashtra, India

Printed at
Mudra Offset Printers & Processors
M.G. Road, Nanded. Ph. : 242109

9 788192 224879

ISBN : 978-81-922248-7-9

Pin-431... (Maharashtra) Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded

अनुक्रमणिका

१.	तमाशा कलावंतांच्या जीवनाचा आरसा : वैजयंता- प्रा. डॉ. विद्यादेवी कांबळे	
२.	अण्णा भाऊ साठेच्या कादंबरीतील बंडखोर स्त्रीपात्र : आवडी - डॉ.मुक्ता निवृत्ती बिरादार	३
३.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' या कादंबरीच्या पूर्वार्धातील व्यक्तिरेखांचा चिकित्सक अभ्यास - डॉ. शारदा विजय निवाते	६
४.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाङ्मयातील स्त्री प्रतिमा- अनिता नामदेवराव रानवळकर	१०
५.	अण्णा भाऊ साठे आणि कम्युनिष्ट चळवळ- डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	१२
६.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या शाहिरी वाङ्मयातून घडणारे मुंबई आणि महाराष्ट्राचे दर्शन : एक आकलन- डॉ.मारोती दशरथ कसाब	१६
७.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाड्.मयातील स्त्री प्रतिमा- मिनाक्षी भोजराज गोणारकर	२२
८.	अण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक विचार : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन- प्रा.डॉ.कांबळे भरत मसाजी	२४
९.	अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि तत्वज्ञान-प्रा.डॉ.बाबुराव लक्ष्मणराव घायाळ	२६
१०.	अण्णा भाऊ आणि संयुक्त महाराष्ट्र-डॉ. नवनाथ गोरे	२८
११.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील स्त्री प्रतिमा-उपप्राचार्य प्रा. नागनाथ करडे	३१
१२.	अण्णा भाऊ साठे : विद्रोही साहित्याचे जनक-प्रा. मोरे पंडित किशनराव	३४
१३.	अण्णा भाऊच्या कांदबरीतील ग्रामजीवन (फकिरा व आवडी)-डॉ. संजय जगताप	३६
१४.	अण्णा भाऊ साठे वाङ्मयातील स्त्री प्रतिमा- प्रा. डॉ. दिलीप सावंत	३८
१५.	विषमतेविरुद्धचा एल्गार : अण्णा भाऊंची कविता जग बदल घालुनी घाव-प्रा.डॉ.सुशीलप्रकाश चिमोरे	४१
१६.	साम्यवादी विचारवंत अण्णा भाऊ साठे-प्रा. डॉ. दत्ताजी हुलप्पा मेहत्रे	४४
१७.	अण्णा भाऊ साठे आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ-प्रा. डॉ. संजय भाऊराव गिरे	४६
१८.	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथाविश्व-डॉ. आसाराम भगवानराव तोंडे	४९
१९.	अण्णा भाऊ साठे यांचे पोवाडे-प्रा.डॉ.साहेबराव भानुदासराव शिंदे	५३
२०.	अण्णा भाऊ साठे : एक प्रतिभासंपन्न साहित्यिक-प्रा.डॉ. राजेश धनजकर	५६
२१.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाडयमयातील स्त्री प्रतिमा-लखन दिगांबर कत्तेवार	५९
२२.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यातील विद्रोही 'स्त्री' पात्रे-प्रा.डॉ.मधुकर बैकरे	६२

ISBN : 978-81-922248-7-9

२३.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील मानवतावादी तत्त्वज्ञान-प्रा. सौ.बेटकर व्ही. सी.	६५
२४.	अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्यलेखनविषयक विचार-प्रा.डॉ.खुशाल पांडुरंग वाघमारे	६७
२५.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या निवडक कादंबऱ्यातील स्त्री प्रतिमा-प्रा. सविता कोकाटे परांडे	६९
२६.	अण्णा भाऊ साठे यांची लेखनशैली-प्रा. केदार रविंद्र केंद्रेकर	७२
२७.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या वाङ्मयातील स्त्री प्रतिमा-स्वाती रखमाजी बोढरे	७५
२८.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांच्या समग्र साहित्याचे स्वरुप आणि विशेष : एक अभ्यास-प्रा.संजय नामदेवराव आठवले	७७
२९.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील जीवनसंघर्ष -डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव	८१
३०.	अण्णा भाऊ साठेंचे कथाविश्व- प्रा.डॉ.संतोष विष्णू चतुर	८४
३१.	अण्णा भाऊ साठे यांची लेखनशैली-संतोष रघुनाथ कांबळे	८७
३२.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मानवतावाद-प्रा.डॉ.वनमाला लोंढे	८९
३३.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील पुरुषप्रधान संस्कृतीविरुद्ध लढणारी विद्रोही स्त्री-डॉ.विष्णू काळबा कांबळे	९१
३४.	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथाविश्व-डॉ.अलका प्रदीप वालचाळे (सरोदे)	९६
३५.	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथाविश्व- दगडूबा कोंडीबा माघाडे,प्रा.डॉ.अशोक पाठक	९९
३६.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील सामाजिक जाणिवा- साबळे पल्लवी भगवान	१०१
३७.	माकडीचा माळ कादंबरीचे सामाजिक आकलन-प्रा.डॉ.अतुल नारायण चौरे	१०३
३८.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीविश्वातील समाजजीवन-सिद्धार्थ बाबुराव नवतुरे	१०६
३९.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील सामाजिक तत्वज्ञान-गायत्री आनंद भरनाळे	१०८
४०.	अण्णा भाऊ साठे : एक सिद्धहस्त कथाकार-प्रा. डॉ. नामदेव सोडगीर	११२
४१.	जग बदलाचा महान मंत्र आणि आंबेडकरी क्रांतीसूत्रे-डॉ. कीर्तीकुमार मोरे	११७
४२.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे व्यक्तित्व, साहित्य आणि तत्वज्ञान-प्रवीण शंकर सोलनकर	१२२
४३.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांचे समग्र साहित्य-कु. स्नेहा नरेशराव ढांगे	१२६
४४.	अण्णा भाऊ साठे आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ-पालंचेवार पोतन्ना गंगन्ना	१३०
४५.	अण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक विचार-डॉ.लक्ष्मण एस.पवार	१३३
४६.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : व्यक्तित्व,साहित्य आणि तत्वज्ञान - डॉ. शिवाजी सोमला पवार	१३५
४७.	जनमाणसातील लेखक : अण्णा भाऊ साठे-प्रा.कांबळे डी.आर.	१३९

ISBN : 978-81-922248-7-9

अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील जीवनसंघर्ष

डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव
मराठी विभाग प्रमुख
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी
ता. उमरी जि. नांदेड
मो. ९४२३६०८८४८
ई मेल: sambhajijadhav76@gmail.com

अण्णा भाऊ साठे हे ग्रामीण मातीतील बोली आणि भाषेचा संस्कार घेवून आलेले महान कादंबरीकार होते. त्यांनी कादंबरी हा वाङमय प्रकार ताकदीने हाताळला, या वाङमय प्रकाराला नवा आयाम प्राप्त केला. यातून उपेक्षीत, कष्टकरी आणि स्त्रीया यांच चित्रण सखोल पणे साकारल. त्याच बरोबर त्यांनी सामाजिक, राजकीय प्रश्नांना कादंबरी वाङमयातून वाचा फोडली अण्णा भाऊ ज्या कालखंडात कादंबरी लिहीत होते त्या काळात ना. सी. फडके व वि. स. खांडेकर यांचा प्रभाव होता. पण त्यांच्या लिखाणतील अनुभव व अण्णा भाऊंच्या कादंबरीतील अनुभव यांच्यात मोठी तफावत होती. अण्णा भाऊ दलित वर्गातून आलेले होते त्यामुळे त्यांनी जे जीवन जगले ते साकारणारे त्यांचे अनुभव हे अस्सल होते. फडके-खांडेकर उच्चवर्णीया होते त्यामुळे त्यांचे अनुभव उसने होते. अण्णा भाऊचे प्रत्ययकारी अनुभव असल्यामुळे कादंबरी वाङमय प्रकाराचा पोत बदलण्याच काम अण्णा भाऊंच्या लेखनीने केला 'वैजयंता' या कादंबरीच्या प्रस्तावनेतच अण्णा भाऊ म्हणतात, "जो कलावंत जनतेची कदर करतो त्याचीच जनता मदर करते हे मी प्रथम शिकून नंतर लेखन करीत असतो. माझा माझ्या देशावर, जनतेवर आणि तीच्या संघर्षावर अढळ विश्वास आहे. हा देश सुखी, समृध्द नि सभ्य व्हावा, इथे समानता नांदावी, या महाराष्ट्रभूमीचे नंदनवन व्हावे अशी मला रोज स्वप्ने पडत असतात. ती मुगल स्वप्ने पहात पहात मी लिहीत असतो. केवळ कल्पकतेचे कृत्रिम डोळे लावून जीवनातील सत्य दिसत नसते. ते सत्य – हदयात मिळवावे लागते. डोळयांनी सर्वच दिसते परंतु ते सर्व साहित्यीकाला हात सदेत नाही. उलट दगा मात्र देते. माझा असा दावा आहे, की ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर तरली नसून ती दलीतांच्या, शोषितांच्या, कामगारांच्या तळहातावर तरली आहे. त्या शोषितांचे जीवन तितक्याच प्रामाणिक हेतू नि निष्ठेने मी चित्रीत करणार आहे नी करीत आहे."[१] यावरुन अण्णा भाऊचे लेखन किती अस्सल अनुभवाचे होते हे लक्षात येते. हा बदल केवळ कादंब-या पुरता मर्यादि नव्हता तर त्यांनी हाताळलेल्या इतर वाङमय प्रकारातूनही दिसून येतो. अण्णा भाऊ आपल्या कार्यक्रमाची सुरुवात पारंपरिक पध्दतीने देवाचे नाव घेवून न करता ते नमनात मातृभूमी हुतात्मे, राष्ट्रपुरुष यांच्या नावाने करीत असत. गणात गवळणी ऐवजी "प्रथम मायभूमीच्या चरणा A| छत्रपती शिवाजी चरणा | स्मरोनी गातो कवणा ||"[२] अशा पध्दतीने सुरुवात करीत असत. हे ठळक असे वेगळे पण एक लेखक म्हणून अण्णा भाऊ मध्ये दिसून येते.

अण्णा भाऊंनी एकंदर तीस कादंब-या लिहील्या मराठीतील अभ्यासकांनी या कदंब-यांचे चार प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. १. साहसाचे चित्रण करणा-या कादंब-या २. महिलांच्या समस्यांचे चित्रण करणा-या कादंब-या ३. प्रेमाचे चित्रण करणा-या कादंब-या ४. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणा-या कादंब-या अशा पध्दतीने त्यांच्या कादंब-यांचे वर्गीकरण दिसून येते. 'फकीरा' ही उणा भाऊंची सर्वात प्रसिध्द कादंबरी ही वर्गीकरणातील पहिल्या प्रकारात मोडते. ही साहसाचा चित्रण करणारी एक उत्तम कादंबरी आहे. यातून त्यांनी दलितांच्या अंगी असलेला झुंजारपणा, बंडखोरपणा, लढताना मरण पत्करण्याची तयारी, स्वाभिमान, गरजू आणि लायक व्यक्तींना कुठल्याही परिस्थितीत मदत करण्याची वृत्ती

 ISBN : 978-81-922248-7-9

या गुणांचे चित्रण केले आहे. "फकिरा या कादंबरीची कथा ही अण्णा भाऊंचे ख-या आयुष्यातील माम श्री. फकिरा राणोजी मांग यांची जीवनकथा आहे. दुष्काळ ताप, रोगांच्या साथी आणि उपासमार यांच्यामुळे दलित वर्गातील लोक मरु लागले होते. फकिरा यांच्या खेडयातील विष्णुपंत कुलकर्णी यांनी दलितांना 'काहीही करा पण जगा' असा सल्ला देतात. त्यांचा सल्ला आणि आपली दृढता यांच्या बळावर फकिरा धान्याची गोदामे आणि ब्रिटीशांचे व त्यांच्या साथीदारांचे खजिने लुटतात आणि दलित, गरीब, गरजू लोकांमध्ये त्यांचे वाटप करतात. त्यामुळे फकिरा या कादंबरीला मराठीतील 'रॉबिनहुड' कथा म्हणायला हरकत नसावी."३

अण्णा भाऊवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आणि त्यांच्या कार्याचा मोठा प्रभाव होता म्हणून त्यांनी फकिरा ही कादंबरी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या झुंजार लेखणीस अर्पण केली आहे. तर प्रस्तावना वि. स. खांडेकरांची आहे. या कादंबरीच्या कैफियत (मनोगत) मध्ये त्यांनी त्यांच्या लिखानाची विषेश सांगितली आहेत. ही कादंबरी केवळ प्रतिभा निर्मित नसून प्रतिभेला सत्याचं जीवन दर्शन आहे. ज्यांच्या विषयी ते लिहतात त्यांच्या विषयी सहानुभुती आहे. कारण ती आपली माणसं आहेत. त्यांची मुर्वत ठेवून त्यांची दुःख , वेदना, जीवन संघर्ष आदराणे मांडतात. "............हेतू एवढाच की, जो उपेक्षित होता, अंधारात होता, तो प्रकाशात यावा, त्यानं महाराष्ट्र शारदेच्या मंदिरापुढं चिरंतन उभं राहावं"४ या साठी त्यांची लेखनी सरसावते आहे. उपेक्षितांचा उत्कर्ष व्हावा त्यांची दुःख जगासमोर येवून त्यांना न्याय मिळावा ही प्रामाणिक धडपड अण्णा भाऊंची दिसून येते.

फकिरा या कादंबरीतील जीवन संघर्षाचा पट विस्तृत आहे. अनेक स्तर त्यात आहेत. मातंग वाडयात अठराविश्व दारिद्रयात जगणारी माणसं आहेत. त्यातही मोलमजुरीची दारं पावसाळ्यात बंद व्हायची "आकाशातून पावसाच्या धारा लागल्या, की मांगांच्या डोळ्यातून आसू गळू लागत. मजुरीची दारं बंद होवून भूकेची आग पेटे. पोरं रडू लागत, म्हातारी टाचा घासू लागत तरणी कंबर बांधून पाणी पिऊनदिवस रेटीत जुल्मानं जगत."५ असे जीवन दलित अनेक पिढ्या पासून जगत आले आहेत. रोगराई उपाशी जगणं त्यांच्या वाटयाला जन्मजात होत पण गावाला त्याच काही सुतक नव्हत गाव यांच्या उपासी घराकडे ढुंकूनही पाहात नव्हते.तरी पण ही स्वाभिमानी माणस कधी भीक मागितली नाही जगण्याचे दुसरेपर्याय ते शोधतात तरी पण कधी गावा विषयी तक्रार करीत नाहीत. तर गावाचा अभिमान त्यांना असतो हे राणोजीच्या बलिदानावरुन दिसून येते.

अण्णा भाऊ अत्यंत सूक्ष्मपणे मातंगाच्या जीवन जगण्याचे स्तर आपल्या लेखणीतून उलगडतात त्यांचा संघर्ष निसर्गातील प्रतिमाच्या माध्यमातून प्रभावी पणे चित्रीत करताना. फकिरा हा एक धैर्यशील नायक सरकार खाजिना लुटून गरजूनां वाटप करणारा निस्वार्थी जननायकच आहे. पण त्याची मोठी किंमत त्याला चुकवावी लागते न्यायासाठी अनेक स्तरावर संघर्ष करावा लागतो जगणं आणि मरणं हातावर घेवून फकिरा व त्याचे सहकारी बलाढ्य इंग्रज सत्तेविरुध्द संघर्ष करतात. तो करताना आलेल्या दुःखाची खंत कुठेही जाणवत नाही.

अण्णा भाऊंनी फकिरा कादंबरीतून जे प्रसंग उभे केले ते संवेदशिलतेतून आणि न्याय भूमिकेतून त्यांच्यातील कलावंत साहित्यीक हा त्यासाठीच प्रयत्नशिल असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

अण्णा भाऊनी कांही जीवनमूल्य मानलेली आहेत. ती जीवनमूल्य घेवूनच ते लिखान करतात.

अण्णा भाऊंनी फकिरातून अनेक प्रकारे पिळल्या जाणा-या लोकांचे संवेदनशिलतेने चित्रण केले आहे.

फकिरातून स्वातंत्र, स्वाभिमान, माणसाची प्रतिष्ठा जीवनातील वास्तवता यांचेही चित्रण आहे.

संदर्भसूची

1. Sutrasanchalan.com/p/blog-page_27.html. Date. 17.09.2019.
2. उपरोक्त
3. अण्णा भाऊ साठे, बजरंग कोरडे, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली २०११, पृष्ठ क्र. १५.

ISBN : 978-81-922248-7-9

4 साहित्यरत्न अण्णा भाऊसाठे निवडक वाङ्मय खंड १ साहित्यरत्न लोकशाहिर अण्णा भाऊसाठे चरित्र साधने प्रकाशन समि ती महाराष्ट्र शासन प्रथमावृत्ती २०१७ पृष्ठ १८२

5 उपरोक्त पृष्ठ क्र. १९२

ISBN : 978-81-922248-7-9

26

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी

मुख्य संपादक

प्राचार्य. डॉ. आय. डी. पाटील

संपादक

प्रा. डॉ. आर. एन. शेवाळे

प्रा. पी. एम. सोनवणे

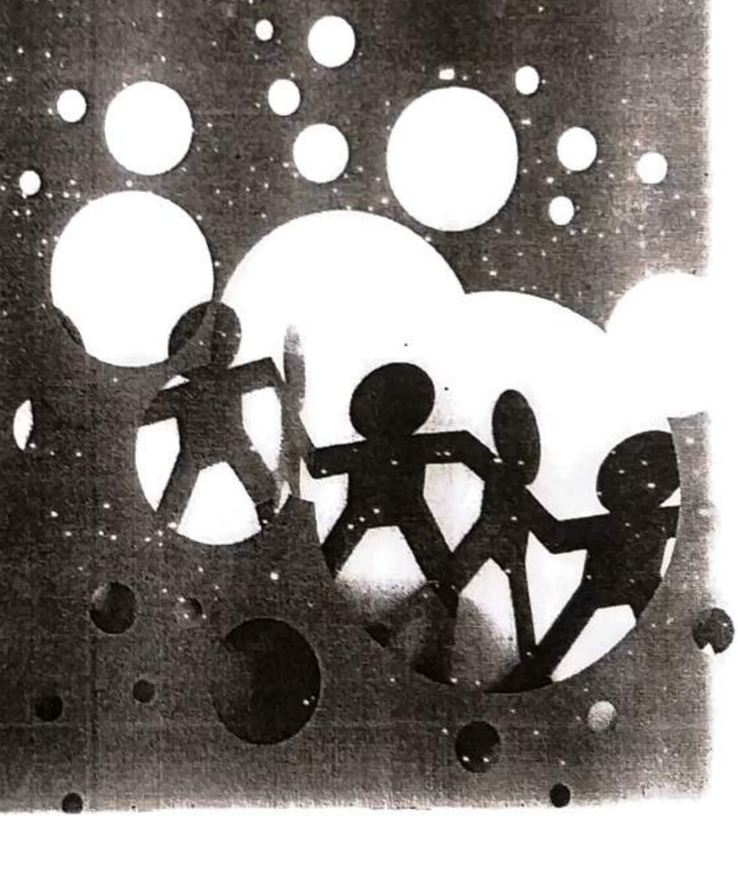

अथर्व

Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist Nanded * UMRI

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतातील राजकीय व सामाजिक चळवळी
Political and Social Movements in India

© सर्व हक्क

ISBN 13 : 978-93-88544-74-0
पुस्तक प्रकाशन क्र. ६८३

प्रकाशक
युवराज भटू माळी
अथर्व पब्लिकेशन्स
धुळे : १७, देवीदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे ४२४००१.
संपर्क : ९४०५२०६२३०
जळगाव : तळमजला, ओम हॉस्पिटल, अँग्लो उर्दू हायस्कूलजवळ, ढाके कॉलनी, जळगाव ४२५००१. **संपर्क :** ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७
ई-मेल : atharvapublications@gmail.com
वेबसाईट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : १०/०८/२०१९
अक्षरजळवणी : अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : ₹ ९९५/-

विद्याभारती शैक्षणिक मंडळ अमरावती संचलित संत मुक्ताबाई कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, मुक्ताईनगर येथे दिनांक १०/०८/२०१९ रोजी झालेल्या एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रातील निवडक लेख

या पुस्तकात समाविष्ट लेखांचे हक्क ज्या-त्या लेखकाकडे असून त्यांच्या मताशी मुख्य संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

विद्या भार
कला व वाणिज्य
चर्चासत्रात आपत
नात्याने शुभेच्छा
आजची भ
आजची पिढी सम
सुकर करण्यासाठ
पाठीवर ऐतिहासि
या चळव
व आजच्या वि
लढून जगण्याचा
असते. या चच
महाविद्यालयाचे
शुभेच्छा देतो.
धन्यवाद.

UMRI Pin-4318 ... Mahavidyalaya

- दलित चळवळ : एक दृष्टिक्षेप ३८०
  - डॉ. शिवाजी दहिकांबळे, उमरी, जि. नांदेड

सत्यशोधक चळवळ

- सत्यशोधक चळवळीची वर्तमान प्रासंगिकता ३८४
  - डॉ. अर्जुन गंगाराम येरगे, खानापूर, जि. सांगली
- सत्यशोधक परिषद आणि बुलडाणा जिल्हा ३९०
  - डॉ. किशोर मारोती वानखडे, खामगाव
- सत्यशोधक समाजाच्या पुनरूज्जीवनात राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान ३९७
  - प्रा. माधवी गोपीनाथ महाके, उदगीर
- म. फुल्यांच्या सत्यशोधक समाजाचे समाजसुधारणा विषयक कार्य ४०१
  - फुलवाड शकुंतला हरिश्चंद्र, उदगीर

कामगार/आरक्षण चळवळ

- महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ : वाटचाल, बदल व सद्यस्थिती ४०५
  - प्रा. डॉ. संतोष रोहिदास पहारे, जाफ्राबाद जि. जालना
- कामगार चळवळ ४१२
  - डॉ. शोभा टी. चौधरी, भुसावळ
- भारतीय कामगार चळवळ ४१६
  - डॉ. डी. डी. राठोड, नंदुरबार
- महाराष्ट्रातील कामगार चळवळींपुढील आव्हाने ४१९
  - डॉ. शरद मधुकर कुलकर्णी, नगाव
- कामगार चळवळ ४२२
  - प्रा. विजय किसनराव पिंगळे, मलकापूर
- भारतीय कामगार चळवळ – एक शोध ४२७
  - डॉ. जी. जी. गोंडाने, अकोला
  - प्रा. रविकांत एस. वासनिक, मुक्ताईनगर
- आरक्षणाच्या चळवळीची वास्तवता ४३३
  - डॉ राजेंद्र नाडेकर, भुसावळ

- आरक्षणाच्या चळवळी ....
  - डॉ. अनंत मदन आवटी
- आरक्षणाची चळवळ ......
  - अतुल नाना सांळुखे, मु
- आरक्षणाची प्रासंगिकता :
  - श्री. हर्ष अरुण नेतकर,

इतर

- मानवाधिकार व महिला ...
  - प्रा. गणेश सदाशिव चव
- मानवाधिकार चळवळ .....
  - प्रा. नेवरकर पांडुरंग खं
- भारतातील मानवधिकार च
  - विशाल नानाराव धांडे,
- भारतीय अलिप्ततावाद : ऐति
  - डॉ. सोमवंशी एस. आर
- अलिप्ततावादी चळवळ : भ
  - प्रा. शरद बाबुराव सोनव
- अलिप्त राष्ट्र चळवळ ......
  - डॉ. एस. एस. वेरुळकर
- भ्रष्टाचार विरोधी चळवळी .
  - प्रा. कांतीलाल डी. सोन
- भारतातील नक्सलवादी चळ – सध्य:स्थिती आणि आव्ह
  - डॉ. कैलाश बद्रीनाथ मां
- भारतीय राजकारणात मौला यांची भूमिका
  - प्रा. दत्तात्रय राजाराम को
- भारतीय समाजक्रांतीच्या लढ विश्लेषणात्मक अध्ययन
  - प्रा. डॉ. रमेश शेवाळे,

दलित चळवळ : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. शिवाजी इंद्रिकर
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
कै. बापूसाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी, जि. नांदेड

सामाजिक चळवळीमध्ये दलित चळवळ महत्वाची आहे. दलित चळवळ चर्चेचा विषय ठरलेला आहे. दलित चळवळीचा व्यापक अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. महाराष्ट्रात दलित चळवळीबद्दल लिखाण अधिक झालेले असले तरी सद्य स्थितीतील दलित चळवळीचे स्वरूप पाहणे महत्वाचे ठरते. दलितांना शतकानुशतके सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या वंचित ठेवले गेले आहे. सांस्कृतिकदृष्ट्या दुय्यम स्थान दिलेले दिसून येते. राजकियदृष्ट्या त्यांना अल्प महत्व दिले गेले आहे. कारण यापाठीमागे सामाजिक स्तरीकरण असलेले दिसून येते. समाजात श्रेष्ठ व कनिष्ठ असे दोन वर्ग निर्माण केलेले आहेत. वरिष्ठ वर्णातील व्यक्तीचे स्थान वरिष्ठ आहे. कनिष्ठ वर्णातील व्यक्तीचे स्थान कनिष्ठ ठरवले आहे. त्यांना मानवी अधिकारापासून व हक्कापासून वंचित ठेवले गेले. त्यांच्यावर विविध बंधने लादून प्रगतीपासून वंचित ठेवले. त्यामुळे समाजातील कनिष्ठ वर्गामध्ये सामाजिक हक्काविषयी जाणीव जागृती निर्माण झाली. दलित समाज आज शोषणाच्या विरोधी संघर्ष करीत आहे. त्या संघर्षाला शोषण विरोधी चळवळ म्हटल्या जाते. जगातील अनेक देशात दलित चळवळीला वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जात आहे. रोममध्ये प्लेबियनस, स्पार्टनमध्ये हिलोटस, इजिपिशियनमध्ये गुलाम, अमेरिकेत निग्रो, जर्मनीमध्ये ज्यू तर भारतात अस्पृश्य दलित चळवळ या नावांनी संबोधले जाते. समाजातील प्रचलित असलेली विषमता संपुष्टात आणून समाजात समता निर्माण करणे. तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय यांची जोपासना करणे, धर्मनिरपेक्ष, मानवतावादी, समाजनिर्मीती करणे इत्यादी दलित चळवळीचे उद्देश आहेत.

प्राचीन काळापासून दलितावर होणाऱ्या अन्यायाला विरोध करून मानवी अधिकार मिळुन देण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केलेले आहेत. समाजातील वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था यांना गौतम बुध्द व भगवान महावीर यांनी विरोध केला. तसेच भक्ती आंदोलनाच्या माध्यमातून संत कबीर, रामानंद, चैतन्य, तुकाराम आणि गाडगेबाबा इत्यादी संतांनी धार्मिक सुधारणा घडवून समाजातील अस्पृश्यतेला विरोध केला. राजाराम मोहन रॉय, म. फुले, राजर्षी शाहु महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलिताच्या उध्दारासाठी कार्य केले. तसेच म. गांधीनी देखील अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

दलित चळवळीच्या व्याख्या:

१. नामदेव ढसाळ : अनुसुचित जाती, जमाती, बौध्द, कष्टकरी जनता, कामगार, भुमिहिन शेतमजुर, गरीब शेतकरी, भटक्या जमाती, आदिवासी इत्या दलित या संकल्पनेत समावेश होतो.

२. बाबुराव बागुल : ''दलित हा अन्याय, अत्याचार व पिळवणुकी विरुध्द न्याय मागणारा वर्ग आहे. तसेच तो स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आणि मानवतेच्या क्रांतीचा पुरस्कर्ता आहे.''

३. वि.रा.शिंदे : 'अस्पृश्यता ही एक पुरातन सामाजिक जातिक संस्था आहे. याचे पुरावे प्राचिन इतिहासात व वर्तमान काळातही सापडतात.'

४. रावसाहेब कसबे : 'दलितांचा विचार करताना केवळ पुर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांचाच नव्हे तर त्यांच्यासारख्याच आर्थिकदृष्ट्या दरिद्री जीवन जगणाऱ्या सर्वच कष्टकऱ्यांचाही विचार करावा लागतो.'

अध्ययनाचे उद्दीष्टे:

१. समकालीन दलित चळवळीचा अभ्यास करणे.
२. दलित चळवळीची कारणे आणि स्वरुपाचा अभ्यास करणे.
३. दलित चळवळीतील आव्हानांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत दलित चळवळीचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधन पध्दती उपयोगात आणलेली आहे. समकालीन दलित चळवळ स्पष्ट करण्यासाठी तथ्य संकलनाची आवश्यकता होती. त्याकरीता द्वितीय तथ्य संकलनाचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. द्वितीय तथ्य संकलनात ऐतिहासिक कागदपत्र, संशोधन प्रबंध, संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके आणि वर्तमानपत्राचा अवलंब करून सदरील निबंध लिहिलेला आहे.

दलित चळवळीचे कारणे :

१) सामाजिक विषमता २) वंचिततेची भावना ३) दलितावर होणारे अन्याय, अत्याचार ४) म.फुले आणि डॉ.आंबेडकरांची प्रेरणा ५) दलितांमधील जाणीव जागृती ६) शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार ७) सरकारवर दडपण टाकण्यासाठी ८) दलितांच्या हितासंबंधाची पुर्तता करण्यासाठी ९) अनिष्ट प्रथांच्या उच्चाटनासाठी

दलित चळवळीचे महत्व :

१) मानवी हक्क प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टिकोनातून २) दलितांना सामाजिक न्याय मिळुन देण्यासाठी ३) दलित समाजात स्वाभिमान निर्मान करण्यासाठी ४) जातीविरहीत समाज निर्माण करण्यासाठी ५) स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मानवी मुल्यांची रुजवणुक होण्यासाठी

UMRI 431807 (Maharashtra)

दलित चळवळीचे प्रमुख कालखंड :

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुर्वकालीन दलित चळवळ :

दलित चळवळीचा प्रथम कालखंड १८ व्या शतकापासून सुरवात [illegible] १८ व्या शतकाच्या पुर्वीपासून दलित समाजात विषमता होती. दलितांना [illegible] अधिकार कोणतेच नव्हते. त्याविरुध्द अनेक समाजसुधारकांनी [illegible] आहेत. दलित चळवळीची सुरूवात महाराष्ट्रात म. फुलेंनी केल्याची दिसून [illegible] फुलेंनी पुण्यात १८५१ मध्ये महार-मांगांच्या मुलांसाठी शाळा चालु [illegible] होती. गोपाळ विठ्ठल वलंगकर यांनी १८८६ मध्ये ब्रिटीश शासनास [illegible] पलटणीवर घातलेली बंदी उठविण्यात यावी यासाठी विनंती केली. दलितांना न्याय मिळावा यासाठी संघर्ष करण्याच्या गोपाळबाबांचा वारसा पुढे शिवराम कांबळे यांनी चालविला आहे. त्यांनी १९०८ मध्ये 'सोमवंशी मित्र' हे दलितांचे पहिले पत्र काढले. किशन बनसोडे, विठोबा मुन, कालीचरण नंदा गवळी, धुडीराज गायकवाड, धामदास अंबादास इत्यादींचा समावेश होता.

२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कालीन दलित चळवळ :

दलित चळवळीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा कालावधी महत्त्वपूर्ण ठरलेला आहे. दलित चळवळ खऱ्या अर्थाने १९ व्या शतकात व्यापक [illegible] आहे. त्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने दलितांना खंबीर नेतृत्व करणारा नेता मिळाला होता. तत्कालीन विषमतावादी समाजव्यवस्थेविरुध्द डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी क्रांतीकारी मार्गाने चळवळ केली. तसेच अहिंसक मार्गाने लढा उभारला गेला होता. त्यांनी १९२४ ते १९३० च्या दरम्यान सामाजिक सुधारणा, जातीयता व अस्पृश्यविरुध्द लढा दिला. मार्च १९२७ मध्ये महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. १९३० मध्ये नाशिक येथील काळाराम मंदिरात प्रवेश करण्यासाठी सत्याग्रह केला १९३४ मोजी नाशिक, जिल्हयातील येवला येथे भरलेल्या दलित परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी धर्मांतराबाबत 'मी हिंदु म्हणुन जन्माला आलो पण हिंदु म्हणुन मरणार नाही' अशी घोषणा केली. १९३६ मध्ये 'स्वतंत्र मजुर पक्षाची स्थापना केली'. १९४२ मध्ये 'अखिल भारतीय शेडयुल्ड कास्ट फेडरेशनची' स्थापना केली. १९४६ मध्ये 'पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली. १९५६ रोजी नागपुर येथे हजारो अनुयायासह बौध्द धम्माची दिक्षा घेतली. दलित चळवळीला चालना देण्यासाठी 'मुकनायक', 'बहिष्कृत भारत', 'जनता', 'समता', 'प्रबुध्द भारत' हे वृत्तपत्र सुरु केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराबरोबर दादासाहेब गायकवाड, जी. टी. मेश्राम, श्यामसुंदर, बी. एस. व्यंकटराव, एन. शिवराज, बी. सी. कांबळे, आर. एस. गवई, सोनुले, वराळे, बी. डी. खोब्रागडे

भुमिका महत्त्वाची ठरली आ
सामाजिक न्याय या मानवी मुल्य

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरां

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलि
दिले होते. आणि ती चळवळ मा
कारी बदल घडवुन आणला होता
त्यांच्या अनुयायांनी गतिमा
भुमीहीनांचा सत्याग्रह घडवुन आ
मिळवुन दिली. त्यानंतर दलित चळवळ
. त्यामुळे दलित चळवळीत फु
'दलित पँथरची चळवळ' उदयाला आली.
होती'. केशव मेश्राम यांच्या 'ह
ढसाळ, डांगळे, प्रकाश खरात, दया प
शरणकुमार लिंबाळे आणि गंगाधर पा
जीवनाचे चित्रण रेखाटलेले आहे
अन्याय, वेदना, दुःख आणि
'दलित पँथर' ही संघटना
झाले. अरुण कांबळे, भाई संगा
आठवले, प्रितमकुमार शेगावक
कर्नाटकात 'भिमसेना' चळवळी
हरियाना व पंजाबमध्ये या चळवळीच
नामांतर आंदोलन महत्त्वाचे ठरले.

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रा. नागोराव कुंभार (सं.) समका
२. शहा घनश्याम (अनुवाद) प्राची
३. कसबे रावसाहेब, दलित चळव
४. स्वामी वी. एन. महाराष्ट्रातील सम
५. लिंबाळे शरणकुमार (संपादीत)
६. मुन मिनाक्षी, फुले, आंबेडकरी
७. प्रा. सी. टी. कांबळे, प्रा. टी. एम.
कॉएटिव्ह पब्लिकेशन नांदेड
८. डॉ. नारायण कांबळे (संपादक
९. Rao M. S. A., Social M
New Delhi, 1982
१०. Sanghavi Sanjay, The N
nomic & Political Weekly

भारतातील

भारतामधील शहरी भागातील दारिद्र्य आणि अन्न सुरक्षा

डॉ. तुकाराम वैजनाथराव पोवळे
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी, जि. नांदेड

जागतीक अहवालानुसार सन 2010 मध्ये विकसीत देशांमध्ये शहरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण जवळपास 32.7% एवढे आढळून होते. शहरीकरण, मुलभूत सुविधांचा अभाव, समुदायाचे विकेंद्रीकरण, दिसाळ नियोजन, नैसर्गिक आपत्ती इ. कारणामुळे शहरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण वाढत आहे. भारतातील सन 2011 च्या जनगणनेनुसार देशामध्ये 1210.20 दशलक्ष एवढी लोकसंख्या (31.16%) शहरी भागात वास्तव्यास होती. यापैकी 377 दशलक्ष लोकसंख्या ही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. हरियाना (38.43%), मेघालय (37.93%), छत्तीसगढ (37.71%) या राज्यामध्ये शहरी भागात दारिद्र्याचे प्रमाण सर्वाधिक आढळून तर महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश तसेच पश्चिम बंगाल या राज्यामध्ये हे प्रमाण 33% ते 35% दरम्यान आढळून [illegible] शहरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण सर्वाधिक आढळून [illegible] [illegible] दारिद्र्यात वाढ [illegible] 2100 [illegible] शहरी भागात दारिद्र्य रेषेखालील [illegible] दारिद्र्याचे प्रमाण [illegible] कमी [illegible] आढळून [illegible]

प्रस्तावना :

[illegible] विकसीत तसेच अल्पविकसीत देशामध्ये दारिद्र्य ही फार [illegible] समस्या बनत आहे. अल्पविकसीत देशाच्या विकासातील हा एक [illegible] अडसर ठरत आहे. जागतील विकसीत देशामधील शहरी भागामध्ये जवळपास 32.7% एवढी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे (सन 2010) तर भारतामध्ये आजही देशातील 21.9% लोकांना आपल्या दैनंदिन गरजादेखील पूर्ण करता येत नाहीत. त्यातही शहरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण हे 13.7% एवढे आढळून येते. देशातील अनेक लोकांना एक वेळचेदेखील पोटभर अन्न मिळत नाही. देशात शहरी व ग्रामीण या दोन्ही भागामध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण आढळून येते. परंतु शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागामध्ये त्याची तीव्रता जास्त दिसून येते.

गरीबी आणि दारिद्र्य हे दोन्ही शब्द समान अर्थानेच वापरले जातात कारण गरीबी मुळेच दारिद्र्य निर्माण होते. गरीबी किंवा दारिद्र्य ही एक अशी अवस्था आहे की ज्यामध्ये समाजातील एक विशिष्ट वर्ग आपल्या जीवनावश्यक, आरोग्य तसेच कार्यक्षमतेसाठी आवश्यक असलेल्या [illegible] पूर्ण करू शकत नाहीत.

संशोधनाचा उद्देश :

प्रस्तुत संशोधन हे पुढील उद्देशाना समोर ठेवून करण्यात आलेले आहे.

- जागतील शहरी दारिद्र्याच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
- भारतातील शहरी भागातील दारिद्र्याच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
- दारिद्र्य निर्मुलनासाठी केल्या जाणाऱ्या उपाय योजनाचा अभ्यास करणे.

शहरी भागातील दारिद्र्य - जागतीक स्थिती :

जागतीक अहवालानुसार सन 2010 मध्ये विकसीत देशातील शहरी भागामध्ये जवळपास 32.7% एवढी लोकसंख्या ही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगते. ग्रामीण भागाप्रमाणेच शहरी भागामध्ये देखील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येमध्ये वाढ होत आहे. संयुक्त राष्ट्राच्या मानवी अधिकार संस्थेच्या मते शहरी भागातील दारिद्र्य वाढीची कारणे पुढील प्रमाणे आहेत.

- वाढत शहरीकरण आणि त्यांना मिळणाऱ्या मुलभूत सुविधांचा अभाव
- जागतिकीकरण आणि ग्रामीण समुदायाचे विकेंद्रीकरण
- [illegible] शहरी नियोजन आणि [illegible] अभाव
- नैसर्गिक आपत्ती आणि [illegible]

United Nations Economic and Social Commission of Asia and the Pacific (UNESCAP) च्या अहवालानुसार [illegible] हे अनेक कारणामुळे निर्माण होत असते. त्याचे [illegible] विभागले जाते.

- नियमित उत्पन्नाचा अभाव आणि रोजगार, [illegible] (उदा. जमीन इ.) अभाव
- शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, वीज, स्वच्छ पाणी, निवारा इ. मिळणाऱ्या सुविधांचा अभाव
- राजकीय शक्तीचा अभाव तसेच समाजातून मिळणाऱ्या [illegible] वागणूकीचा अभाव

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मानवी अधिकार संस्थेच्या मतानुसार शहरी भागातील वाढत जाणार दारिद्र्य हे एक जगापुढील आव्हान आहे. त्यामुळे या वाढणाऱ्या शहरी दारिद्र्याचे प्रमाण थांबविण्यासाठी ठोस उपाय [illegible] करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांनी पुढील उपाय-योजना सुचविल्या आहेत.

- शहरी भागातील लोकांच्या मानवी अधिकाराचे संरक्षण करणे.
- शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना विकासाच्या [illegible] सामावून घेणे आणि त्यांना योग्य त्या प्रशासकीय सेवा पुरविणे.
- दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना समाजात मानाचे स्थान मिळवून [illegible] त्यांना मानसिकदृष्ट्या सुरक्षित बनवणे.
- दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींच्या मानवी श्रमाचा [illegible] देवून त्यांना रोजगार उपलब्ध करुन देणे.
- दारिद्र्य रेषेखालील व्यक्तींना आरोग्य सुविधा, शैक्षणिक [illegible] तसेच अन्न सुरक्षा देवून त्यांना मानसिक, शैक्षणिक, [illegible] आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविणे.

भारतामधील शहरी भागातील दारिद्र्य :

सन 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतामध्ये 1210.20 दशलक्ष लोकसंख्या (31.16%) ही शहरी भागामध्ये वास्तव्य करते. या शहरी भागातील एकूण लोकसंख्येपैकी 377 दशलक्ष लोकसंख्या ही दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहे. भारतामधील शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचा राज्यनिहाय अभ्यास करता असे दिसून येते की, हरियाना (38.43%), मेघालय (37.93%) आणि छत्तीसगढ (37.71%) या राज्यांमधील शहरी भागामध्ये सर्वाधिक दारिद्र्याचे प्रमाण आढळून येते तर आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र आणि पश्चिम बंगाल या राज्यामधील शहरी भागामध्ये हे प्रमाण 33% ते 35% दरम्यान असलेले आढळून येते. खालील तक्त्यामध्ये भारतातील एकूण दारिद्र्याचे तसेच शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या तसेच त्याचे प्रमाण दर्शविलेले आहे.

भारतातील शहरी भागातील दारिद्र रेषेखालील लोकसंख्या दर्शविणारा तक्ता

वर्ष	शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या लोकसंख्या (दशलक्ष मध्ये)	%	एकूण दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या लोकसंख्या (दशलक्ष मध्ये)	%
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	64.[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	38.20	[illegible]	[illegible]
1993-94	76.34	32.36	320.[illegible]	[illegible]
1999-00	67.01	23.62	260.25	26.01
2004-05	80.8	25.7	407.1	37.2
2011-12	52.8	13.7	269.3	21.9

Source : Compiled from different reports of Planning Commission.

[illegible] तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, सन 1973-74 [illegible] एकूण दारिद्र्याचे प्रमाण 54.88% एवढे होते तर शहरी भागातील [illegible] प्रमाण 49.01% एवढे होते. कालांतराने त्यात सतत घट [illegible] सन 2011-12 मध्ये देशातील एकूण 21.9% एवढी लोकसंख्या [illegible] रेषेखाली जीवन जगत होती तर शहरी भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण [illegible] एवढे होते. [illegible] देशातील एकूण दारिद्र्य रेषेखालील तसेच [illegible] दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होत [illegible] [illegible] घेतल्यास देशात बेकारी आणि [illegible] अभावामुळे निर्माण होत असते. कामाचा अभाव, [illegible] जीवन जगण्यासाठी [illegible] गरजांचा अभाव तसेच सामाजिक [illegible] असुरक्षित मानसिकता, दारिद्र्य रेषेखालील [illegible] तसेच आर्थिक, सामाजिक, राजकीय [illegible] आणि याच कारणामुळे [illegible] दारिद्र्यात वाढ होत [illegible] निर्मूलनासाठी ठोस [illegible] सामाजिक [illegible] सुरक्षिततेशिवाय दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होणार नाही. [illegible] दारिद्र्याची व्याख्या [illegible] 2100 कॅलरीजदेखील मिळत नाहीत [illegible] दारिद्र्य रेषेखाली [illegible] [illegible] कमीत कमी [illegible] शासनाने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

भारतीय नियोजन आयोग हा देशामध्ये दारिद्र्य रेषा [illegible] करत असतो. [illegible] [illegible] करण्यात येते.

[illegible] समितीचा अहवाल

[illegible] 2012 [illegible] 4.824 [illegible] [illegible] दारिद्र्य [illegible]

अन्न सुरक्षा आणि शहरी भागातील दारिद्र्य

12 सप्टेंबर 2013 रोजी राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा 2013 [illegible] करण्यात आला. या कायद्यानुसार देशातील 2/3 [illegible] अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यात येतो. या कायद्यानुसार दारिद्र्य रेषेखालील प्रत्येक कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीला दर महा 5 किलो [illegible] देण्यात येते. तसेच [illegible] कुटुंबासाठी 35 किलो [illegible] [illegible] दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंब आणि [illegible] कुटुंबांना मिळून [illegible] 75% ग्रामीण कुटुंबांना आणि 50% शहरी कुटुंबांना [illegible] [illegible] 1 ते 3 [illegible] [illegible] अन्न सुरक्षेमुळे शहरी [illegible] रेषेखालील लोकांना [illegible] सुरक्षित बनविणे आहे.

साराश :

जगामध्ये शहरीकरणामुळे शहरी दारिद्याचे प्रमाण वेगाने वाढत आहे. [illegible] यावर लक्ष केंद्रीत करुन त्यात सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. त्याकरीता स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मानवी अधिकारांची जाणीव करुन देण्याची आवश्यकता आहे. अन्न, निवारा, स्वच्छ पाणी, कपडा, माहितीचा अभाव, शिक्षणाचा अभाव, आरोग्य, सामाजिक दर्जा, राजकीय शक्तीचा अभाव यावरुन दारिद्य रेषा ठरते. या गरजांची पूर्तता करुन दिल्यास दारिद्याचे प्रमाण कमी होते. अन्न सुरक्षा कायदा हा याच दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल आहे.

Reference :

1) Dayachari P., ***Poverty Alleviation in Andhra Pradesh : Evaluation and Viability of 2 Rupees a kg. Scheme***, Andhra Pradesh Economic Association Conference Papers, January 20-21. Hyderabad, 1990

2) Dev S. Mahendra; Agricultural Development and PDS : Lack of Major Initiatives, ***Economic and Political Weekly***, Vol. XXXV, No. 13, March, 2000

3) Vyas V. S.; Ensuring Food Security : The State, Market and Civil Society, ***Economic and Political Weekly***, Vol. XXXV, No. 50, December 9, 2000

4) Vaidyanathan A.; Poverty and Development Policy, ***Economic and Political Weekly***, Vol. XXXVI, No. 21, May 26, 2001

5) Dreze Jean, Democracy and Right to Food, ***Economic and Political Weekly***, Vol. XXXIX, No. 17, April 21, 2004

6) Das Snadip, Revamping the Public Distribution System, ***Yojana***, Vol. 54, No. 3, October 2010

7) Kumar Praveen, Food Security : The Challenges Ahead, ***Yojana***, Vol. 54, October 2010

8) www.righttofoodindia.org

भारतातील दारिद्रयांची संकल्पना आणि दारिद्रयासंबंधी अनुमान

डॉ. एस.एस.देवनाळकर
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

[illegible] अर्थव्यवस्थेसमोर ज्या प्रमुख समस्या आहेत [illegible] समस्या म्हणजे दारिद्र्याची समस्या होय. भारतात [illegible] वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे प्रामुख्याने दारिद्र्याची समस्या आज आपल्या देशासमोर निर्माण झाली आहे. [illegible] वाढणाऱ्या लोकसंख्येला काम उपलब्ध होत नाही परिणामी बेकारी वाढत. बेकारीमुळे लोकांना काम व उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे लोकांकडे जीवनावश्यक वस्तू खरेदी करण्याइतपत सुधा परिस्थिती नसते. परिणामी भारतात दारिद्र्याची समस्या हि अर्थव्यवस्थेला लागलेली किड आहे.

भारत [illegible] समाजातील एक मोठा वर्ग जेव्हा जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या किमान गरजाही पुर्णपणे भागवू शकत नाही तेव्हा असा समाज दारिद्र्याने पीडित आहे असे समजले जाते. भारतात सामान्यपणे दारिद्र्याची जी व्याख्या केली जाते तिचा आधार जगण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान पातळी हाच आहे. याप्रमाणे जगण्यासाठी आणि शरीराच्या किमान पोषणासाठी आवश्यक असलेले उष्मांक (Calories) जे अन्न, वस्त्र,निवारा औषधोपचार, शिक्षण व इतर जीवनावश्यक बाबी मिळविण्यासाठी लागणारा पैसा गृहित धरुन दरडोई उपभोग खर्च काढला जातो. ज्यांच्या उत्पन्नाची पातळी या उपभोग खर्चापेक्षा कमी आहे. असे लोक दारिद्र्यारेषेखाली राहातात असे समजले जाते.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टये :-

1. भारतातील दारिद्र्यविषयक संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. भारतातील दारिद्र्य रेषेचा अभ्यास करणे.
3. भारतातील दारिद्र्याचे मापन आणि अंदाज स्पष्ट करणे
4. अलिकडील काळातील भारतातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाचा अभ्यास करणे.

भारतातील दारिद्र्याचा अर्थ :- भारतातील दारिद्र्यासंबधी अनेक [illegible] विचार व्यक्त केले आहे. दारिद्र्याच्या महत्त्वपूर्ण व्याख्या [illegible] आहेत.

1. दारिद्र्य म्हणजे मूलभूत गरजा न भागविता येण्यासारखी परिस्थिती होय.

2. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य या मूलभूत गरजा भागविण्याची व्यक्तीची किंवा कुटूंबाची असमर्थता म्हणजे दारिद्र्य होय.

3. दारिद्र्य ही एक सामाजिक स्थिती आहे ज्यामुळे समाजातील काही लोक मूलभूत गरजाही भागवू शकत नाहीत.

भारतातील दारिद्रयाची संकल्पना :-

भारतातील दारिद्रयाची संकल्पना दोन प्रकाराद्वारे स्पष्ट करता येते.

दारिद्रयाची संकल्पना
- निरपेक्ष दारिद्रय
- सापेक्ष दारिद्रय

निरपेक्ष दारिदय हा प्रकार असा आहे की, ज्यात व्यक्तीचे [illegible] एवढे कमी असते की, त्यांना किमान गरजाही भागवता येत नाहीत. [illegible] लोक स्वतःची कार्यक्षमता टिकविण्यासाठी आवश्यक असलेली अन्न [illegible] सुध्दा गाठू शकत नाहीत. भारतात निरपेक्ष दारिदय मोठ्या प्रमाणात [illegible] येते.

कोणत्याही देशातील लोकसंख्येची त्याच्या उत्पन्नानुसार [illegible] लावली असता यातील जो शेवटचा क्रमांक म्हणजे सर्वात कमी [illegible] असणाऱ्या लोकांचा गट असतो. या गटास सापेक्ष दारिद्रय असे [illegible]

दारिद्रय रेषा:- भारतातील दारिद्रयाची संकल्पना स्पष्ट करताना [illegible] रेषेचा अभ्यास केल्याशिवाय दारिद्रयाचा अभ्यास पुर्ण होत नाही. [illegible] वरील संकल्पनेपैकी भारतात निरपेक्ष दारिद्रय लक्षात घ्यावे लागते. आपल्या देशात दरिद्री लोक कोण आहेत हे दारिद्रय रेषेवरुन ठरविले जाते. यासाठी व्यक्तीचा किमान जिवनस्तर टिकविण्यासाठी आवश्यक उत्पन्न पातळी निश्चित करावे लागते.

1. **आवश्यक उत्पन्न :-** किमान आहार प्राप्त करण्यासाठी आवश्यक किती उत्पन्न लागते या आधारावर दारिद्रय रेषा ठरविले जाते. हा उत्पन्न खर्च काळानुसार बदलत गेलेला आहे. 1973-74 च्या किमतीनुसार ग्रामिण भागासाठी प्रतिव्यक्ती प्रति महिना 49 रु. तर शहरी भागासाठी 56 रु. या आधारावर दारिद्य रेषा ठरविण्यात आली. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या 55 व्या फेरी नुसार 1993-1994च्या किमतीनुसार ग्रामिण भागासाठी 229 प्रतिव्यक्ती प्रति महिना तर शहरी भागासाठी 264 रु. या आधारावर दारिद्रय रेषा ठरविण्यात आली. तसेच 2001-2002 च्या किमतीनुसार केंद्रीय योजना आयोगाने 331 रु. ग्रामिण भागासाठी तर शहरी भागासाठी 426 प्रतिव्यक्ती प्रति महिना ठरविण्यात आला.

2. **आवश्यक उष्मांक :-**

योजना आयोगानुसार ग्रामीण भागात किमान [illegible] 2400 उष्मांक दर दिवशी लागतात तर शहरी भागात [illegible] 2100 उष्मांक दर दिवशी [illegible] हेत नाहीत [illegible]

दारिद्रया संबधी अनुमान:-

भारतात [illegible] वेळोवेळी दारिद्रयासंबधी अनुमान [illegible] प्रमाणे दाखवता येईल.

1. श्री पी.डी. ओझा यांनी भारतातील दारिद्र्याचा अभ्यास [illegible] दरदिवशी सरासरी 50 उष्मांक मानवी शरीराला लागतात 1960-1961 च्या किमतीनुसार ग्रामीण भागात प्रतिव्यक्ती प्रति महिना 8 ते 11 रुपये लागतात तर शहरी भागासाठी 15 ते 18 रु. लागतात असे अनुमान काढले.

2. डॉ. दांडेकर आणि रथ यांनी दरडोई 2200 उष्मांक आवश्यक असतात असे मत मांडले. यासाठी ग्रामीण भागात 170 रु. तर शहरी भागात 271 रु. प्रति व्यक्ती प्रति महिना लागतात असे स्पष्ट केले.

3. डॉ. प्रणव बर्धन यांनी 1960-1961 ते 1968 - 1969 [illegible] दारिद्य रेषेखालील लोकांच्या संख्येत वाढ झाल्याचे स्पष्ट केले 38 % वरुन 54 % पर्यंत वाढ झाल्याचे [illegible] 15 [illegible] व्यक्ती सुध्दा लक्षात घेतला आहे.

4. डॉ. बी.एस. मिन्हास यांच्या मते प्रतिव्यक्ती [illegible] उपभोग खर्चाची आवश्यकता असते [illegible] ला 50.6% लोकसंख्या दारिद्रय रेषेखाली [illegible]

5. डॉ. अहलूवालीया यांच्या मते ग्रामीण भागात 54 [illegible] होती तर 1973-74 ला 46.01% ग्रामीण [illegible] जीवन जगत होते.

6. एस.पी. गुप्ता यांच्या मते भारतात 1998-99 [illegible] 45.2 % तर शहरी भागात 34.06% लोकसंख्या [illegible] जीवन जगत होती.

7. उषा पटनाईक यांच्या मते दारिद्र्य रेषेखालील [illegible] उष्मांक प्राप्त करु शकतात. भारतात दारिद्र्य रेषेखालील [illegible] 1999-2000 मध्ये 26.01% तर 2004-2005 [illegible] होते.

8. [illegible] 34.0 [illegible]

9. [illegible] 2007 [illegible]

[illegible]

[illegible]

संदर्भ सूची:-

डॉ. [illegible]

R.DATT KPM SUNDHARAM INDIAN ECONOMY [illegible] REVISED ED)

S.K.MISRA, U.K. PURI INDIAN ECONOMY [illegible] REVISED ED)

डॉ. सौ. [illegible] भारतीय अर्थव्यवस्था [illegible]

डॉ. वसुधा पुरोहित - [illegible] औरंगाबाद

प्रा. [illegible] आर. [illegible], प्रा. डॉ. बी.एच. दामजी, भारतीय अर्थव्यवस्था

लोकप्रबोधनकार अण्णा भाऊ साठे

संपादक

डॉ. रामशेट्टी शेटकार
प्रा. बालाजी शिंदे

...aheb Deshmukh Go...
UMRI
Pin-4...307
(Maharashtra)
Mahavidyalaya, Umri

...saheb Deshmukh Gorthekar ...
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)
...Vidyalaya, Umri Dist...

लोकप्रबोधनकार अण्णा भाऊ साठे

: संपादक :
डॉ. रामशेट्टी शेटकार
प्रा. बालाजी शिंदे

प्रभाकर पब्लिकेशन
३०४, सिद्धीविनायक अपार्टमेंट,
सुतमील रोड, लातूर मो. ८६००८८११२७

Lokprabodhankar Anna Bhau Sathe
Editor : Dr. Ramshetti Shetkar,
Prof. Balaji Shinde

लोकप्रबोधनकार अण्णा भाऊ साठे
संपादक : डॉ. रामशेट्टी शेटकार,
प्रा. बालाजी शिंदे

Paper Back
ISBN 978-81-945948-2-6
E-Book
ISBN 978-81-945948-3-3

प्रभाकर पब्लिकेशन
३०४, विंग-सी, सिद्धीविनायक अपार्टमेंट,
सूतमील रोड, लातूर
मो ८६००८८११२७, ८१४९९५३०९८

© सर्व हक्क
संपादकाधीन

प्रथमावृत्ती
१ जानेवारी २०२१
(अण्णा भाऊ साठे जन्मशताब्दीनिमित्त)

मुद्रक
आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी
रोहित टायपिंग सेंटर, लातूर

मुखपृष्ठ रेखाटन
शिवाजी हांडे

₹ - ३६०/-

*सूचना : या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्मुद्रण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व संपादकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत. या ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक, प्रकाशक, मुद्रक, वितरक सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

UMRI

प्रस्तावना - डॉ.राजशेखर सोलापुरे

संपादकीय - डॉ.रामशेट्टी शेटकार, प्रा. बालाजी शिंदे

भाग - १

अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि साहित्य

१. अण्णा भाऊ साठे यांचे बालपण आणि वाटेगाव परिसर / ३१
शारदा धामणगावकर

२. अण्णा भाऊ साठे : आदर्श व प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व / ३७
विशाल मोहोड

३. अण्णा भाऊ साठे यांचे जीवन आणि साहित्य / ४१
प्रा. लक्ष्मण धावारे

४. अण्णा भाऊ साठे यांची वाङ्मयनिर्मिती / ४५
डॉ. प्रतिभा घाग

५. अण्णा भाऊ साठे : जीवन आणि वाङ्मयनिर्मिती / ४८
डॉ. नितीनकुमार माळी, प्रा. नयना महाजन

भाग - २

अण्णा भाऊ साठे : प्रतिभावंत साहित्यिक

६. अण्णा भाऊ साठे : लोककलावंत शाहीर / ५३
भारती सावंत

७. क्रांतिकारी कलावंत : अण्णा भाऊ साठे / ५८
प्रा. आकाश चव्हाण

८. साहित्यक्षेत्रातील तळपता सूर्य : अण्णा भाऊ साठे / ६१
डॉ. नागनाथ बनसोडे

९. जननायक अण्णा भाऊ साठे / ६६
प्रशांत मस्के

१०. जनसामान्यांचा लेखक : अण्णा भाऊ साठे / ६९
तेजश्री पाटील

२३. जगण्यासाठी लढणाऱ्या अण्णा भाऊंच्या नायक आणि नायिका / १३८
डॉ. दिलीप सावंत

२४. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबऱ्यांतील लढाऊ नायक आणि नायिका / १४२
गितेश कटकदौंड

aheb Deshmukh Gorthekar
MRI
Maharashtra
Mahavidyalaya

भाग - ५
अण्णा भाऊ साठे यांची कादंबरी

२५. मराठी कादंबरी आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे कादंबरी वाङ्मय / १४९
डॉ. शरद गायकवाड

२६. अण्णा भाऊंच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती सौंदर्य / १६८
प्रा. मधुकर काळबागे,
प्रा. सुखदेव कोल्हे

२७. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री जीवन / १७२
डॉ. लक्ष्मीकांत कुलकर्णी

२८. 'वारणेच्या खोऱ्यात' या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा परिचय / १७८
डॉ. गजानन देवकर

२९. स्त्रियांच्या शोषणाचे दुःखानुभव चित्रित करणारी कादंबरी : 'चंदन' / १८३
कुंडलिक भिंगारदेवे

३०. 'आवडी' या कादंबरीतील भाषिक सौंदर्य / १८८
भारत बंडगर

भाग - ६
'फकिरा' : विद्रोह व क्रांतीचे नवे पर्व

३१. 'फकिरा'चे सांस्कृतिक आकलन / १९३
डॉ. प्रकाश सूर्यवंशी

३२. 'फकिरा' कादंबरीतील न्यायी संघर्ष / १९८
प्रा. संतोष शिंदे

३३. 'फकिरा' : क्रांतिकारी व विद्रोही वादळ / २०३
प्रा. अजित जाधव,
भाग्यश्री फडतरे

UMRI

२८.

'वारणेच्या खोऱ्यात' या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा परिचय

डॉ. गजानन देवकर

मानव जातीच्या कल्याणासाठी अण्णा भाऊ साठे यांचे साहित्य महत्त्वाचे योगदान देणारे आहे. त्यांनी साहित्यातून पारंपरिक मूल्याधिष्ठित समाजव्यवस्था नाकारून समाजाला डोळस, वास्तववादी दृष्टिकोन प्रदान केलेला आहे. याचबरोबर त्यांनी कथा, कविता, कादंबरी, नाटक आदि वाङ्मयप्रकाराची निर्मिती करून दलितांचे जीवनदर्शन रेखाटले. समाजात जिवंत असलेली विषमता ही पुरातन काळापासून चालत आलेली आहे, ही व्यवस्था नाकारण्याचे काम त्यांनी आपल्या साहित्यातून केलेले आहे. भारतीय इतिहासात स्त्री-पुरुष समानताविषयक दृष्टिकोन रुजू झाला नाही याची खंत व्यक्त केली आहे. स्त्रियांचे हक्क आणि अधिकार हिसकावून घेतल्याचे अनेक संदर्भ भारतीय इतिहासात आढळतात. अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यात स्त्री-पुरुष समानता विषयक दृष्टिकोन व्यक्त करताना 'वारणेच्या खोऱ्यात' या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा परिचय करून दिलेला आहे.

समाजामध्ये स्त्रियांनी कसे वागावे, स्त्रियांनी कसे जगावे, स्त्रियांनी कसे वर्तन करावे याची एक चौकट आखून दिली होती. त्या चौकटीमध्ये स्त्रियांना जीवन जगावे लागायचे. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कादंबरीतील स्त्री स्वतंत्र विचारधारेची, सेवाभाव जपणारी, मातृहृदयी, सशक्त मनोबलाची स्त्री आढळते. स्त्री केवळ स्त्री न राहता भारतीय संस्कृतीतील वाईट कुप्रथांचे जोखड नाकारून स्वतः स्वत्व जपण्याचा प्रयत्न करीत आहे, हे अण्णा भाऊ साठे यांनी रेखाटलेल्या स्त्री व्यक्तिरेखांचे खास विशेष होय. 'वारणेच्या खोऱ्यात' या कादंबरीतील स्त्री व्यक्तिरेखांचा परिचय पुढीलप्रमाणे :

अण्णा भाऊ साठे यांनी 'वारणेच्या खोऱ्यात', 'चित्रा', 'फकिरा', 'वैजयंता', 'चंदन,' 'आवडी', 'माकडीचा माळ', 'गुलाम' आदि कादंबऱ्या लिहिल्या. मराठी कादंबरी लेखनात अण्णा भाऊ साठे यांचे खूप मोठे योगदान आहे.

'वारणेच्या खोऱ्यात' ही त्यांची पहिली कादंबरी होय. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात वारणेचे खोरे हे पेटून उठलेले होते. वारणेच्या खोऱ्यातून राष्ट्रभक्त उदयास आले याची

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी या कादंबरीत आहे. ही कादंबरी इंग्रज सरकारच्या विरोधातील बंडखोर समाजसुधारकांच्या विचारांची प्रचिती देणारी आहे. या कादंबरीत राधाबाई व मंगला या मायलेकींचे चित्रण करण्यात आलेले आहे, त्याचा मागोवा खालीलप्रमाणे.

राधाबाई :

मांगले गावचे वतनदार कृष्णाजी पाटील यांची राधाबाई पत्नी होय. कृष्णाजी पाटील हे मांगले या पंचक्रोशीतील प्रतिष्ठित व्यक्ती होत. राधाबाई ह्या जुन्या वळणाच्या व सांस्कृतिक जीवनाला प्रमाण मानणाऱ्या होत. त्यांना हंबीर, मंगला ही दोन अपत्ये होती. आपले पती कृष्णाजी पाटील यांची पूर्ण मर्जी सांभाळून त्यांच्या विचारांनी त्या वावरत. आपल्या मुलांचे चांगले व्हावे याकरिता देवाची प्रार्थना करणारी स्त्री. त्यांच्या एकूलत्या एक मुलीचं लग्न मोडलं होतं, ते लवकर व्हावे अशी अपेक्षा बाळगणारी राधाबाई. मुलीला चांगले संस्कार देणारी आदर्श आई म्हणजे राधाबाई. कृष्णाजी पाटील यांनी जाकलेकर पांडू पाटील यांच्या मुलाला (राजारामला) त्यांची मुलगी द्यावयाचे ठरले होते. लग्नाची पूर्वतयारी झालेली असताना मुलाच्या आईचा मृत्यू होतो. पांडू पाटील यांच्या पत्नीचे फोड्याच्या रोगाने मृत्यू होतो.लग्न पुढे तीन वर्षे ढकलले जाते. या घटनेमुळे आपल्या मुलीला आधार देणारी आई. नंतरच्या काळात कृष्णाजी पाटील पांडू पाटलांच्या गावी जाताच त्यांना कळले की, राजाराम हा गावातून फरार झालेला आहे. ही बातमी राधाबाई यांना कळते, त्यामुळे राधाबाई खचून जातात. एकूलती एक मुलगी मंगलाचे चांगले होत नाही म्हणून चिंतातूर होऊन जाते.

राधाबाईचा मुलगा हंबीर याचा परिचय चिखलवाडी येथील नागोजी पाटील यांच्यासोबत होतो. नागोजी पाटील खूप श्रीमंत माणूस असला तरी समाजामध्ये तो बदनाम होता. विश्वासघातकी होता. त्याच्यासोबत मैत्री करणे राधाबाईला आवडत नव्हते. नागोजी पाटील हंबीरकडे मंगलाची मागणी घालतो. हंबीर त्याला होकारही देतो. परंतु कृष्णाजी पाटील, राधाबाई व मंगला या गोष्टीला खूप विरोध करतात. मंगलाचे लग्न हिंदुराव या बंडखोर नेत्यासोबत ठरते. या सोयरीकीला हंबीरचा पूर्ण विरोध होतो. राधाबाई हंबीरला समजावून सांगतात, बहिणीचे लग्न होत आहे तर होऊ दे. पण तो ऐकायला तयार होत नाही. शेवटी लग्नाच्या दिवशी कोणताही घातपात होऊ नये म्हणून राधाबाई हतबल होतात. शेवटी मंगलाचे लग्न हिंदुरावसोबत होऊन जाते. राधाबाई ह्या मातृहृदयी असून आपल्या मुलीसोबत खूप मार्मिक शब्दात संवाद साधतात. हंबीर; असं रे काय ? मी सांगितले म्हणून तिने तुला सरळ विचारलं. तिच्यावर का रागावला आहेस. हंबीरने बहिणीसोबत चांगले राहावे, असे रागवायला नको, बहिणीसोबत चांगले रहावे असे राधाबाईला वाटते.

हंबीर आज सगळं पोरांना वाटेल ते बोलतो आहेस. तुला झालं आहे तरी काय ? वैऱ्याचं सैरण चिंतल्याप्रमाणे तू बहिणीचं वाईट चिंतीत बसला आहेस. मुलगा हंबीर घरी न आल्याने राधाबाई खूप काळजी करतात, मंगला हंबीर आज दोन दिवस आला नाही. त्याची व त्याच्या जीवाची भीती वाटू लागली. मला झोप येईना. मी आता काय करू. असे राधाबाई हतबल होऊन जाते. असे असले तरी 'वारणेच्या खोऱ्यात ' या कादंबरीतील राधाबाई कणखर व्यक्तिमत्त्वाची व्यक्तिरेखा होय. आपले कुटुंब सुरक्षित राहावे अशी अपेक्षा ठेवते. आपला मुलगा चांगला हवा, सद्‌गुणी हवा, वाईट विचारांचा होऊ नये, बहिणीसोबत चांगले वागावे असे मनात विचार करते. संकटकाळात मंगलाचे मनोधैर्य वाढवण्याचे काम करते.

मंगला :

'वारणेच्या खोऱ्यात' या कादंबरीतील मंगला ही खूप महत्त्वाची व्यक्तिरेखा आहे. मंगले गावचे वतनदार कृष्णाजी पाटील यांची ती लाडकी मुलगी होय. मंगला ही खूप सुंदर असते, तो सौंदर्यवती असते. त्या पंचक्रोशीतील देखणी युवती आहे. ती आपल्या आईवडिलांच्या विचाराने वावरणारी सुकुमार मुलगी होय. हंबीर हा तिचा भाऊ. पण भावासोबत मंगलाचे जमत नाही. वारंवार बोलण्यावरून त्यांच्यात नेहमी खटके उडत राहतात. हंबिरला वाटते की, बहिणीने आपली प्रत्येक गोष्ट ऐकावी, पण मंगला काही ऐकत नाही. जाकलेकर पाटलांच्या मुलासोबत मंगलाचे लग्न ठरते. मुलाची आई लग्नाच्या दिवशी मरण पावते, म्हणून हंबीर तिला पांढऱ्या पायाची मानतो, वारंवार तिला हिणवतो.

चिखलवाडीच्या नागोजी पाटलांची नजर मंगलावर पडते. मंगलाचा भाऊ हंबीर हा नागोजी पाटलांचा जवळचा मित्र बनतो. नागोजी पाटलाला हंबीर खूप मानतो. नागोजी पाटलाजवळ खूप संपत्ती असल्यामुळे हंबीरला वाटते की, मंगलाने नागोजी पाटलासोबत विवाह करावा. नागोजी पाटील वयस्क असतो व त्याचा एक डोळा निकामी झालेला असतो.नागोजी पाटील इंग्रजांचा शरणार्थी म्हणून ओळखला जातो. कारण त्यांनी इंग्रजांच्या विरोधात बंड केल्यामुळे नागोजी पाटलांना तुरुंगात डांबण्यात आले होते. तुरुंगात नागोजी पाटलांचा जास्त छळ होत असल्यामुळे त्यांनी शरण जाण्याचे ठरविले. त्यानंतर तो तुरुंगात शिक्षा भोगण्यापेक्षा गावाकडे सरकारचा खबऱ्या म्हणून काम करत होता. त्या परिसरातील लोकांवर अत्याचार करत होता. आबाजीचा खून विश्वासघाताने त्यांनी केला. हे कारस्थान कृष्णाजी पाटील, राधाबाईना मान्य नव्हते म्हणून नागोजी पाटलांना मुलगी देण्यास नकार देत. त्यामुळे घरात नेहमी तक्रार वाढली होती. मंगलाचे व हंबीरचे संबंध बिघडलेले होते. लहान लहान बाबींसाठी तंटा निर्माण होत होता. हंबीर नेहमी नागोजी पाटलाची स्तुती करत

राहायचा, मंगला नागोजी पाटलाची थट्टा करीत असे. जसे-

"माझ्या गं अंगणात । कोणी टाकली कातर ।
भाऊराया हंबीर । माझ्या आंधळ्याचा मैतर ।" अशी ती म्हणत असे.

हंबीरची आणि मंगलाची नेहमी भांडणे व्हायची, तेव्हा मंगला म्हणायची, तू कुठंही जा, वाट्टेल ते कर. परंतु एखाद्या पांगळ्याबरोबर माझं लग्न ठरवायची खटपट करू नको एवढंच.

नागोजी पाटलांनी आबाचा खून विश्वासघाताने केल्यामुळे बदला घेण्यासाठी हिंदुराव बंड पुकारतो. कृष्णाजी पाटील त्या परिसरातील, पंचक्रोशीतील महत्त्वाची व्यक्ती असल्यामुळे हिंदुराव त्यांच्यासोबत चर्चा करण्यासाठी तयार होतो. मंगला या महान व्यक्तीकडे बघत राहते. हिंदुराव कृष्णाजी पाटील त्यांच्यासोबत मळीला चर्चा घडून येते. कृष्णाजी पाटील हिंदुराव यांच्या वारंवार भेटीगाठी होत असत. अशातच हिंदुराव मंगलाची भेट होते. हिंदुराव हे सरकारच्या विरोधातील बंडखोर व्यक्ती होते. जुलूम करणाऱ्या सरकारला धडा शिकवण्याचे काम हिंदुराव करत. सावकारांनी बळकावलेल्या जमिनी सावकारांकडून परत घेत सरकारी दप्तर जाळून टाकण्याचे काम हिंदुराव करत. मंगला हिंदुरावकडे कर्तबगार सामाजिक कार्यकर्ता, जननायक म्हणून पाहते. आपल्याला काही मदत होईल, असा विचार मनात करते. मंगला हिंदुरावला आपले लग्न जमविण्याची संपूर्ण कहाणी सांगते. आबा, आई एका बाजूला आहेत व हंबीर एका बाजूला आहे आणि मध्येच मी आहे. माझी ओढाताण सुरू आहे. हंबीर म्हणतो, नागोजीबरोबर लग्न झालं पाहिजे, असं सर्व मनातलं बोलून दाखवते.

हिंदुराव मंगलाने सांगितलेली सर्व हकिगत ऐकून घेतो. मंगलाला म्हणतो की, मी तुला सांगणार आहे, ते तू कुणाला सांगू नकोस. नक्कीच तुझं लग्न होईल. गनु, शिवा, मल्हारी यांच्यासोबत हिंदुराव लग्नासंबंधी बोलणी करतो. सर्वजण मंगलाच्या वडिलांना जाऊन भेट घेतात. मंगलाची हिंदुरावसाठी मागणी करतात आणि हिंदुरावला मंगला देऊ करतात. या गोष्टीत कृष्णाजी पाटील व सर्व भावकीची संमती असते. हिंदुरावचे आणि मंगलाचे लग्न ठरते. ठरलेल्या वेळामध्ये हिंदुराव मंगलाचे लग्न होते. हिंदुराव कृष्णाजी पाटील यांच्या शेतातच राहतो. तेथे पाटील यांचा मोठा वाडा होता. त्या वाड्यात हिंदुराव मंगला राहतात. मंगलाचे लग्न झाल्याचे हंबीर नागोजी पाटलांना कळवतो, तेव्हा नागोजी पाटील संतापून उठतो आणि म्हणतो, ती मनाने माझी आहे ,मी तिला त्याच्याजवळ नांदू देणार नाही. हंबीरचा मंगलाच्या लग्नाला विरोध असल्यामुळे आपल्या वडिलांना म्हणतो की, आबा ! तुम्ही जो भेकडपणा पदरात घेऊन मुलगी चोराच्या पदरात बांधलीत आणि

आमच्या घराला कलंक लावला आहे. पण मी तो कलंक रक्ताने धुवून काढून येईन, असे म्हणतो.

हंबीर आपल्या नवऱ्याचा खून करणार आहे, हे मंगलाला कळताच ती शेताकडे धावतच येते. मंगला हिंदुराव जवळ सर्व माहिती सांगते. हिंदुराव यांच्या त्यांच्या मदतीला फक्त मंगलाच होती. हंबीर नागोजी पाटलासोबत राहून हिंदुरावाच्या मेहूण्याचा खून करण्याच्या तयारीत होता. नागोजी पाटलांनी फौजदार, शिपाई, गावकरी सोबत घेतले होते. त्यांच्यासोबत बंदुका व कुऱ्हाडी होत्या. ते आपल्या घराकडे आल्याचे हिंदुराव, मंगला पाहतात. घराच्या दाराची कडी लावून घेतात, तेव्हा त्यांना कळते की, घराला वेढा घातलेला आहे. आता काय करायचं ? घर वेढलं गेलं, तेव्हा हिंदुराव व मंगला बंदूक उचलतात. बंदुकीच्या गोळ्या संपेपर्यंत बंदूक चालवतात. शेवटी गोळ्या आता प्रत्येकी एकच काडतूस शिल्लक राहते. हिंदुराव निशाण्याने नागोजी पाटलाला गोळी घालतो, पाटील कोसळतात. रामोशी यांना गोळी लागते. हंबीर तिकडे गावच्या पाटलांच्या लोकांना खूप मदत करतो. लवकरात लवकर हिंदुरावला मारून टाकण्याचा प्रयत्न करतो. हिंदुराव, मंगला लढत राहतात. शेवटी भिंत पाडून घरांमध्ये पोलिस घुसतात तेव्हा मात्र त्यांचा दम तुटल्यासारखा होऊन जातो. हिंदुराव मंगलाला म्हणतो, ह्या त्यांच्या हाती सापडून मरण्यापेक्षा तूच मला गोळी घाल. मंगला म्हणते, मग असं करा तुम्हीही तुमचं शेवटचं काडतूस माझ्यावर झाडा आणि दोघं... हो... मी मग राहून असं झुरून मरण्यापेक्षा मी म्हणाले तसेच करा. शेवटी भींत पाडून शिपाई घरात प्रवेश करतात तेव्हा हिंदुराव मंगलाला गोळी मारतो. मंगला हिंदुरावला गोळी मारते. दोघेही गतप्राण होतात थोडक्यात, मरेपर्यंत साथ देणारी मंगला ही स्त्री व्यक्तिरेखा आहे.

'वारणेच्या खोऱ्यात' या कादंबरीतील राधाबाई व मंगला या आदर्श व्यक्तिरेखा आहेत. अजीवन संघर्ष आणि परिस्थितीवर मात करणे हा गुणधर्म त्यांच्यात दिसून येतो.

संदर्भ :

१.वारणेच्या खोऱ्यात - अण्णा भाऊ साठे

२.साहित्यरत्न लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे निवडक वाङ्मय खंड -१

३.अण्णा भाऊ साठे समाज विचार आणि साहित्य विवेचन - बाबुराव गुरव

४ अण्णा भाऊ साठे साहित्य दर्शन- चंद्रकांत वानखेडे

५.भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णा भाऊ साठे- बजरंग कोरडे

❖❖❖

Principal
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. (M.S.)

NATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH NCMR-2021

ORGANIZED BY

SHRI SHIVAJI EDUCATION SOCIETY AMRAVATI'S
SHRI PUNDLIK MAHARAJ MAHAVIDYALAYA, NANDURA

IN COLLABORATION WITH

DEPARTMENT OF LIFELONG LEARNING AND EXTENSION,
SGB AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

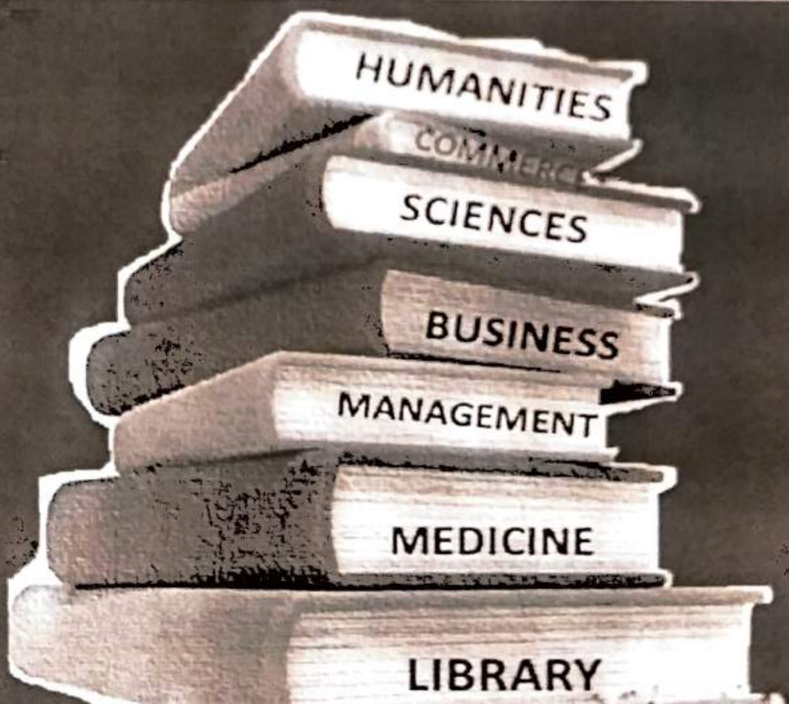

ISBN-978-81-951551-4-9

NCMR21- Peer-Reviewed Book Chapter

Edited by

Shri Pundlik Maharaj Mahavidyalaya,
Nandura Rly, Dist. Buldana-443404.

© Aadhar Publications,

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published, 31 March, 2021

ISBN 978-81-95551-4-9

Published by
Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati 444 604.
Mob-9595560278

Aadhar Graphics,
Amravati.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

ISBN : 978-81-951551-4-9

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

The Study of Zooplanktons at Ambona Lake

V.V. Bhoyar
Assistant Professor L.B.D.G.College Umri. Dist Nanded(Maharashtra)

Abstract:

The biological diversity is facing threats because of human interference, pollution and industrialization, those results into eutrophication of freshwater ecosystems. Hydrobiology is the science in which biotic and non-biotic things living together in an aquatic ecosystem. One of the main aspects of current research is eutrophication. Much more work of scientists in hydrobiology was concentrated on sewage treatment, pollution of water, purification of water, plankton research, macro fauna and micro fauna of various lakes and rivers etc. The condition of freshwater ecosystems depends upon how much pollution indicator planktons are present in it. The abundance of freshwater zooplanktons depends upon the temperature and food availability in the lake. Physicochemical parameters interact with each other in different ways; therefore, it is not easy to conclude the effect of these parameters on the population densities of zooplanktons. But it can be expressed in generally that the fluctuating patterns of physico-chemical conditions of water affects the distribution of zooplankton. Monthly data was recorded during the study period for the year Jan-Dec 2018. Among the zooplanktons three species cylopes, moniodaphnia, branchionus, bosmania and rotararia are pollution indicator species which are found in eutrophic waters.

Keywords: Ambona Lake, zooplankton, water quality

Introduction:

Quality of drinking water is the most important issue for the human being as well as other animals. The main factor is pollution which is disturbing water quality now a days. In natural water amount of biological production is done by planktons, which are the smallest organisms that they pass the energy to the next trophic level. These planktons are phytoplanktons and zooplanktons. Phytoplankton's are the primary producers which can synthesize food by chlorophyll. Zooplanktons are consumers, which make available themselves to the higher animals. In this study the water of Ambona Lake was studied in terms of zooplanktons. The Indian freshwater resources and their management as a prominent environmental problem with nutrition enrichment, acidification, and domestic waste, sewage agricultural and industrial effluents contamination by toxic substances identified as major impacts (Sacchidananda murthy and Yajurvedi, 2006' Parashar et al, 2008; Shekhar et al, 2008; Senthikumar and Sivakumar, 2008; Laskar and Gupta, 2009). The need of water to all living organisms is a big challenge today because all the freshwater resources are polluted due to unplanned urbanization and industrialization.

Materials and Methods:

The physico-Chemical parameters of waters studied were water temperature, transparency, turbidity, pH, Dissolved oxygen, alkalinity, free CO_2, nitrogen and chloride. The analysis of water samples was done according to APHA (1998). The chemical parameters except pH (Units) were expressed in mg/lit. Planktons were collected using plankton net made up of bolting silk cloth. (Trivedy and Goel,1986). Filtered samples were

ISBN : 978-81-951551-4-9
Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

fixed and preserved by adding Lugol's Iodine for phytoplankton. The Sedgwick-Rafter counting cell was used for the plankton counting. Identification of planktons was done with the help of methods described by Sehgal (1983), Battish (1992), Dhanapathi (2000).

Results and Discussion:

Throughout the period of investigations, the values of various physico-chemical parameters were found to be………

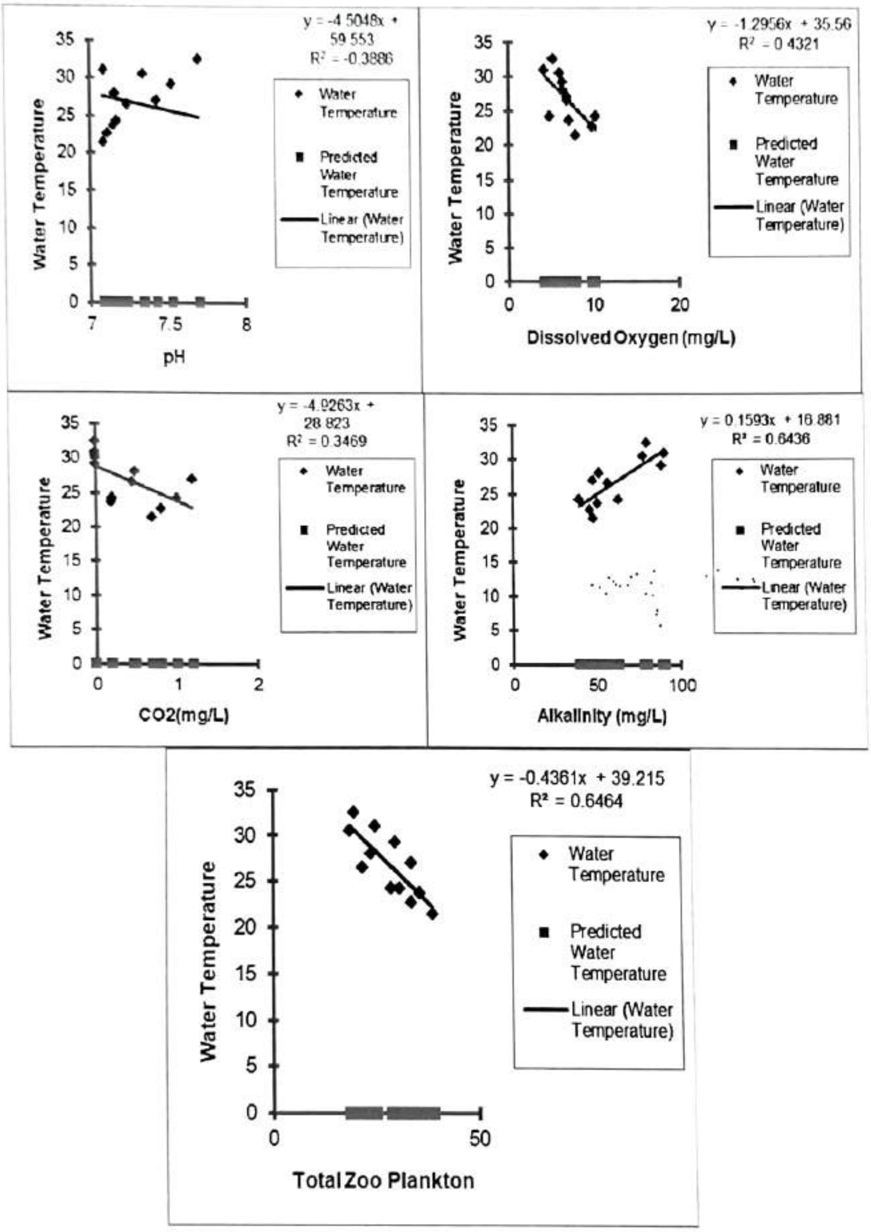

ISBN : 978-81-951551-4-9

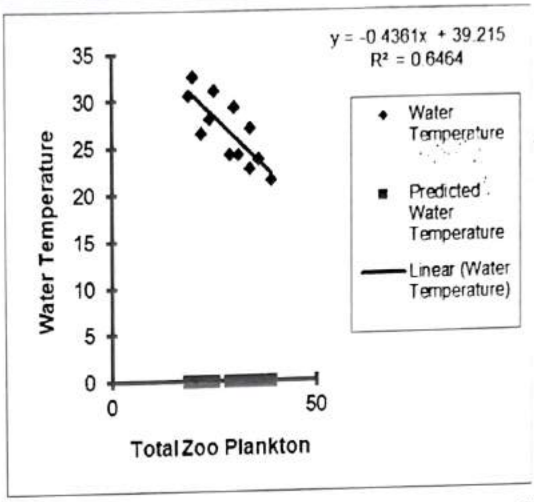

The physicochemical parameters such as temperature, light, pH, organic and inorganic constituents and the inter relationship with their organisms plays an important role in determining the pattern of fluctuations in densities of zooplanktons. The importance of these factors has been stressed by several workers including Arora (1966), John et al (1984), Kumar and Dutta (1994), Kodarkar (1992) and V.S. Basis and V.C. Agrawal (1995). These parameters are extremely variable from place, time and also, they interact with each other in a variety of ways Therefore it is difficult to conclude the effect of these parameters on the population densities of zooplanktons. The maximum density of zooplanktons was observed in the summer season. The maximum population of zooplanktons in the months of summer was co-related with higher temperature lower transparency and high growth of primary producers (phytoplanktons) with more food availability. The same findings were expressed by V.S. Bais and N.C. Agrawal (1995), who studied the occurrence of zooplankton on Sagar Lake, situated in Sagar city (M.P.).

References:

1) [A.P.H.A. (1998): Standard methods of examination of water and waste water 20th Edition, APHA, AWWA and N.W. Washington D.C.
2) Arora, H.C. (1966): Rotifers as indicators of trophic nature of environments, Hydrobiologia 27 (1 & 2), Pg. 146 – 149.
3) Basis V.S. & Agrawal N.C. (1995): Comparative study of the Zooplanktonic spectrum in the Sagar Lake and Military Engineering Lake. J. Environ., Biol. 16(1), Pg. 27-32.
4) Battish S.K. (1992): Freshwater zooplankton of Idierd, Oxford and IBH Publishing Co. Pvt. Ltd., New Delhi.
5) Dhanapati M.V.S.S.S. (2000): Taxanomic notes on the rotifers from India (1889 – 2000) IAAB publication, Hyderabad, Pg. 175, Publ. No. 101.
6) John, M., Winner, P.H. & Patrick D. (1984): Zooplankton species diversity in Lake st. Chairontaria, Canada, Hydrobiologia 75, and Pg. 57 – 63.
7) Kodarkar M.S. (1992): Methodology for water analysis, Physico-chemical, biological and microbiological, Hyderabad, Indian Association of Aquatic Biologists (I.A.A.B.), Publication.

8) Kumar S. and Dutta, S.P.S. (1994): Population Dynamics of Cladocera in a sybtropical pond, Jamu, India. J. Environ Hith (36 (1)), Pg. 19 – 23.

9) Laskar Hafsa Sultana and Susmita Gupta (2009): Phytoplankton diversity and dynamics of Chatta floodplain Lake, Barak Valley, Asam, North – East India – A seasonal study. J. Environ. Bi8ol., 30, Pg. 1007 – 1012.

10) Parashar C., N. Verma, S. Dixit and R. Shrivastava (2008): Multivariate analysis of drinking water quality parameters in Bhopal, India. Environ. Monit. Assess. 140, Pg. 119- 122.

11) Sachidanandmurthy K.L. and H.N. Yejurvedi (2006): A study on physicochemical parameters of an aquaculture body in Mysore city, Karnataka India J. Environ. Biol. 27, Pg. 615 – 618.

12) Sehgal K.L. (1983): Planktonic copepoda of freshwater Ecosystem Environ. Sci. Series Interprint, New Delhi, Pg. 1 – 69.

13) Senthikumar, R and K.Sivakumar (2008): Studies on phytoplankton diversity in response to abiotic factors in Veeranam Lake in the Cuddalore District of Tamil Nadu, J.Environ. Biol., 29, Pg. 747 – 752.

14) Shekhar R.T., B.R. Kiran, E.T. Pulttaiah, Y. Shivaraj and K.M. Mahadevan (2008): Phytoplankton as index of water quality with reference to industrial pollution. J. Environ. Biol. 29, Pg. 233-236.

15) Trivedi R.K. and P.K. Goel (1986): Chemical and Biological methods for water pollution studies Pg. 209, Enviromedia publications Karad (1986).

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. [M.S]

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

NATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH NCMR-2021

ORGANIZED BY

SHRI SHIVAJI EDUCATION SOCIETY AMRAVATI'S
SHRI PUNDLIK MAHARAJ MAHAVIDYALAYA, NANDURA

IN COLLABORATION WITH

DEPARTMENT OF LIFELONG LEARNING AND EXTENSION,
SGB AMRAVATI UNIVERSITY, AMRAVATI

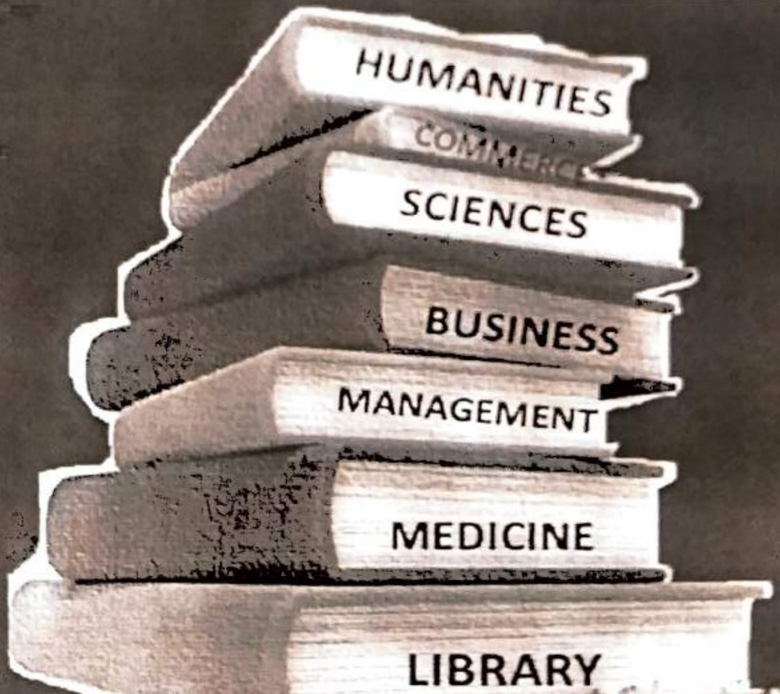

ISBN-978-81-951551-4-9

NCMR21- Peer-Reviewed Book Chapter

Edited by

Shri Pundlik Maharaj Mahavidyalaya,
Nandura Rly, Dist. Buldana-443404.

© Aadhar Publications,

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

First published, 31 March, 2021

ISBN 978-81-95551-4-9

Published by
Prof. Virag Gawande for
Aadhar Publications,
Behind Govt. VISH,
New Hanuman Nagar,
Amravati 444 604.
Mob-9595560278

Aadhar Graphics,
Amravati.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

ISBN : 978-81-951551-4-9

Lal Babasaheb Deshmukh Gorthekar UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

The Study of Zooplanktons at Ambona Lake

V.V. Bhoyar
Assistant Professor L.B.D.G.College Umri. Dist Nanded(Maharashtra)

Abstract:

The biological diversity is facing threats because of human interference, pollution and industrialization, those results into eutrophication of freshwater ecosystems. Hydrobiology is the science in which biotic and non-biotic things living together in an aquatic ecosystem. One of the main aspects of current research is eutrophication. Much more work of scientists in hydrobiology was concentrated on sewage treatment, pollution of water, purification of water, plankton research, macro fauna and micro fauna of various lakes and rivers etc. The condition of freshwater ecosystems depends upon how much pollution indicator planktons are present in it. The abundance of freshwater zooplanktons depends upon the temperature and food availability in the lake. Physicochemical parameters interact with each other in different ways; therefore, it is not easy to conclude the effect of these parameters on the population densities of zooplanktons. But it can be expressed in generally that the fluctuating patterns of physico-chemical conditions of water affects the distribution of zooplankton. Monthly data was recorded during the study period for the year Jan-Dec 2018. Among the zooplanktons three species cylopes, moniodaphnia, branchionus, bosmania and rotararia are pollution indicator species which are found in eutrophic waters.

Keywords: Ambona Lake, zooplankton, water quality

Introduction:

Quality of drinking water is the most important issue for the human being as well as other animals. The main factor is pollution which is disturbing water quality now a days. In natural water amount of biological production is done by planktons, which are the smallest organisms that they pass the energy to the next trophic level. These planktons are phytoplanktons and zooplanktons. Phytoplankton's are the primary producers which can synthesize food by chlorophyll. Zooplanktons are consumers, which make available themselves to the higher animals. In this study the water of Ambona Lake was studied in terms of zooplanktons. The Indian freshwater resources and their management as a prominent environmental problem with nutrition enrichment, acidification, and domestic waste, sewage agricultural and industrial effluents contamination by toxic substances identified as major impacts (Sacchidananda murthy and Yajurvedi, 2006' Parashar et al, 2008; Shekhar et al, 2008; Senthikumar and Sivakumar, 2008; Laskar and Gupta, 2009). The need of water to all living organisms is a big challenge today because all the freshwater resources are polluted due to unplanned urbanization and industrialization.

Materials and Methods:

The physico-Chemical parameters of waters studied were water temperature, transparency, turbidity, pH, Dissolved oxygen, alkalinity, free CO_2, nitrogen and chloride. The analysis of water samples was done according to APHA (1998). The chemical parameters except pH (Units) were expressed in mg/lit. Planktons were collected using plankton net made up of bolting silk cloth. (Trivedy and Goel,1986). Filtered samples were

ISBN : 978-81-951551-4-9
UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

fixed and preserved by adding Lugol's Iodine for phytoplankton. The Sedgwick-Rafter counting cell was used for the plankton counting. Identification of planktons was done with the help of methods described by Sehgal (1983), Battish (1992), Dhanapathi (2000).

Results and Discussion:

Throughout the period of investigations, the values of various physico-chemical parameters were found to be.........

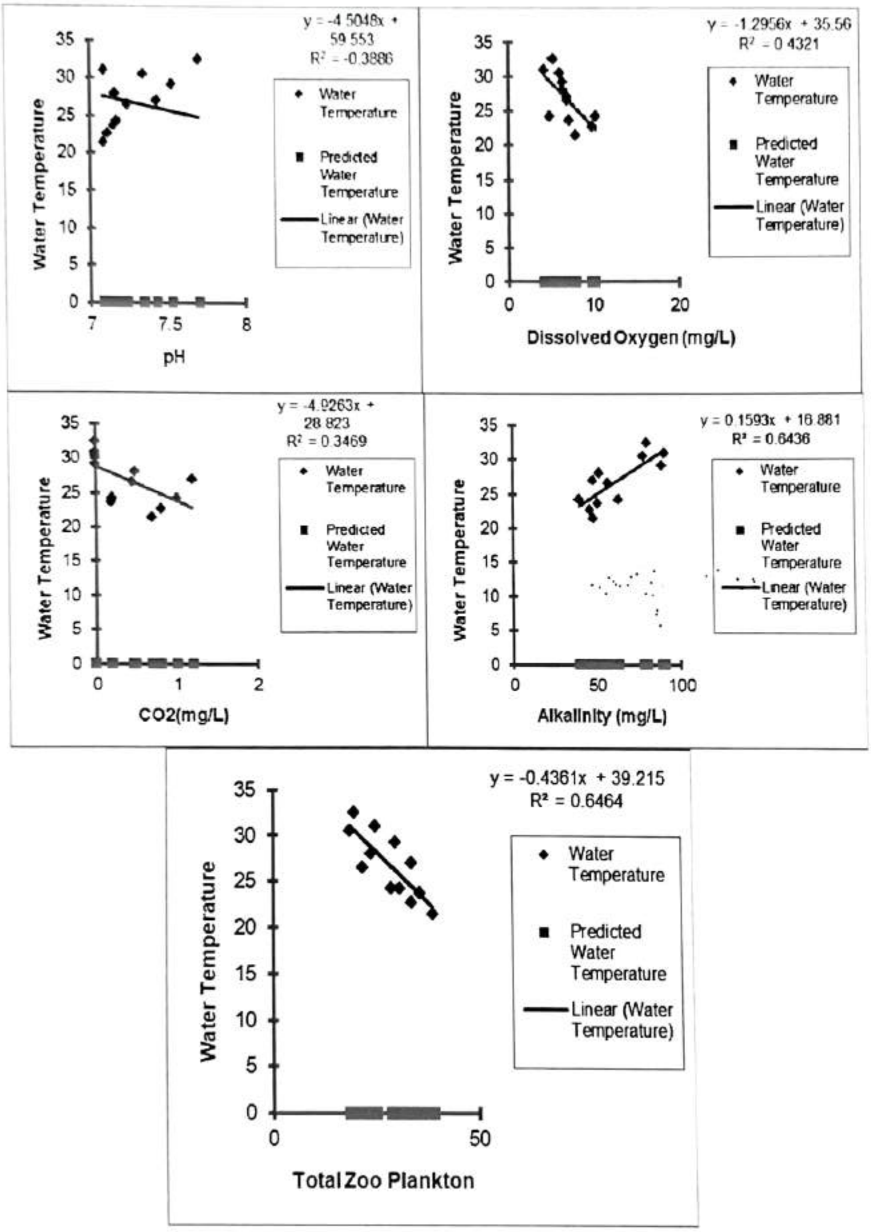

ISBN : 978-81-951551-4-9

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar UMRI Pin-431807 Maharashtra

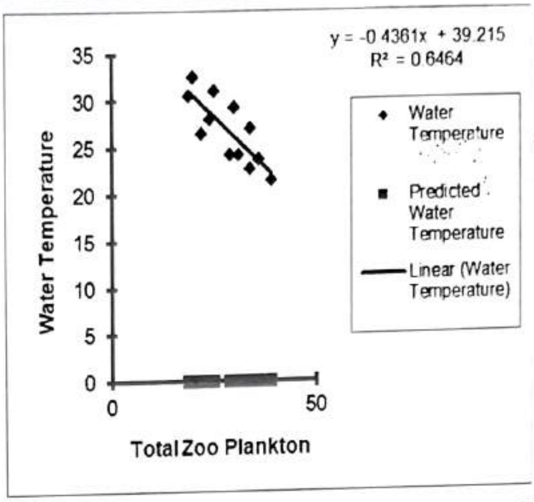

The physicochemical parameters such as temperature, light, pH, organic and inorganic constituents and the inter relationship with their organisms plays an important role in determining the pattern of fluctuations in densities of zooplanktons. The importance of these factors has been stressed by several workers including Arora (1966), John et al (1984), Kumar and Dutta (1994), Kodarkar (1992) and V.S. Basis and V.C. Agrawal (1995). These parameters are extremely variable from place, time and also, they interact with each other in a variety of ways Therefore it is difficult to conclude the effect of these parameters on the population densities of zooplanktons. The maximum density of zooplanktons was observed in the summer season. The maximum population of zooplanktons in the months of summer was co-related with higher temperature lower transparency and high growth of primary producers (phytoplanktons) with more food availability. The same findings were expressed by V.S. Bais and N.C. Agrawal (1995), who studied the occurrence of zooplankton on Sagar Lake, situated in Sagar city (M.P.).

References:

1) [A.P.H.A. (1998): Standard methods of examination of water and waste water 20th Edition, APHA, AWWA and N.W. Washington D.C.
2) Arora, H.C. (1966): Rotifers as indicators of trophic nature of environments, Hydrobiologia 27 (1 & 2), Pg. 146 – 149.
3) Basis V.S. & Agrawal N.C. (1995): Comparative study of the Zooplanktonic spectrum in the Sagar Lake and Military Engineering Lake. J. Environ., Biol. 16(1), Pg. 27-32.
4) Battish S.K. (1992): Freshwater zooplankton of Idierd, Oxford and IBH Publishing Co. Pvt. Ltd., New Delhi.
5) Dhanapati M.V.S.S.S. (2000): Taxanomic notes on the rotifers from India (1889 – 2000) IAAB publication, Hyderabad, Pg. 175, Publ. No. 101.
6) John, M., Winner, P.H. & Patrick D. (1984): Zooplankton species diversity in Lake st. Chairontaria, Canada, Hydrobiologia 75, and Pg. 57 – 63.
7) Kodarkar M.S. (1992): Methodology for water analysis, Physico-chemical, biological and microbiological, Hyderabad, Indian Association of Aquatic Biologists (I.A.A.B.), Publication.

y = -0.4361x +

ISBN : 978-81-951551-4-9

8) Kumar S. and Dutta, S.P.S. (1994): Population Dynamics of Cladocera in a sybtropical pond, Jamu, India. J. Environ Hith (36 (1)), Pg. 19 – 23.

9) Laskar Hafsa Sultana and Susmita Gupta (2009): Phytoplankton diversity and dynamics of Chatta floodplain Lake, Barak Valley, Asam, North – East India – A seasonal study. J. Environ. Bi8ol., 30, Pg. 1007 – 1012.

10) Parashar C., N. Verma, S. Dixit and R. Shrivastava (2008): Multivariate analysis of drinking water quality parameters in Bhopal, India. Environ. Monit. Assess. 140, Pg. 119- 122.

11) Sachidanandmurthy K.L. and H.N. Yejurvedi (2006): A study on physicochemical parameters of an aquaculture body in Mysore city, Karnataka India J. Environ. Biol. 27, Pg. 615 – 618.

12) Sehgal K.L. (1983): Planktonic copepoda of freshwater Ecosystem Environ. Sci. Series Interprint, New Delhi, Pg. 1 – 69.

13) Senthikumar, R and K.Sivakumar (2008): Studies on phytoplankton diversity in response to abiotic factors in Veeranam Lake in the Cuddalore District of Tamil Nadu, J.Environ. Biol., 29, Pg. 747 – 752.

14) Shekhar R.T., B.R. Kiran, E.T. Pulttaiah, Y. Shivaraj and K.M. Mahadevan (2008): Phytoplankton as index of water quality with reference to industrial pollution. J. Environ. Biol. 29, Pg. 233-236.

15) Trivedi R.K. and P.K. Goel (1986): Chemical and Biological methods for water pollution studies Pg. 209, Enviromedia publications Karad (1986).

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. [M.S.]

32

Deshmukh Gorthekar
UMRI
vidyalaya, Umri

हिंदी - मलयालम साहित्य एवं सिनेमा में

क्वीर विमर्श

सम्पादक

डॉ.निम्मी ए.ए

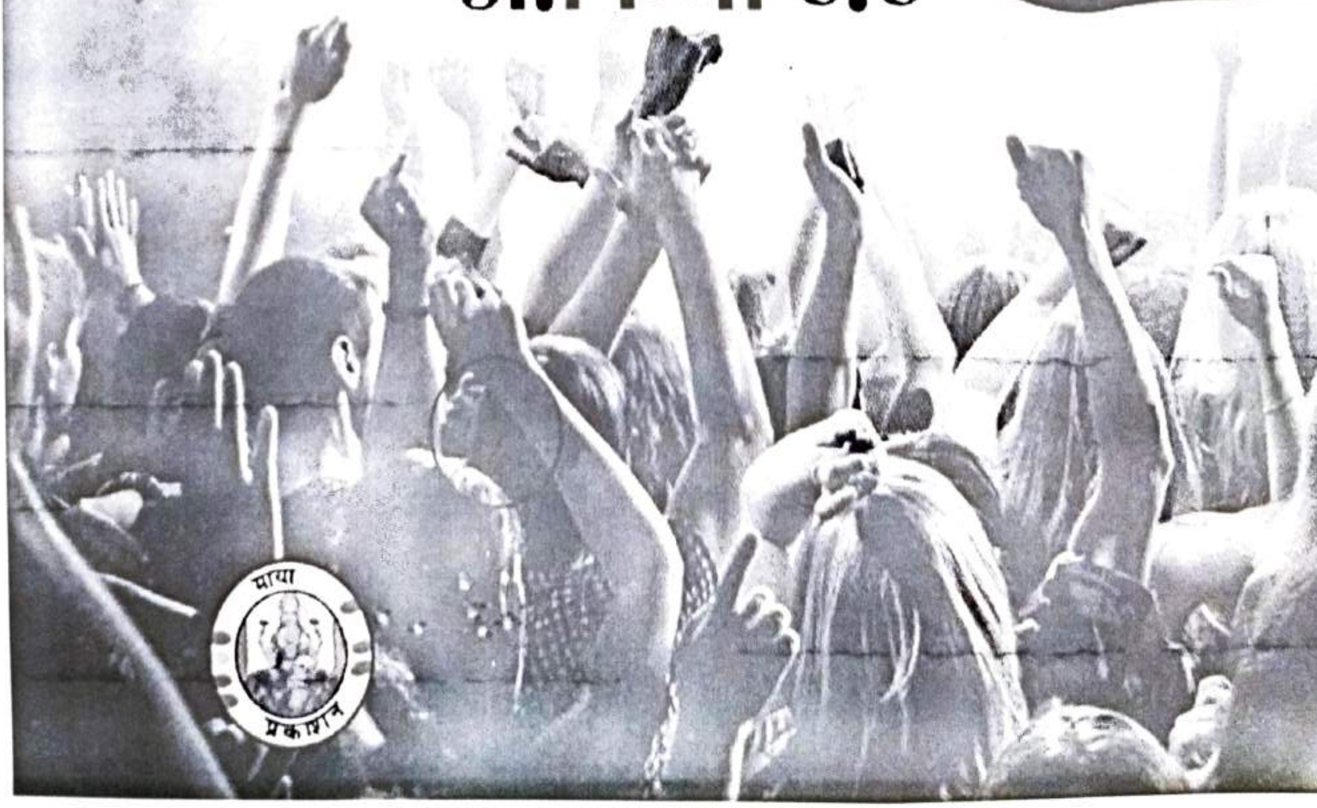

माया प्रकाशन

Deshmukh Gorthekar
Mahavidyala

ISBN : 978-81-951311-8-1

पुस्तक : हिंदी-मलयालम साहित्य एवं सिनेमा में क्वीर विमर्श

संपादक : डॉ. निम्मी ए.ए.

© : संपादक

प्रकाशक : माया प्रकाशन

6A/540, आवास विकास हंसपुरम्, कानपुर-208021

मो. 9451877266, 7618879266, 6393609403

Email : mayaprakashankanpur@gmail.com

संस्करण : प्रथम : 2021

शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, नौबस्ता, कानपुर

मूल्य : 750.00

मुद्रण : सार्थक प्रेस, नौबस्ता, कानपुर

जिल्दसाज : तबारक अली, पटकापुर, कानपुर

Hindi-Malayalam Sahitya Evam Cinema Mein
Queer Vimarsh
Edited by : Dr. Nimmy A.A.
Price : Sevent Hundred Fifty Only.

15. मलयालम सिनेमा में चित्रित तृतीय प्रकृति की त्रासदी ('अर्धनारी' और 'ओडुम राजा आडुम रानी' के विशेष संदर्भ में)
ग्रीष्मा एलिजबथ के.ए 166
16. शिखण्डी का अन्तर्द्वन्द्व : पंखुडियाँ अन्तर्द्वन्द्वों के सन्दर्भ में
डॉ. सी.जे. प्रसन्न कुमारी 171
17. ट्रांसजेंडर समाज : हाशिए से रंगमंच तक
डॉ. उषा नायर 179
18. सदियों का संघर्ष – त्रिलिंगी जीवन–यथार्थ
डॉ. श्रीलता विष्णु 186
19. मलयालम कहानी और तृतीय लिंगी विमर्श
डॉ. विजी. वी 196
20. किन्नरों की व्यावसायिक समस्याओं का दर्पण : दापा
डॉ. संगीता चौहान 211
21. हिंदी कहानियों में चित्रित किन्नर
डॉ. संजय एल. मादार 217
22. हिन्दी कहानियों में किन्नर जीवन
डॉ. वडचकर 221
23. विजेंद्र प्रताप सिंह की कहानियों में तृतीय लिंगी विमर्श
डॉ. रवि कुमार गोंड़ 227
24. तृतीय लिंगी जीवन की कविताई – 'दैवत्तिन्टे मकल'–(ईश्वर की बेटी) के विशेष संदर्भ में
डॉ. प्रिया ए. 234
25. इतरलिंगी अस्मिता और हिंदी कविता
डॉ. प्रमोद कोवप्रत 241
26. 'अस्तित्व की तलाश में सिमरन' : किन्नर जीवन की त्रासदी
डॉ. जहीरुद्दिन रफियोद्दिन पठान 248
27. स्त्री–समलैंगिकता और मलयालम कविता
विनोद पी. 256
28. 'पोस्ट बॉक्स नंबर 203 नाला सोपारा' में किन्नरों का जीवन संघर्ष
डॉ. रजिला ओ.पि. 264
29. अधूरेपन की दास्तान : मलयालम कहानी 'अवन्' के संदर्भ में
डॉ. राजेश्वरी के. 267

Late Babasaheb Deshmukh ... UMRI ... Maharashtra ... Dist Nanded

1

किन्नरों के बदलते तेवर और 'मैं क्यों नहीं'

डॉ दिलीप मेहरा

किन्नर शब्द ऐसे समाज के लिए प्रयुक्त होता है जो लैंगिक रूप से न नर होते हैं न मादा। इस शब्द को सुनते ही हमारे मानसपटल पर समाज के ऐसे लोगों की छवि उभरकर आती है जिसे हम किन्नर, हिजड़ा, मौसी, पवैया, छक्का, मेहला, नपुसकलिंग, थर्ड जेंडर के नामों से जानते हैं। वैसे तो तृतीय लिंग की अवधारणा बहुत ही पुरानी है। महाभारत के शिखंडी तथा अर्जुन का बहुन्नला रूप को हम अच्छी तरह जानते हैं और उसीको हम लोग वर्तमान में हिजडा नाम से पहचानते हैं। साहित्य के क्षेत्र में इस विकृत प्रकृतिवाले मनुष्य को हिजड़ा के बजाय किन्नर जैसे सम्मानित शब्द से नवाजा जाता है।

हिन्दी साहित्य में तृतीय लिंगी समाज पर नीरजा माधव द्वारा लिखा गया 'यमदीप' (2002) उपन्यास पहला माना जाता है। इस उपन्यास की कथा किन्नर समाज पर आधारित है। उसके बाद अनसुईया त्यागी ने 'मैं भी औरत हूँ' (2005) उपन्यास इसी समाज केन्द्रित उपन्यास लिखा। प्रस्तुत उपन्यास की लेखिका खुद डाक्टर होने के कारण इस विकृति को कैसे दूर किया जा सकता है, इसका भी संकेत अपने उपन्यास में किया है। साथ साथ नारी विमर्श को ध्यान मे रखकर सरोगेट मधर यानि किराये के कोख की समस्या का भी यथार्थ चित्रण किया है। निर्मला भुराडिया के 'गुलाम मंडीश उपन्यास में किन्नर समाज के जीवन की विविध यातनाओं का वर्णन किया है। महेन्द्र भीष्म द्वारा रचित 'किन्नर कथा' (2012) और 'मैं पायल' (2016) भी किन्नर जीवन की विविध समस्याओं आकलन करती सशक्त रचनाएं हैं। चित्रा मुदगल का 'पोस्ट बॉक्स नं. 203 नाला सोपरा' (2016) भी इसी उपन्यास परंपरा की अगली कड़ी है, तो हाल ही में किन्नर जीवन की त्रासदी पर आधारित 'जिन्दगी 50 50' (2017) भगवंत अनमोल जी का उपन्यास भी महत्वपूर्ण बन पड़ा है। 'दरमियाना' (2018) में अलग पाँच किन्नरों की कथा को केन्द्र में रखकर उपन्यास लिखा गया है। सुभाष अखिल कृत 'दरमियाना' बहुत समय पहले कहानी के रूप में प्रकाशित हुई थी। इसी कहानी को लेखक ने आगे बढ़ाकर 'दरमियाना' उपन्यास लिखा है।

26

'अस्तित्व की तलाश में सिमरन' : किन्नर जीवन की त्रासदी

डॉ. जहीरुद्दिन रफियोद्दिन पठान

समाज और साहित्य का संबंध अत्यंत घनिष्ठ है। समाज के बिना साहित्य की कल्पना नहीं की जा सकती। साहित्य में युगीन समाज अपने पूरे परिवेश के साथ जीवंत हो उठता है। लोकमंगल की भावना तो रचनाकार का मुख्य प्रयोजन होता है। अतः समाज की पीड़ा उसकी पीड़ा बन जाती है, समाज का दुख उसका अपना दुख बन जाता है। फिर भी हाशिए का समाज साहित्य से सदैव दूर ही रहा, जैसे– दलित, आदिवासी, स्त्री, किसान, मजदूर और किन्नर।

आज साहित्य की विविध विधाओं में विविध विमर्शों पर लिखा जा रहा है और बेबाक तरीके से लिखा जा रहा है। आधुनिक युग में शिक्षा के प्रचार एवं प्रसार स्वरूप शोषित, पीड़ित समाज अपनी वेदना को, अपने दुख–दर्द को अपनी भाषा में लिख रहा है। दलित, आदिवासी एवं स्त्रियों ने अपने अधिकारों के प्रति सचेत हो, संघर्ष की राह ली।

स्त्री–पुरुषों के समाज में एक तीसरा वर्ग भी है, जिसे युगों से अनदेखा और तिरस्कृत किया जाता रहा है। हिंदी में आज इन्हें 'किन्नर' कहा जाता है। किन्नर का अर्थ होता है, वह नर जो नर होते हुए भी नर नहीं है। नारी देह तो है लेकिन पूर्ण रूप से नारी नहीं हैं। गुजराती में 'पावैया' कहा जाता है तो मराठी में 'हिजड़ा' और 'छक्का' ये दो शब्द प्रचलित हैं। पंजाबी में 'खुसा' या 'जनखा' तो तेलुगु में 'नपुंसकुडु' 'कोज्जा', 'मादा' कहा जाता है। तमिल में इन्हें 'शिरूरनान गाई', 'अली', 'अरवन्नी', 'अरावनी', 'अरूवनी' इत्यादि नामों से जाना जाता है। किसी भी भाषा में चाहे जो कहकर बुलाए लेकिन थोड़े बहुत फर्क के साथ 'हिजड़ा' शब्द की संकल्पना समान ही है। हिजड़ों को 'यूनक' भी कहा जाता था। बाइबल में भी यूनक का उल्लेख मिलता है। यूनक का अर्थ लिंग–परिवर्तन के बाद पुरुष से स्त्री हुई हिजड़ा के संदर्भ में लिया जाता था। ग्रामीण परिवेश में इन्हें हिजड़ा कहकर ही संबोधित किया जाता है। वास्तव में किन्नर एक शारीरिक विकृति है, मानसिक नहीं।

प्राचीन काल में किन्नरों का समाज में सम्माननीय स्थान रहा है। मुगल काल में भी किन्नरों को विशेष सम्मानित दृष्टि से देखा जाता रहा है और उन्हें बड़े–बड़े ओहदों पर तैनात किया गया। अंग्रेजों के आगमन के बाद किन्नरों की दुर्दशा का दौर शुरू हुआ। किन्नरों को समाज की मुख्य धारा में लाने के लिए समय–समय पर सरकार तथा विभिन्न सामाजिक एवं स्वयंसेवी संस्थाओं, संगठनों द्वारा अनेक प्रयास किए जा रहे हैं। सन् 1945 में संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा मानव अधिकारों के संदर्भ में जारी घोषणा पत्र में कहा गया है कि रंग, लिंग, प्रजाति, भाषा, धर्म, राजनीति, पद, जन्म, संपत्ति या अन्य किसी भी आधार पर किसी के भी साथ किसी भी प्रकार का कोई भेदभाव नहीं किया जाएगा। भारतीय संविधान के भाग–3 (अनुच्छेद 14 से 18) के अनुसार जाति, धर्म, जन्म–स्थान और लिंग के आधार पर किसी के भी साथ भेदभाव करना गैरकानूनी है। सन् 1994 में किन्नरों को मतदान की मंजूरी दी गई, इससे किन्नरों के लिए राजनीति के दरवाजे खुल गए। पहली किन्नर हिसार, हरियाणा की शोभा नेहरू है, जो 1995 में हुए नगर निगम चुनाव में पार्षद चुनी गई थी। देश की पहली किन्नर विधायक शबनम मौसी (सुहागपुर विधानसभा) हैं। सन् 2014 में उच्चतम न्यायालय ने किन्नरों को सरकारी दस्तावेजों में बाकायदा थर्ड जेंडर के तौर पर पहचान दी। इसके बावजूद भी किन्नरों के प्रति समाज का रवैया पूरी तरह भेदभावपूर्ण रहा है।

किन्नर समाज आज भी परिवार से, समाज से तिरस्कृत, बहिष्कृत एवं उपेक्षित होकर नारकीय जीवन जीने को विवश है। अधिकार एवं सम्मान की बात तो दूर, किन्नर समाज आज अपने अस्तित्व के लिए संघर्ष कर रहा है। समाज की मुख्यधारा से आज वह पूरी तरह अलग है। जीवन–यापन के लिए उन्हें भीख मांगना पड़ता है या देह–व्यापार करना पड़ता है। हालांकि कोई भी किन्नर अपनी मर्जी से, खुशी से न भीक मांगना चाहता है और न देह–व्यापार करना चाहता है। बीमारी के दिनों में तो किन्नरों को बहुत यातनाएँ भुगतनी पड़ती हैं। एक तो कमाई बंद हो जाती है और दूसरे रुपयों के अभाव में अच्छे अस्पताल में इलाज भी नहीं करवा सकते हैं और उससे भी बड़ी वेदना तो यह होती है कि ऐसी मुश्किल घड़ी में उनके साथ उनका अपना कोई नहीं होता। किन्नरों को कोई किराये पर मकान नहीं देना चाहता, कोई उनको अपने यहाँ काम पर रखना नहीं चाहता।

किन्नर विमर्श आज एक साहित्यिक आंदोलन का रूप धारण कर चुका है और किन्नर समाज की पीड़ा को, उसकी यातनाओं को और अस्तित्व के लिए उसके संघर्ष को देश की सभी भाषाओं में और साहित्य की सभी विधाओं में प्रभावी अभिव्यक्ति दी जा रही है। हिंदी में इस विषय पर केंद्रित उपन्यासों में 'यमदीप' (नीरजा माधव), 'तीसरी ताली' (प्रदीप सौरभ), 'किन्नर कथा' और 'मैं पायल' (महेंद्र भीष्म), 'मैं क्यों नहीं' (पारु मदन नाइक), 'दरमियाना' (सुभाष

अखिल), 'गुलाममंडी' (निर्मला भूराडिया), 'पोस्ट बॉक्स न. 203 नाला सोपारा' (चित्रा मुदगल), 'आधा आदमी' (राजेश मलिक), 'शिखंडी' (शरद सिंह), 'मंगलामुखी' (लता अग्रवाल), 'अस्तित्व की तलाश में सिमरन' (मोनिका देवी) आदि विशेष उल्लेखनीय हैं। आत्मकथाओं में 'मैं हिजड़ा, मैं लक्ष्मी', 'पुरुष तन में फंसा मेरा नारी मन' काफी चर्चित रही हैं।

'अस्तित्व की तलाश में सिमरन' हिंदी की युवा लेखिका मोनिका देवी जी का सन् 2019 में माया प्रकाशन, कानपुर से प्रकाशित चर्चित उपन्यास है। यह एक जीवनीपरक उपन्यास है। यह जीवनी है, शत्रोहन से सिमरन बनी किन्नर की। सोशल मीडिया के माध्यम से मोनिका जी की मुलाकात सिमरन से हुई। सिमरन के माध्यम से यह तमाम किन्नरों की आप-बीती है, "शत्रोहन से सिमरन बनने तक के सफर में बहुत खोया है। यह सफर काँटों भरा रहा। राह आसान नहीं थी। मैं इसको शब्दों में बया नहीं कर सकती क्योंकि शब्द कम पड़ जायेंगे परंतु मेरी जिंदगी के किस्से कम नहीं होंगे।"[1]

किन्नरों की सबसे बड़ी पीड़ा होती है, परिवार से, अपनों से बिछड़ जाना। यह दुख जिंदगी भर उन्हें सालता है। पर्व, उत्सव एवं त्यौहारों में तो यह पीड़ा बहुत गहरी हो जाती है। किन्तु उनकी इस पीड़ा कोई माता-पिता, भाई-बहन, सगे-संबंधी कोई नहीं समझ पाते और अकेलेपन की पीड़ा झेलने के लिए छोड देते हैं। सिमरन के शब्दों में, "रात के अकेलेपन में जब भी मुझे परिवार की याद आती थी, मैं डर कर बैठ जाती और माँ, पापा को आवाज देती, लेकिन मेरी आवाज सुनने वाला कोई नहीं था।"[2]

सिमरन की आत्मा किसी अपनेलिए, किसी में अपनेपन की भावना के लिए हमेशा तड़पती रही, पर यह सुख किन्नरों के भाग्य में नहीं होता है। उनका अपना कोई नहीं होता, कोई उनके साथ नहीं रहना चाहता। राजवीर ने सिमरन का बहुत साथ दिया, हर बुरे वक्त में उसके साथ डटकर खड़ा रहा, लेकिन एक दिन उसने भी साथ छोड़ दिया, "राजवीर मेरा दोस्त, हमसफर था। हर मुसीबत में जब भी मुझे जरूरत पड़ी तभी मेरे साथ खड़ा रहा। हम दोनों छह-सात साल रिश्ते में भी बँधकर रहे। वह भी मुझे अब छोड़ना चाहता था क्योंकि उसको बच्चा चाहिए था, जो मैं उसे दे नहीं सकती थी। उसे इस बात का भय सताने लगा कि मैं उसके साथ रही तो उसका विवाह नहीं हो सकता। इन सब कारणों व समाज में इज्जत के डर के भय से राजवीर मुझसे दूर हो गया।"[3]

इससे बड़ी विडंबना, इससे बड़ी त्रासदी और क्या हो सकती है, कि समाज के भय से जन्म देने वाले माता-पिता भी साथ छोड़ देते हैं। सिमरन के ही शब्दों में, "माँ मेरी क्या खाता थी जो मैं एक हिजड़ा पैदा हुई। ....मैं माँ-माँ कहती रही लेकिन उन्होंने एक ना सुनी। और एक ही बात कहकर पल्ला झाड़ लिया- तू क हिजड़ा है और तेरे साथ हम सबका कोई रिश्ता-नाता नहीं है।"[4]

UMRI

सिमरन को पिता का प्यार, स्नेह कभी नहीं मिला। सिमरन को उसका भाई बहुत ज्यादा तकलीफ देने लगा। वह माँ को कहता, "इस सिमरन के कारण मुझे बहुत कुछ सुनने को मिलता है। अब इसको घर से निकालो। यह हमारे साथ नहीं रहेगी।"[5]

किन्नरों का समाज द्वारा भी शारीरिक एवं मानसिक शोषण होता रहा है। सिमरन को लड़कियों की तरह सजना, संवरना अच्छा लगता। सिमरन का चलना, बातचीत और हाव-भाव भी बिल्कुल लड़कियों जैसे थे, जिसकी वजह से लोग उसे अक्सर बाईला, मामू और छक्का कहकर चिढ़ाते, "मैं यह सब चुपचाप सुनती और वहाँ से रास्ता बदल देती, पर रास्ता भी कितना बदलती, जीवन के हर मोड़ पर तो यही सब था। हर राह और सड़क पर लोग मौजूद रहते थे। आखिर कहाँ तक बचती?"[6]

हर व्यक्ति उसको दबोचना चाहता और उसके साथ अपनी हवस बुझाना चाहता। किन्नरों का यौन शोषण समाज में बहुत आम बात है। बचपन में ही एक लड़के ने खेल-खेल में उसे एक सुनसान जगह पर ले गया और उसके साथ गंदी हरकत कर दी।[7] सिमरन के पिताजी के एक घनिष्ठ मित्र ने भी अपनी प्लास्टिक फैक्ट्री में बुलाकर सिमरन का निरंतर शारीरिक शोषण किया। उसके पिताजी जान कर भी अनजान बने रहे।[8] सिमरन जिस फैक्ट्री में काम करती, वहाँ के मजदूर नेता ने भी उसकी नौकरी स्थाई करवाने के लिए उससे शरीर सुख की मांग की, जो उसने ठुकरा दी।[9] आर्थिक सहायता के बदले उसके एक मजदूर साथी ने भी उसके साथ यह गंदा काम किया, वह मजबूर थी, "मैं अपने अस्तित्व को खोता हुआ अश्रुपूर्ण आँखों से देखती रही। उस भयंकर रात में मेरे साथ जो हुआ वह वेदना व्यथा कही भी नहीं जा सकती। उस पीड़ा को आज भी याद करती हूँ तो सिहर जाती हूँ। वह दस मिनट मेरे लिए बहुत कष्टकारी साबित हुये, वह अपनी प्यास बुझाने में लगा था। मैं दर्द में लिपटती गई।"[10]

प्रतिकूल परिस्थितियों में जीते हुए भी सिमरन अपने अंदर के इंसान को, इंसानियत मरने नहीं देती। वो परेशान लोगों की मदद के लिए हमेशा तत्पर रहती है। अपने गुरु के मना करने के बावजूद वो बेसहारा राजवीर को अपने घर में सहारा देती है और उसके लिए काम भी तलाश कर देती है। यही नहीं मुंबई घूमने आए एक शादीशुदा जोड़ी का सामान चोरी हो जाने पर सिमरन उनकी पूरी व्यवस्था करती है। उपन्यास के ये प्रसंग पाठक के मन में सिमरन के लिए ही नहीं, बल्कि पूरे किन्नर समाज के लिए एक गहरी संवेदना और सम्मान की भावना दोनों को एक साथ जगाते हैं।

परिवार और समाज से तंग आकर अंततः सिमरन घर छोड़कर किन्नर समाज के साथ रहने चली जाती है, किन्तु वहाँ भी परेशानियाँ पीछा नहीं छोड़ती। किन्नर समाज में भी नए किन्नरों का शारीरिक, मानसिक और

आर्थिक शोषण किया जाता है। उन्हें भीख मांगने के लिए मजबूर किया जाता है। उन्हें मारा-पीटा जाता है। किन्नर को किसी न किसी किन्नर को अपना गुरु बनाना पड़ता है। सिमरन ने पहले चंपा को अपना गुरु बनाया। फिर बेला को अपना गुरु बनाया, जिसके लिए उसे बाद में बहुत पछताना पड़ा। वो अव्वल दर्जे की नशेड़ी थी, शराब, गांजा और चरस सब कुछ पिया करती थी। बेला ने पहले तो उसे अपने झांसे में यह कहकर फँसाया कि मैं तेरा खयाल रखूंगी, अपने खर्चे से तेरा निर्वाण कराऊँगी। लेकिन वो अपनी बात से पलट गई। समाज के सामने एक लाख रुपए कर्ज दिए और बाद में छीन लिए और किसी सस्ते डॉक्टर से निर्वाण करवाया। उसके बदले उसे हर महीने चंपा को पाँच हजार रुपये देने पड़ते। सिमरन के शब्दों में, "मेरी गुरु दुष्ट प्रवृत्ति की निकली। उसने कहा तू कुछ भी कर। रात भर किसी के पास सोकर पैसा कमा कर ला, मुझे तो बस पैसा चाहिए।"[11]

सारे किन्नर एक जैसे नहीं होते। जैसे सारे स्त्री-पुरुष एक जैसे नहीं होते। क्योंकि वो भी तो इंसान ही हैं, भले ही भिन्न लिंगी हों। उनमें कुछ अच्छे किन्नर भी होते हैं। गीता और नगमा ऐसे ही किन्नर पात्र हैं, जो अत्यंत सुस्वभाव के हैं, जिनसे सिमरन को माँ जैसी ममता मिली।

किन्नर समाज में निर्वाण का संस्कार बहुत ही महत्वपूर्ण होता है, जिसमें किन्नर को पूर्ण रूप से स्त्री बना दिया जाता है। सामान्यतया हर किन्नर पुरुष लिंग में ही जन्म लेता है, किंतु उसकी भावनाएँ व विचार स्त्री से मेल खाते हैं। प्रक्रिया के अंतर्गत उस किन्नर की देह से पुरुष लिंग को हटा दिया जाता है। पहले यह क्रिया दाईया करती थी जो किन्नर ही होती थी। अब इस क्रिया को डॉक्टर करने लगे हैं। डॉक्टर का सारा खर्चा और बाद में दवाई खर्च बहुत महंगा पड़ता है। तो कोई भी हिजड़ा बिना किसी का चेला बने निर्वाण नहीं कर सकता। उसके लिए किसी के नाम का चेला बनना आवश्यक होता है।[12]

निर्वाण के चालीसवें दिन हिजड़ा समाज के रिवाज के अनुसार गोद भराई की रस्म की जाती है। किन्नर समाज में गोद भराई एक ऐसा संस्कार है जिसमें बहुचरा माता की उपासना की जाती है और कलश भरा जाता है। इस रस्म में यह मान्यता प्रचलित है कि उस हिजड़े का भगवान से विवाह होता है। इस अवसर पर उस हिजड़े को दुल्हन की तरह सजाया जाता है, पूरे सोलह शृंगार किए जाते हैं। मेहंदी और हल्दी की रस्म भी की जाती है। हरे रंग की साड़ी और हरे रंग की चूड़ियाँ पहनाई जाती हैं और अंत में देवी की प्रतिमा के आगे बैठाया जाता है। फिर गोद भराई की रस्म अदा की जाती है। सिमरन के साथ भी यह सब कुछ किया गया। इसके बाद वो पूर्ण रूप से किन्नर समाज का हिस्सा बन जाते हैं।

किन्नर अक्सर विवाह के अवसर पर या किसी के घर लड़का पैदा होने पर बधाई मांगने जाते हैं। किन्नर समाज में ढोलक, घुँघरू और मंजीरा को

बहुत सम्मान दिया जाता है, उनकी पूजा की जाती है। उनके आपसी मतभेद और झगड़े डेरे का मुखिया ही सुलझाता है। प्रायः सभी हिजड़े बहुचरा देवी को ही अपनी आराध्य मानते हैं। अधिकतर किन्नरों को मृत्यु के बाद दफनाया जाता है। इसके लिए मरने वाला पहले से ही अपने लिए जमीन का बंदोबस्त करके रखता है। अंतिम संस्कार में मरने वाले की इच्छा भी निर्भर करती है। किसी किन्नर की मृत्यु पर रोया नहीं जाता, न ही मातम मनाया जाता है। किसी भी हिजड़े की मृत्यु के बाद तीसरे दिन भोजन कराया जाता है, इसे तीजा कहते हैं।[13]

संसार में बुरे लोग और बुराई की कमी नहीं है, किन्तु अच्छाई और इंसानियत अभी खत्म नहीं हुई है। पाठशाला की अध्यापिकाएँ, राजवीर, पंजाबी आंटी, मोनिका जी, पटना की गीता जी ऐसे ही लोग हैं जिन्होंने सिमरन की भरसक मदद की, उसके अंदर आत्मविश्वास को जगाया और उसे सम्मान के साथ जीने की राह दिखाई। हमसफर ट्रस्ट, आकांक्षा जैसी कई संस्थाएँ हैं जो आज किन्नर समाज की उन्नति के लिए लगातार कोशिशें कर रही हैं।

शिक्षा किन्नरों के जीवन के अंधकार में प्रकाश ला सकता है, किन्तु जहाँ माता-पिता घर में रखना नहीं चाहते वहाँ शिक्षा को बहुत दूर की कौड़ी है। दूसरे, कक्षा में सहपाठियों का दुरव्यवहार भी सिमरन जैसे किन्नरों को पढ़ने नहीं देता है। सिमरन ने अभी पढ़ना और लिखना शुरू किया है। उसने वृंदावन शोध संस्थान द्वारा सन् 2018 में आयोजित राष्ट्रीय संगोष्ठी में आलेख लिखकर भेजा और उसे वहाँ निमंत्रित और सम्मानित भी किया गया।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि किन्नर समाज के प्रति हमें मानवीय दृष्टिकोण अपनाने की जरूरत है। उपन्यास के अंत में सिमरन ने हमारे सामने जो प्रश्न छोड़ा है, "हिजड़े से हिजड़ा पैदा नहीं होता। यह सभ्य समाज की देन है। हम स्त्री-पुरुष से ही पैदा होते हैं बस वो हमको अपना नहीं पाते और त्याग देते हैं। ऐसा क्यूँ?"[14] हम सबको इस प्रश्न का उत्तर देना होगा। ताकि सिमरन के हिस्से में जो दुख और यातनाएँ आई वो दूसरे किन्नरों को न भुगतनी पड़ें। इसके लिए हम सबको अपनी मानसिकता में बदलाव लाना होगा। परिवार एवं समाज को उन्हें तिरस्कृत एवं बहिष्कृत करने की बजाय अपनाना होगा, उनके अंदर आत्मविश्वास को जगाना होगा, उनके प्रति आत्मीयता, सहानुभूति एवं सम्मान की भावना रखनी होगी, उनकी उचित शिक्षा तथा रोजगार का प्रबंध करना होगा। इसके लिए सरकार को और स्वयंसेवी संस्थाओं को भी आगे आना होगा, उत्तरदायित्व लेना होगा।

मोनिका जी ने अपने श्अस्तित्व की तलाश में सिमरनश इस लघु उपन्यास में श्गागर में सागर भरने का प्रयासश किया है। सीधी, सरल और सहज भाषा एवं शैली में लिखी गई इस शोधपूर्ण औपन्यासिक कृति में किन्नर समाज के सम्पूर्ण जीवन को बड़े ही विस्तार से, किन्तु उतनी ही आत्मीयता के साथ

Principal
Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri Dist. Nanded

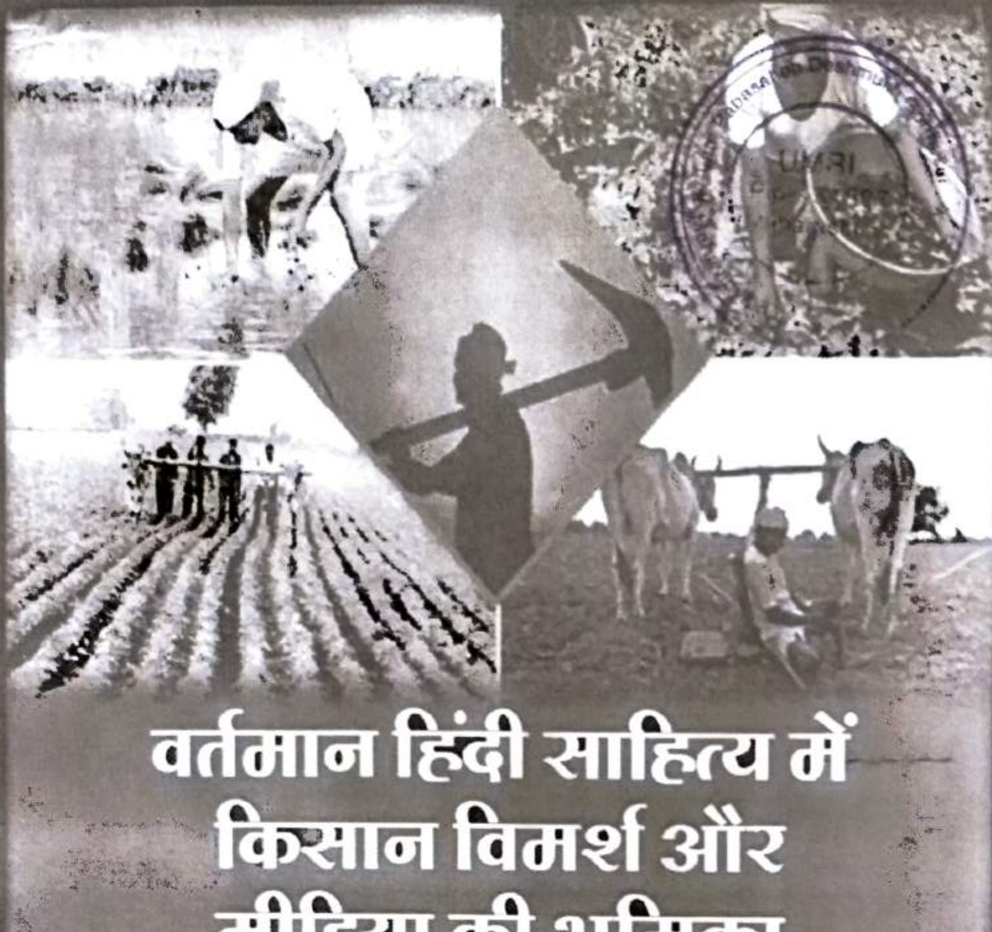
वर्तमान हिंदी साहित्य में
किसान विमर्श और
मीडिया की भूमिका
डॉ. शेख शहेनाज़ बेगम अहेमद

इस पुस्तक के सर्वाधिकार सुरक्षित हैं। प्रकाशक की लिखित अनुमति के बिना इस पुस्तक या इसके किसी भी अंश का किसी भी माध्यम से अथवा ज्ञान के संग्रहण एवं पुनर्प्रयोग की प्रणाली द्वारा, किसी भी रूप में, पुनरुत्पादित अथवा संचारित-प्रसारित नहीं किया जा सकता, इसे संक्षिप्त, परिवर्धित कर प्रकाशित करना कानूनी अपराध है।

ISBN : 978-81-951646-4-6

प्रथम संस्करण, 2021

© संपादकाधीन

पुस्तक : वर्तमान हिंदी साहित्य में किसान विमर्श और मीडिया की भूमिका

संपादक : डॉ. शेख शहेनाज़ बेगम अहेमद

प्रकाशक : **संकल्प प्रकाशन**

1569/14 नई बस्ती बक्तौरीपुरवा, बृहस्पति मन्दिर, नौबस्ता, कानपुर (उ.प्र.)-208 021

दूरभाष : 094555-89663, 070077-49872

Email : sankalpprakashankanpur@gmail.com

वितरक : **समता प्रकाशन**

159/1 वार्ड नं. 12, बजरंगनगर, रूरा, कानपुर-देहात

दूरभाष : 9450139012, 9936565601

Email : samataprakashanrura@gmail.com

मूल्य : ₹ 695.00

शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, हनुमन्त विहार, नौबस्ता, कानपुर-21

आवरण : गौरव शुक्ल, कानपुर-21

मुद्रण : आर्यन डिजिटल, दिल्ली

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

किसानों को सादर...

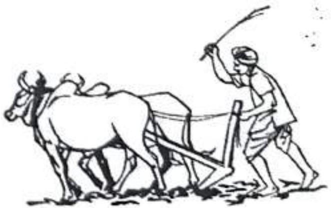

14. किसान और मीडिया
प्रा. डॉ. रत्नमाला धारबा धुळे 79

15. किसान आंदोलन और कवि बाबा नागार्जुन
डॉ. ज़हीरुद्दिन र. पठान 87

16. 'माटी का योद्धा' कवि केदारनाथ अग्रवाल पर केन्द्रित
डॉ. माधुरी पाण्डेय गर्ग 93

17. कृषिमित् कृषस्व (कृषि करो)
डॉ. नौनिहाल गौतम 104

18. किसान विमर्श : काव्य के संदर्भ मे
सब लेफ्टिनेंट डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख 108

19. भारतीय किसानो के संघर्षपूर्ण जीवन का दस्तावेज : हिंदी गद्य साहित्य
डॉ. जितेंद्र पितांबर पाटील 112

20. किसान कवि 'धूमिल'
डॉ. माजिदा एम 118

21. किसान जीवन के यथार्थ का दस्तावेज़ जनकवि नागार्जुन का 'युगधारा'
डॉ. अंबिली.टी 124

22. समकालीन हिन्दी कविता में भारतीय किसान
डॉ. लता डी. 131

23. रामदरश मिश्र के उपन्यासों में किसान विमर्श
डॉ. शबाना हबीब 136

24. किसान विमर्श और साहित्य
विश्वनाथ कश्यप 141

25. किसानो के आत्महत्या की वास्तविकता – हत्या कहानी के संदर्भ में
प्रा. डॉ. संगिता लोमटे 145

26. प्रेमचंद के साहित्य में किसान की स्थिति
डॉ. शेखर घुंगरवार 151

27. प्रेमचंद के किसान की प्रासंगिकता साहित्य के माध्यम से
डॉ. दीपक विनायकराव पवार 157

28. वर्तमान हिंदी साहित्य में किसान आंदोलन और मीडिया की भूमिका
डॉ. शेख शहेनाज़ बेगम अहेमद 162

29. भारत मे किसान आंदोलन
डॉ. भावना कमाने 170

30. वर्तमान हिन्दी साहित्य में किसान समस्या
डॉ. ज्ञानेश्वर गणपतराव रानभरे 174

31. फणीश्वर नाथ रेणु– आँचलिकता एवं किसान अवलोकन
डॉ. तुकाराम चाटे 179

32. हिन्दी साहित्य में किसान एवं कथाकार संजीव
विकास मच्छिंद्र परदेशी 184

33. मीडिया एवं किसान : दशा एवं दिशा
डॉ. शशि गुप्ता 189

34. किसान आन्दोलन एवं मीडिया (प्रेमचन्द के प्रेमाश्रम के विशेष संदर्भ)
श्री हीरेन्द्र गौतम 194

35. साहित्य और मीडिया : बाजारवाद का आधुनिक संदर्भ
प्रेम कमल उत्तम 197

...Babasaheb Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807 Maharashtra ...Vidyalaya

तनातनी एवं सरकार की अपनी बात पर अडीग रहने के बीच मीडिया पर काफी आरोप लगाए जा चुके है। किसानों का निशाना सरकार के साथ साथ उस मिडिया पर भी है जो उनके अपेक्षा के मुताबिक खबरे नही दिखाती एवं रिपोर्ताज पेश नहीं कर रही।

द इकॉनॉमिक टाईम्स में छपे आलेख के मुताबिक, तीनों ही कृषि कानून किसानों और आम लोगों को बहुत फायदा पहुंचाने नही जा रहे है। न तो कोई सामान्य किसान इतना समृध्द है कि वह बडे गोदाम बनाकर अपनी फसलों का भंडारण करेगा और न ही भूमिहीन किसान इतने मजबूत है कि वे एक लंबी अवधि के लिए खेतों का कानूनी अनुबंध कर पाएँगे। तो फिर ये सब कौन कर सकेगा? उत्तर है पूंजी से भरे पड़े लोग।

बात चाहे कुछ भी हो लेकिन किसी एक घटना या आंदोलन से कृषि एवं किसानों के लिए मिडियाव्दारा दिए गए योगदान को नकारा नही जा सकता। यह बात और है की, मिडिया के सभी इकाईयॉं शायद किसानों के अपेक्षानुसार काम ना कर रही हो। लेकीन अन्य बडी मात्रा में काम कर रही मीडिया को नजरअंदाज करना गलत हो सकता है।

किसान को यदि धरती का भगवान कहा जाये, तो यह कोई अन्याय नही होगा, एक तरह से माना जाये, तो किसान भगवान से कम भी नही है, क्योंकि किसान ही इस धरती पर ऐसा मानव है जो खेतों में अन्न की पैदावार करता है। अगर किसानों का अनाज नही रहा तो इस दुनिया में मनुष्य को जिंदगी जीने के लिए काफी मुश्किलों का सामना करना पड सकता है इसलिए ही भारतीय संस्कृति में किसान को धरती का अन्नदाता कहा गया है लेकिन औद्योगिक क्रांति के बाद विकास की भाग–दौड़ में आज भी किसान कही ना कही पिछड़ गया है और अभी भी पिछड रहा है। पर क्या किसान अपनी इच्छाशक्ति और प्रयास से अपने हालात बेहतर नहीं कर पाएगा?

संदर्भ

1. https://www.indianfarmer.org.
2. https://en.wikipedia.org/w/index.php\title. (krishi_Darshan-oldid)977399512
3. https://en.wikipedia.org/wiki/DD_Kisan.
4. All India Press Trust of India Updated : October 15, 2015.
5. https://www.indianfarmer.org /2019 /problems & of & Indian & farmers-html:-text.
6. Prof. Bite Bhalchandra Balkrishna & Dr. Anand A. Deshmukh, 'A study on Role of Social Media in Agriculture Marketing and it's Scope', Global journal of Management and Business Research (E) Volume XVII Issue I Version I Year 2017, p30.

योगानंद महाविद्यालय, वसमतनगर,
जि. हिंगोली (महाराष्ट्र)
मो. 8484043121

Deshmukh Gorthekar UMRI Pin 431807 Maharashtra Mahavidyalaya

15

किसान आंदोलन और कवि बाबा नागार्जुन

डॉ. ज़हीरुद्दिन र. पठान

आज विश्व और स्वयं भारत देश भी संक्रमण के जिस दौर से गुज़र रहा है, उसने देश और दुनिया की सरकारों के समक्ष ही नहीं, बल्कि समाज, संस्कृति और साहित्य के सामने भी कई चुनौतियाँ और सवाल खड़े कर दिए हैं। भारत देश आज गरीबी, दरिद्रता, भूखमरी, बेकारी, महँगाई, अशिक्षा और अज्ञान, स्त्री का शोषण, दलित एवं आदिवासियों का उत्पीड़न, किसानों की बदहाली, रिश्वतखोरी, भ्रष्टाचार, जातिवाद, संप्रदायवाद, प्रांतवाद, भाषावाद, नक्सलवाद, आतंकवाद जैसी कई समस्याओं से लगातार जूझ रहा है, किंतु समस्याएँ कम होने की बजाए दिन–प्रतिदिन बढ़ती ही जा रही हैं। हिंदी साहित्य इन सवालों को हल करने में, देश में मंगल और शांति की स्थापना में निरंतर प्रयासरत है।

हिंदी साहित्य के लगभग एक हज़ार वर्षों के प्रदीर्घ इतिहास में समय–समय पर कई नई धाराएँ, नई प्रवृत्तियाँ, नए वाद और नए आंदोलनों का जन्म एवं अस्त होता रहा है। पर हिंदी साहित्य ने इन हज़ार वर्षों में अपना भारतीय समाज, उसकी सभ्यता एवं संस्कृति, आदर्श एवं मूल्य, आध्यात्मिक चेतना आदि को अपने से अलग नहीं होने दिया। वस्तुतः हिंदी का आदिकालीन, मध्यकालीन और आधुनिक काल का साहित्य तत्कालीन भारत की सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक और सांस्कृतिक परिस्थितियों के रेखाचित्र ही प्रस्तुत करता है। समाज और साहित्य का संबंध अत्यंत घनिष्ठ है। समाज के बिना साहित्य की कल्पना नहीं की जा सकती। उपन्यास सम्राट प्रेमचंद ने 'साहित्य को समाज का दर्पण' कहा है। लोकमंगल की भावना तो रचनाकार का मुख्य प्रयोजन होता है। अतः समाज की पीड़ा उसकी पीड़ा बन जाती है, समाज का दुख उसका अपना दुख बन जाता है।

हिंदी साहित्य में भारतेंदु हरिश्चंद्र जी से आधुनिक काल का शुभारंभ होता है। आधुनिक काल में भारतेंदु जी से लेकर वर्तमान तक हिंदी कविता विभिन्न मोड़ों से गुज़री है। छायावाद, प्रगतिवाद, प्रयोगवाद, हालावाद जैसे वादों में फँसी और बाहर भी निकली। प्रयोगवाद के अनंतर 'नई कविता ' का जन्म हुआ, जिसमें किसी तरह का कोई वाद नहीं था। 'नई कविता' का अगला

चरण साठोत्तरी कविता है और साठोत्तरी कविता का विकास है, समकालीन कविता। समकालीन हिंदी कविता आम आदमी के संघर्ष और विद्रोह की कविता है। वस्तुतः समय जितना संकटपूर्ण, विकट और संवेदनशून्य हो, कविता की जरुरत उतनी ही अधिक होती है।

समकालीन कविता के कवियों ने भले ही राजनीति, प्रेम, प्रकृति, सौंदर्य, मानवतावाद, मनोविश्लेषणवाद आदि को अपने काव्य–विषय के रूप में चुना, किंतु उनकी दृष्टि सदैव जनोन्मुख और स्वर जनवादी ही रहा है। उनकी प्रतिबद्धता किसी वाद किसी दल या किसी विचारधारा से न होकर जन–जीवन से है। जड़–व्यवस्था, खोखला प्रजातंत्र, सत्ता की राजनीति, आर्थिक शोषण, अहंनिष्ठ व्यक्तिवाद, सांप्रदायिकता, भ्रष्टाचार और रिश्वतखोरी, मूल्यहीनता, किसानों की दुर्दशा, स्त्री पर हो रहे अत्याचार, दलितों एवं आदिवासियों की पीड़ा आदि की ईमानदारी से अभिव्यक्ति और कटु एवं पैने व्यंग्य इस कविता की विशेषता है। समकालीन कवियों की फेहरिस्त बहुत लम्बी–चौड़ी है, जिनमें नागार्जुन, दुष्यंत कुमार, धूमिल, लीलाधर जगूड़ी, कैलाश वाजपेयी, कुमार विकल, श्याम परमार, श्रीकांत वर्मा, भगवत रावत, मणि मधुकर, अशोक वाजपेयी, चंद्रकांत देवताले, विनोदकुमार शुक्ल, राजेश जोशी, अरुण कमल, मंगलेश डबराल, उदयप्रकाश, असद ज़ैदी, आलोक धन्वा, दामोदर मोरे, ओमप्रकाश वाल्मीकि, रमणिका गुप्ता, विजय बहादुर सिंह, अनामिका, सुशिला टाकभौरे आदि महत्वपूर्ण हैं।

भारत कृषि–प्रधान देश है। भारतीय जनसंख्या का कुल 70 प्रतिशत गाँवों मे रहता है। भारतीय अर्थव्यवस्था पूरी तरह खेती पर आधारित है। इसका सीधा अर्थ यह हुआ कि, देश की समृद्धि, खुशहाली पूरी तरह खेती पर, किसान की खुशहाली पर निर्भर है। किंतु यह भारत देश का दुर्देव रहा है कि अन्नदाता किसान हमेशा से गरीबी, दरिद्रता, अशिक्षा और अज्ञान, अंधविश्वास, कभी आसमानी तो कभी सुलतानी सकटों, पूँजीपतियों के शोषण की चक्की में निरंतर पीसता रहा है। देश को आज़ाद हुए लगभग 74 हो गए, इस बीच कई सरकारें आई और गई, किंतु किसानों के जीवन मे कोई प्रकाश नहीं ला सका। हमारे भूतपूर्व प्रधानमंत्री लाल बहादुर शास्त्री जी ने एक नारा दिया था, "जय जवान, जय किसान"। बावजूद इसके जवान आज सीमा पर मर रहा है और किसान आत्महत्या कर रहा है। देश की सरकारों ने किसान हित में निर्णय लेने की बजाय हमेशा मुठ्ठीभर पूँजीपतियों के हित में निर्णय लिए है।

भारतीय कृषी बहुत हद तक बारिश के पानी पर निर्भर है। कभी अतिवृष्टि, कभी सूखा, बीज एवं खादों के दामों मे वृद्धि, फसल के कम दाम, बैंको, महाजनों, बिचौलियों आदि के ऋण और सरकार की गलत नीतियाँ आदि के चक्र में फँसकर भारत के विभिन्न राज्यों के लाखों किसान अब तक

आत्महत्या कर चुके हैं। राष्ट्रीय अपराध लेखा कार्यालय द्वारा प्रस्तुत किए गए आँकड़ों के अनुसार, सन 1995 से 2011 के बीच 17 वर्ष में 7 लाख 50 हज़ार 860 किसानों ने आत्महत्या की है। सन 2018 में देश भर में 10000 से अधिक किसानों ने आतमहत्या की। सबसे ज़्यादा आत्महत्याएँ महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, पंजाब, उत्तर प्रदेश, असम, मध्यप्रदेश ओर छत्तीसगढ़ में हुई हैं। 2001 की जनगणना के अनुसार पिछले दस वर्षों में 70 लाख किसानों ने खेती करना बंद कर दिया है।

सरकार की तमाम कोशिशों और दावों के बावजूद कर्ज के बोझ तले दबे किसानों की आत्महत्या का सिलसिला रूकने का नाम नहीं ले रहा है। मनमोहन सिंग सरकार में कृषी मंत्री शरद पवार ने किसानों का कर्ज माफ किया। सरकार ने किसानों के लिए समय–समय पर कई पैकेजों एवं योजनाओं की घोषणा की, जैसे– प्रधानमंत्री किसान सम्मान निधि योजना, प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना, प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना आदि। विभिन्न राज्य सरकारों ने भी किसानों के लिए बहुत सारी योजनाएँ शुरू की हैं। किसान कई वर्षों से खेती के लिए स्वतंत्र बजट की और पूरे देश में स्वामीनाथन आयोग लागू करने की माँग कर रहे हैं। किंतु इस गंभीर विषय को आज तक किसी भी सरकार ने गंभीरता से नहीं लिया। कर्ज माफी या छोटे–छोटे पैकेज किसानों की समस्या का स्थायी हल नहीं है।

वर्तमान भाजपा सरकार ने किसानों को विश्वास में लिए बिना और उनसे वार्ता किए बिना तीन कृषि कानूनों को मान्यता दे दी। पहला कानून है, "कृषक उपज व्यापार और वाणिज्य (संवर्धन और सरलीकरण) विधेयक 2020", दूसरा कानून है, "कृषि (सशक्तिकरण और संरक्षण) कीमत आश्वासन और कृषि सेवा करार विधेयकः 2020" और तीसरा कानून है, "आवश्यक वस्तु संशोधक विधेयक 2020"। सरकार का कहना है कि ये तीनों कानून किसानों के हित में है और उनकी स्थिति में इससे सुधार आएगा।

सरकार वास्तव में अपनी ज़िम्मेदारी से भाग रही है और पहले से मरणासन्न अवस्था में पहुँच चुकी खेती को कॉर्पोरेट जगत के हवाले छोड़ रही है। एपीएमसी मंडियों की संख्या बढ़ाने की बजाय सरकार ने पहले कानून के तहत एपीएमसी मंडियों को एक सीमा में बांध दिया है और बड़े कॉर्पोरेट खरीदारों को खुली छूट दी गई है। सरकार अपनी ज़िम्मेदारी से भाग रही है और कृषि सुधार के नाम पर किसानों को निजी बाजार के हवाले कर रही है। बिहार इसका उत्कृष्ट उदाहरण है। दूसरा कानून कॉन्ट्रैक्ट फार्मिंग को बढ़ावा देता है। जिसमे किसान का दुय्यम दर्जा दिया गया है। तीसरा कानून न सिर्फ किसानो के लिए बल्कि देश की आम जनता के लिए भी घातक है। इस कानून के तहत कृषि उपज जुटाने की कोई सीमा नहीं होगी। यह तो जमाखोरी और

कालाबाजारी को खुली छूट देने जैसा है। इसीलिए देशभर के, विशेषतः पंजाब, हरियाणा और उत्तर प्रदेश के किसान लगभग पिछले सात महिनों से दिल्ली बॉर्डर पर इन तीन काले कृषि कानूनों के खिलाफ आंदोलन कर रहे हैं। कई कोशिशों के बावजूद किसान पीछे हटने को तैयार नहीं। सरकार बातचीत के जरिए कोई सकारात्मक समाधान निकालने की बजाए किसानों पर जुल्म और ज्यादती कर रही है। कभी उनका पानी बंद किया जा रहा है, कभी उन पर लाठीचार्ज किया जा रहा है और आंदोलन को बदनाम करने की भरसक कोशिश की जा रही है।

बाबा नागार्जुन वस्तुतः हिंदी की प्रगतिवादी काव्यधारा के एक सशक्त हस्ताक्षर हैं। पूँजीवाद का विरोध और मार्क्सवाद का पुरस्कार उनकी कविता को वैचारिक आधार अवश्य प्रदान् करता है, किंतु कहीं भी उनकी कविता विचारधारा के बोझ से दबी हुई नहीं है। वास्तव में नागार्जुन जनता के कवि थे और आजीवन जनता के लिए लिखते रहे। उन्होंने दलित, पीड़ित और शोषित समाज के सुख–दुख को अपना सुख–दुख मान कर उसको अपने काव्य में अभिव्यक्ति प्रदान की। उनकी कविता में भारतीय जनजीवन की, किसान जीवन की जीवित झाँकियाँ यत्र–तत्र मिल जाती हैं, उसके लिए कष्ट लेने की आवश्यकता नहीं। 'युगधारा', 'सतरंगे पंखोंवाली', 'प्यासी पथराई आँखें', 'तालाब की मछलियाँ', 'तुमने कहा था', 'पुरानी जूतियों का कोरस', 'हज़ार–हज़ार बाहोंवाली', 'खिचड़ी विप्लव देखा हमने' आदि नागार्जुन जी के प्रसिद्ध काव्यसंग्रह हैं।

डॉ. नामवर सिंह के शब्दों में,"नागार्जुन स्वाधीन भारत के प्रतिनिधि जनकवि हैं। उनकी कविता जमीन की कविता है।" नागार्जुन स्वयं घोषणा करते हैं,

'जनकवि हूँ क्यों चाटूँगा थूक तुम्हारी ,
श्रमिकों पर क्यों चलने दूँ बंदूक तुम्हारी।'

बाबा नागार्जुन को देश के किसानों के प्रति गहरी आस्था एवं संवेदना थी। बाबा नागार्जुन अपनी कविता के माध्यम से भारत के किसानों की दुर्दशा को, महाजन, साहुकार, अफसर आदि के द्वारा उसके शोषण को अभिव्यक्ति देकर ही बैठे नहीं रहे, अपितु वे किसान के हर संघर्ष में उसके साथ कंधे से कंधा मिलाकर खड़े रहे। जहाँ कहीं भी किसान आंदोलन हो रहा होता, वहाँ वे पहुँच जाते। सन 1938 में श्रीलंका से वापस लौटते ही बाबा नागार्जुन अमवारी (छपरा) के भू–स्वामी के खिलाफ चल रहे किसान आंदोलन में कूद पड़े। इस आंदोलन का नेतृत्व राहुल सांकृत्यायन जी कर रहे थे। फलतः उन्हें हजारीबाग की जेल में दस महीने कैद में रहना पड़ा। तेलंगाना में चल रहे किसान आंदोलन में भी नागार्जुन ने सक्रिय सहभागिता ली।

'अकाल और उसके बाद' नागार्जुन जी की एक बहुत छोटी, लेकिन मार्मिक कविता है। इस कविता में दो दृश्य हैं और दोनों का संदर्भ अकाल से जुड़ा है। भारतीय किसान के जीवन में अकाल एक अभिशाप है। भारतीय खेती बहुत अधिक मात्रा में बारिश के पानी पर निर्भर है। अगर उचित मात्रा में बारिश नहीं होती है, तो खेती सूख जाती है और किसान की हालत बदतर हो जाती है। पहले दृश्य में नागार्जुन इसका चित्रण इस प्रकार करते हैं–

'कई दिनों तक चूल्हा रोया, चक्की रही उदास
कई दिनों तक कानी कुतिया सोई उसके पास,
कई दिनों तक लगी भीत पर छिपकलियों की गश्त
कई दिनों तक चूहों की भी हालत रही शिकस्त।'

फसल न आने से चूल्हा नहीं जलता है, चक्की भी बंद है और चूहे भी परेशान हैं। घरों में चारों तरफ उदासी छाई हुई है। दूसरे दृश्य में अकाल के बाद जब बारिश हो जाती है तो जैसे पूरा नज़ारा ही बदल जाता है। किसान का घर फिर से जीवित हो उठता है–

'दाने आए घर के अंदर कई दिनों के बाद
धुआँ उठा आँगन से ऊपर कई दिनों के बाद
चमक उठीं घर भर की आँखें कई दिनों के बाद
कौए ने खुजलाई पाँखें कई दिनों के बाद।'

किसान के घर में जैसे ही अनाज के साथ खुशियाँ लौट आती हैं, साहुकार और महाजन रूपी कौए अपना कर्ज़ वसूलने के लिए आ धमकते हैं। भारतीय किसान के विषय में कहा जाता है कि, "वह कर्ज़ में जन्म लेता है, कर्ज़ में जीता है और कर्ज़ में ही मर जाता है।"

आज किसान लगातार शोषण के चक्र में पिस रहा है। किसान गरीबी, दरिद्रता और अभावग्रस्त जीवन जीने को विवश है तो वहीं दूसरी ओर ज़मींदार, साहुकार, बनिया और व्यापारी वर्ग सत्ताधारी वर्ग के साथ साठ–गाँठ कर किसानों का, श्रमिकों का निरंतर शोषण कर रहा है। भोग–विलास में पानी की तरह पैसा बहा रहा है और नकली मुखौटा धारण कर दोहरी ज़िंदगी व्यतीत कर रहा है–

"ज़मींदार है, साहूकार है, बनिया है, व्यापारी है।
अंदर–अंदर विकट कसाई, बाहर खद्दरधारी है।"

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि बाबा नागार्जुन जनता के, आम आदमी के, किसानों के, श्रमिकों के कवि हैं। वे न किसी वाद से जुड़े हैं, न किसी संप्रदाय से। उनकी प्रतिबद्धता केवल और केवल जन के प्रति, उसकी समस्याओं के प्रति तथा उसके उज्वल एवं सुखी भविष्य के प्रति है। हम अपेक्षा करते हैं कि वर्तमान सरकार भी किसानों की बात को सुने, उनकी मंशा को

समझे और किसान विरोधी ही नहीं, बल्कि आम जनता के विरोध में जाने वाले तीनों काले कृषि कानून वापस लें। स्वामीनाथन आयोग को पूरे देश में लागू करें और संसद में स्वतंत्र कृषि बजट रखें। किसानों की समस्या का स्थायी समाधान निकाले। किसान और खेती संकट में रही तो देश कभी सुखी नहीं हो सकता। अतः देश के सभी नागरिकों, रचनाकारों, बुद्धिजीवियों और समाज सुधारकों का आद्य कर्त्तव्य है कि संकट की इस घड़ी मे किसानों का साथ दें और सरकार पर दबाव बनाएँ। वरना पूँजीवाद का राक्षस हमारी आजादी, हमारा सुख, हमारा चैन छीनकर हमें फिर से एक बार गुलामी की खाई में धकेल देगा। आज हम खामोश रहे तो आने वाली पीढ़ियाँ हमें कभी माफ नहीं करेगी।

संदर्भ

1. समकालीन हिंदी कविता – विश्वनाथप्रसाद तिवारी।
2. समकालीन हिंदी कविता – सं. चंद्रकांत पाटील।
3. नागार्जुन रचनावली – स. शोभाकांत मिश्र।
4. दस विशिष्ट कवि – सं. विष्णुचंद्र शर्मा।
5. नागार्जुन के काव्य में जीवन दर्शन – डॉ. पूनम बोरसे
6. आधुनिक कविता – डॉ. चंद्रकांत पाटील।
7. काव्य तरंग – सं. बालाजी भुरे।
8. काव्यांजलि – सं.डॉ.अल्लाबक्ष जमादार।
9. आलोचना (त्रैमासिक, सहस्राब्दी अंक उनतालीस, अक्तू–दिसं 2010)–सं.अरुण कमल।
10. दैनिक देशोन्नती (मराठी) – सं. प्रकाश पोहरे।
11. https://youtu.be/w7RGUCggZGK

अध्यक्ष, हिन्दी विभाग
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर
महाविद्यालय, उमरी, जि. नांदेड (महाराष्ट्र)
मो. 9922532352

Principal
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. (M.S.)

16.

'माटी का योद्धा' कवि केदारनाथ अग्रवाल पर केन्द्रित

डॉ. माधुरी पाण्डेय गर्ग

भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति विश्व की प्राचीन एवं समृद्ध संस्कृति है। संस्कृति किसी भी देश, जाति और समुदाय की आत्मा होती है, संस्कृति से ही हम संस्कारों के 'रूप' को जान सकते हैं। संस्कृति और सभ्यता एक दूसरे के पूरक हैं। संस्कृति का स्तर सभ्यता के स्तर से ऊँचा है, सभ्यता का अनुकरण संभव है, सभ्यता और संस्कृति का अनुकरण मानवीय पीढ़ी को सुदृढ़ बनाता है।

भारतीय सभ्यता कृषि प्रधान सभ्यता है, भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति की आत्मा गांवों में बसती है। 'कृषि' को आधार बनाकर जीवन यापन करने वाला व्यक्ति 'कृषक' है। यदि सूक्ष्मता से अवलोकन किया जाय तो यह स्पष्ट होता है कि यह कृषक वर्ग मात्र स्वहित के चिंतन में संलग्न नहीं रहता अपितु परहित चिंतन में वह सतत जागरूक रहता है। भारतीय संस्कृति 'वेद' आधारित संस्कृति है। वैदिक साहित्य संपूर्ण भारतवासियों की प्रकारान्तर में संपूर्ण विश्व के सहृदयों की अमूल्य निधि है। संपूर्ण सृष्टि में जो कुछ श्रेय, प्रेय, हेय, उपादेय आदि हैं, वह सब कुछ 'वेद' में ही है। वेद वास्तव में परमात्मा के निःश्वास है। जैसे परमात्मा को अनादि, अनन्त, आखण्ड एवं अनिर्वचनीय कहा गया हैं, उसी प्रकार "अनन्ता वै वेदाः" कहा गया है। वेद राशि और वैदिक साहित्य अनन्त हैं, हमारी भारतीय संस्कृति के आधार हैं। हमारी संस्कृति कृषि प्रधान है और कृषि का मूल वेदों में सुरक्षित, संरक्षित है। प्रारंभ से ही भारतीय अर्थव्यवस्था कृषि आधारित रही है। यही कारण है कि कृषि के आधार पृथ्वी को वेदों में 'माता' की दृष्टि से देखा गया है। अथर्व वेद के 'पृथ्वी सूक्त' में कहा गया है–

'पृथ्वी मेरी माता है, मैं पृथ्वी का पुत्र हूं।' ऋग्वेद के अनेक मंत्रों में 'पृथ्वी' की स्तुति की गयी है –

'माता भूमि पुत्रोऽहम् पृथिव्याः'।

'मैं' शब्द की यदि सूक्ष्म व्याख्या की जाय तो यह निःसंकोच कहा जा सकता है कि यह मैं ही 'कृषक' है, जो संपूर्ण जीव को अन्न देता है, जीवन का संधारण करता है। हिन्दी साहित्य और साहित्यकारों ने इसी 'मैं' को केन्द्र में